

ΙΔΡΥΜΑ ΣΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ

ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΞΟ Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΛΛΑΣ

ζει του Ιδρύματος, Σάκη Καράγιωργα είναι η διευ-
μονική έρευνα θεμάτων που αφορούν την οικο-
νομική, πολιτική και κοινωνική διάσταση του χρόνους
; σύγχρονους κοινωνικούς σχηματισμούς, θέματα
; τοίς αποτέλεσαν αντικείμενα της επιστημονικής
; ήπιης και της διδασκαλίας του Σάκη Καράγιωρ-
; γίδης προτερεριών ερευνητικού στόχου του Ιδρύματος εί-
; γι συγκρότηση των κρατικών λειτουργιών, ο ρόλος
; τοίτη στη σύγχρονη κοινωνία, οι εξουσιοποιήσε-
; σ της κοινωνίας και η σχέση τους με το κράτος, οι
; οροι τρόπου αναπτυξής κοινωνικής και οικονομικής
; πολιτικής, με έμφαση στη δημοσιονομική πολιτική, κα-
; και ο προσδιορισμός των επιδράσεών τους στη
; ομή του εισοδήματος και του πλούτου.

ιδοση αυτή περιλαμβάνει τις εισηγήσεις που πα-
; πάστηκαν κατά τη διάρκεια του 7ου Επιστημονι-
; Συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα. Το
; ίδιο από, τον οποίου το θέμα ήταν Δομές και
; τεις Εξουσίας στη Σημερινή Ελλάδα, έγινε στο
; τετραπλό του Απριλίου του 1999.

7

ΑΘΗΝΑ 2000

ISBN 960-7087-22-4

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΙ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ (1974-1998)

Βασίλης Πατρώνης, λέκτορας του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών
του Πλανεπιστημίου Πατρών

Εισαγωγικά

Στο τελευταίο Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιαργα, «Η Δικτατορία: Καθεστώς-καταβολές-επιπτώσεις, 30 χρόνια μετά» και στα πλαίσια της ανακοίνωσής μας για την πολιτική της δικτατορίας στον αγροτικό τομέα, σημειώναμε ότι κυρίαρχο στοιχείο εκείνης της πολιτικής υπήρξε η υπαγωγή του αγροτικού τομέα στο ρόλο «συμπληρώματος» της αναπτυξιακής διαδικασίας και η συμπίεσή του προς όφελος των αστικών τομέων της οικονομίας. Η πολιτική αυτή επιτεύχθηκε μέσα από το πάγωμα των τιμών των βασικών αγροτικών προϊόντων διατροφής, την περιοριστική εισοδηματική και κοινωνική πολιτική στην ύπαιθρο, αλλά και τη σημαντική μεταφορά αγροτικού πλεονάσματος που ελάμβανε χώρα μέσα από την πώληση βιομηχανικών εισροών στη γεωργία. Στην πραγματικότητα, όπως επισημάναμε και τότε, οι υπεύθυνοι της αγροτικής πολιτικής της δικτατορίας ανέλαβαν να συνεχίσουν την αναπτυξιακή στρατηγική των συντροπικών κυβερνήσεων μετά τον Εμφύλιο; οδηγώντας την στις άκραιες της συνέπειες¹.

Η εισοδηματική συμπίεση του αγροτικού κόσμου έφτασε στα όριά της στις παραμονές της πτώσης του καθεστώτος των συνταγματαρχών. Για την ακρίβεια, το 1973 η απόπειρα πολιτικοποίησης της δικτατορίας και διεύρυνσης της κοινωνικής βάσης του εγχειρήματος Μαρκεζίνη οδήγησε σε μεγάλη αύξηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων, που σε ορισμένα απ' αυτά ξεπέρασε το 80% και κατά μέσο όρο έφτασε το 37,6% σε σχέση με το 1972. Η ανοδική πορεία των τιμών των αγροτικών προϊόντων θα συνεχιστεί και το 1974, με αποτέλεσμα το αγροτικό εισόδημα σε

1. Βασίλης Πατρώνης, «Εισοδηματική πολιτική και κοινωνική ενσωμάτωση: η πολιτική της Δικτατορίας στον αγροτικό τομέα», εισήγηση στο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης και του Ιδρύματος Σάκη Καράγιαργα «Η Δικτατορία: Καθεστώς - καταβολές - επιπτώσεις, 30 χρόνια μετά», Πάντειο Πανεπιστήμιο, 10-12 Δεκεμβρίου 1997.

τρέχουσες τιμές να αυξηθεί περισσότερο από 60% μέσα σε δύο χρόνια. Η αύξηση των αγροτικών τιμών υπήρξε τόσο σημαντική ώστε άμεση συνέπεια είχε τη ριζική μεταβολή της κατανομής του εισοδήματος ανάμεσα στις ελληνικές περιφέρειες, προς οφέλος των αγροτικών και λιγότερο ανεπιτυγχένων περιφερειών⁹.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι από το 1973 και κυρίως από την αρχή της μεταπολεμώσης η περιοριστική μεταπολεμική αγροτική πολιτική φτάνει στα όριά της και νέοι αυστηροί διάμορφώνονται ανάμεσα στον αγροτικό και τον αστικό τομέα της παραγωγής.

Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται από τη σταδιακή μείωση μεταξύ 1974-1975 της αγροτικής εξόδου προς το εξωτερικό και τα αστικά κέντρα της χώρας ως συνέπεια του σταδιακού κλεισμάτων της εισοδηματικής ψαλδίας μεταξύ πόλεων και υπαίθρου³. Πράγματι, το κατά κεφαλήν αγροτικό προϊόν αυξάνεται ταχύτατα στην περίοδο 1974-1980, ενώ το 1980 οι μέσες αμοιβές των απασχολουμένων στη γεωργία έφτασαν στο (διο επίπεδο με εκείνες των απασχολουμένων στη βιοτεχνία και τη μικροβιομηχανία (Π. Λινάρδος-Ρυλιμόν 1987). Η εξέλιξη αυτή αποτυπώνεται και στην καταναλωτική συμπεριφορά των αγροτικών νοικοκυριών που το 1981-82 έχουν ήδη καλύψει μεγάλο μέρος της απόκλισης που είχαν παλαιότερα απέναντι στα αστικά κέντρα. Η αγροτιά παύει να αποτελεί το φτωχό συγγενή του έθνους: «Από τους εξαθλιώμενους αγρότες των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων περνάμε σε μια τάξη μικροπαραγωγών που εισοδηματικά βρίσκονται κοντά στους μικροϊδιοκτήτες και μικροπαραγωγούς των πόλεων»⁴. Ας σημειωθεί ότι οι κοινωνικοοικονομικές αυτές ανακατατάξεις συντελούνται μέσα στο κλίμα ριζοσπαστικοποίησης των πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων, από το οποίο ενισχύονται άμεσα. Έτσι, όταν το 1975-77 ο κυβερνήσεις της ΝΔ θα επιχειρήσουν να κρατήσουν καθηλωμένες τις αγροτικές τιμές, θα προσκρούσουν στη πολιτική κινητοποίησή των αγροτών.

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι το ρευστό πολιτικό σκηνικό της μεταπολιτευτικής δημιουργεί νέα δεδομένα και στον αγροτικό χώρο, που αναζητεί και αυτός τη θέση του στις νέες ταξικές ισορροπίες που θα αντικαταστήσουν το μετεμφυλιακό κράτος. Ιδιαίτερα όταν μετά το 1977 ολοκληρώνεται η μετάβαση «από τον ολιγαρχικό κοινοβουλευτισμό σε ένα κοινοβουλευτικό σύστημα βασισμένο στην ευρύτερη λαϊκή αυτομοχή» (Μουζέλης 1989) και στην κυριαρχία του «κράτους των κομμάτων» (Καραμπετοχή 1989), οι κοινωνικές διεργασίες στην ύπαιθρο θα είναι καταλυτικές. Πρόκειται, κυρίως, γι' αυτό που αποκλήθηκε «νέα πολιτικοποίηση του αγροτικού χώρου» (Μαραντζίδης 1995) και που συνοψίζεται στην κυριαρχία των κομματικών μηχανών.

2. Όπως προκύπτει από την επιεξεργασία των στοιχείων των Εθνικών Λογαριασμών για την κατανομή του προϊόντος κατά περιφέρειες, Βλ. Εθνικοί Λογαριασμοί: Εκτίμηση περιφερειακού προϊόντος της Ελλάδας 1970-74, Αθήνα 1979.

3. Η ενίσχυση της εισδομηπτικής θέσης των αγροτών οφείλεται εν μέρει στη κινητοποίηση τους συμμαχία με τα κόμματα της αντιπολίτευσης, αλλά επίσης οφείλεται και στη βιούληση των πρώτων μεταδικτατορικών κυβερνήσεων να ενισχύσουν τη δημοκρατική νομιμοποίηση μέσα από τον κρατικό διαγενητικό πόλεμο. Βλ. Δ. Κιούκιας 1994, σσ. 145-146.

⁴ Βλ. Γ. Καραντελιάς 1989, σελ. 148.

σμών σε βάρος των παραδοσιακών προσωπικών δικύων των τοπικών πολιτευτών, αλλά και στην -για πρώτη φορά από την εποχή της Κατοχής και του Εμφυλίου- ανάπτυξη συλλογικής πολιτικής δράσης στην ελληνική ύπαιθρο, όπως μεταφέραστηκε με τη δημιουργία τοπικών κομματικών γραφείων ακόμη και στα μικρότερα χωριά, με τη διοργάνωση πολιτικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων και με τη δημιουργία αγροτικών και πολιτιστικών συλλόγων.

Στα πλαίσια αυτής της έντονης κοινωνικοπολιτικής κινητικότητας του αγροτικού χώρου κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Το Σεπτέμβριο του 1974 απολύνονται οι διορισμένες από τη δικτατορία διοικήσεις και επανέρχονται οι προ του 1967 εκλεγμένες συνεταιριστικές διοικήσεις. Στην ηγεσία της ΠΑΣΕΓΕΣ επανέρχεται ο προ της δικτατορίας πρόεδρος της Η. Χρονόπουλος, η ομάδα του οποίου θα συνεργαστεί αρμονικά με τις κυβερνήσεις της ΝΔ, πιροκαλώντας τη σφραδήρη κριτική της αντιπολίτευσης. Οι πρωτοβάθμιοι συνεταιρισμοί αυξάνονται αριθμητικά και μαζικοποιούνται, ενώ αναδεικνύονται σε πόλους συσπείρωσης και διεκδίκησης των αγροτών, αλλά και σε κέντρα πολιτικών συζητήσεων και κομματικών αντιπαραθέσεων. Παράλληλα, σε ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής υπαίθρου ανασυγκροτούνται οι αγροτικοί σύλλογοι, ιδιαίτερα εκεί όπου οι συνεταιρισμοί ελέγχονταν από την κυβερνητική πλειοψηφία. Το 1977, με πρωτοβουλία του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ, δημιουργείται η Πανελλήνια Συνομοσπονδία Αγροτικών Συλλόγων ΓΕΣΑΣΕ, η οποία υποστηρίζει θερμά και εν μέρει καθοδηγεί τα αγροτικά συλλαλητήρια και τις κινητοποιήσεις της εποχής, ενώ, παράλληλα, επιτίθεται κατά της επίσημης ΠΑΣΕΓΕΣ κατηγορώντας την ότι ταυτίζεται με τις κυβερνητικές επιλογές. Σοβαρό σημείο σύγκρουσης, θα αποτελέσει η ψήφιση από τη συντηρητική παράταξη του Ν. 921/79 σε εξάλλου, θα αποτελέσει η ψήφιση από τη συντηρητική παράταξη του Ν. 921/79 σε μια προσπάθεια εξορθολογισμού του συνεταιριστικού κινήματος ενώπιον της επικείμενης ένταξης στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Ο νόμος αυτός που συντάχθηκε με τη συμμετοχή και της ΠΑΣΕΓΕΣ θα συγκεντρώσει τα σφραδά πυρά της αντιπολίτευσης και θα καταγγελθεί ως αντιδημοκρατικός.

Αλλά και μετά την κυβερνητική μεταβολή του 1981 και την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην έξουσία, ο συνεταιριστικός χώρος εξακολουθεί να βρίσκεται στο επίκεντρο της δημόσιας συζήτησης σχετικά με ζητήματα αγροτικής πολιτικής και ανάπτυξης. Οι διαδοχικές νομοθετικές παρεμβάσεις του ΠΑΣΟΚ στα 1982, 1983 και 1985 και οι αντιθέσεις που προκαλούνται εξαιτίας τους, η μεγάλη συμμετοχή του αγροτικού κόσμου στις συνεταιριστικές αρχαιρεσίες που οδηγούν στον έλεγχο της ΠΑΣΕΓΕΣ από το κυβερνών κόμμα το 1983, ή δημιουργία έσχωριστής Συνομοσπονδίας Αγρο-τικών Συλλόγων από τη συντηρητική παράταξη το 1985, αλλά και οι συγκρούσεις με την αριστερή αντιπολίτευση για τη σάση της ΠΑΣΕΓΕΣ απέναντι στις αγροτικές κινητοποιήσεις μετά το 1983, μας δίνουν το στύγμα της εποχής. Οι εξελίξεις αυτές συμβαδίζουν, αν δεν αντανακλούν, την ολοένα αυξανόμενη σημασία του συνεταιριστικού τομέα ως φορέα κοινωνικής οικονομίας στα πλαίσια της γενικότερης οικονομικής προσπάθειας της χώρας. Πράγματι, τόσο στη δεκαετία του 1970, όσο, κυρί-

ως, στη δεκαετία του 1980, το γενικότερο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο και οι ιδεολογικές συνιστώσες της εποχής ευνοούν όλο και περισσότερο την ανάληψη παραγωγικών δραστηριοτήτων από τις συνεταιριστικές οργανώσεις, κυρίως στους τομείς αποθήκευσης, εμπορίας και τυποποίησης αγροτικών προϊόντων. Την τύχη αυτών των επενδυτικών και παραγωγικών προσπαθειών του συνεταιριστικού τομέα θα εξετάσουμε σε άλλο σημείο της παρούσας ανακοίνωσης. Ας περιοριστούμε προς το παρόν στη διαπίστωση ότι, κυρίως μετά το 1980, η κοινωνική αποδοχή και εμβέλεια των συνεταιριστικών οργανώσεων αυξάνονται συνεχώς, καθώς και το ειδικό τους βάρος στα πλαίσια της αγροτικής οικονομίας. Αυτό, εξάλλου, αντανακλάται ακόμη και στα προγράμματα σπουδών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης: Σε πολλά τμήματα κοινωνικών-οικονομικών επιστημών των ΑΕΙ εισάγονται μαθήματα Συνεταιριστικής Οικονομίας, ενώ σε δύο ΤΕΙ της χώρας δημιουργούνται τμήματα Στελεχών Συνεταιριστικών Επιχειρήσεων.

Η κρίση του ελληνικού συνεταιριστικού κινήματος

Αν, όμως, το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα είχε μια δυναμική παρουσία στις δεκαετίες του 1970 και του 1980, το ίδιο δεν μπορεί να ειπωθεί και για τη σημερινή συγκύρια. Πράγματι, από όλες τις πλευρές αναγνωρίζεται ότι στη χώρα μας οι αγροτικοί συνεταιρισμοί διέρχονται σήμερα μια βαθύτατη κρίση, η οποία εκφράζεται τόσο στο επίπεδο της οικονομικής διαχείρισης των παραγωγικών μονάδων, όσο και στο επίπεδο της εκπροσώπησης του αγροτικού κόσμου. Συγκεκριμένα, οι συνεταιριστικές οργανώσεις στηλιεύονται, γιατί, εξαιτίας της κακής τους διαχείρισης και στηριζόμενες στις εγγυήσεις του κράτους και της ΑΤΕ, συσσώρευσαν χρέος εκατοντάδων δισ. δραχμών, τα οποία στη συνέχεια διαγράφηκαν επιβαρύνοντας τον κρατικό προϋπολογισμό. Αμφισβήτείται, επίσης, έντονα η παραγωγική τους δυναμική και η συμβολή τους στην ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, ενώ καταγγέλλεται η εμπλοκή των πολιτικών κομμάτων στα εσωτερικά των συνεταιρισμών και η στενή διασύνδεση των ΑΣΟ με τον κρατικό μηχανισμό. Τέλος, η ηγεσία των συνεταιρισμών και της ΠΑΣΕΓΕΣ κατηγορείται ότι ευθυγραμμίζεται απόλυτα με τις κυβερνητικές επιλογές και την εκάστοτε αγροτική πολιτική.

Πράγματι, ένα από τα εντυπωσιακότερα χαρακτηριστικά των πρόσφατων αγροτικών κινητοποιήσεων του 1996-97 στη χώρα μας ήταν η παντελής απουσία του αγροτικού συνεταιριστικού κινήματος και των αντιπροσώπων του⁵. Ακόμα και στις

5. Το Δεκέμβριο του 1996 και μόλις τρεις μήνες μετά τις βουλευτικές εκλογές που οδήγησαν στην εξουσία τον Κων. Σημήτη, εκτεταμένες αγροτικές κινητοποιήσεις συγκλόνισαν την κοινωνία και την οικονομία της χώρας. Οι βαμβακοπαραγωγοί της Θεσσαλίας χρησιμοποιώντας τα αγροτικά τους μηχανήματα απέκλεισαν την εθνική οδό Αθήνας-Θεσσαλονίκης ζητώντας αύξηση των επιδοτήσεων εξαιτίας των αντίξων καιρικών συνθηκών και των αυξανόμενων περιορισμών που τίθενται από την Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ). Σε σύντομο χρονικό διάστημα οι αγρότες από άλλες περιοχές ακολούθησαν το παράδειγμα των βαμβακοπαραγωγών καταλήγοντας σε αλλεπάλληλους αποκλει-

δημόσιες συζητήσεις που αφορούν στα αγροτικά ζητήματα, και οι οποίες ξεκίνησαν εξαιτίας των αγροτικών κινητοποιήσεων, η άπουσία των επισήμων του συνεταιριστικού κινήματος ήταν περισσότερο από εμφανής, καταδεχόντας, κατά τη γνώμη μας, τη βαθιά κρίση στην οποία έχουν περιέλθει οι ελληνικές ΑΣΟ, όπως και τη φθίνουσα επιρροή τους στην ελληνική ύπαιθρο.

Η κρίση αυτή γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στο επίπεδο των παραγωγικών δραστηριοτήτων του συνεταιριστικού τομέα, οι οποίες τα τελευταία χρόνια φάνεται να δοκιμάζονται σοβαρά. Έτσι, δημιουργείται το παράδοξο που περιγράφεται από την οργανωτική επέκταση και μεγέθυνση του συνεταιριστικού τομέα από τη μια μεριά, και από την οικονομική και κοινωνική του περιθωριοποίηση από την άλλη. Στην πραγματικότητα, η αριθμητική αύξηση των ΑΣΟ κατά την περίοδο αυτή δεν ακολουθήθηκε από μια αντίστοιχη επέκταση των παραγωγικών τους δραστηριοτήτων στον αγροτικό τομέα. Αντιθέτως, μάλιστα, φαίνεται ότι οι ΑΣΟ έχουν περιοριστεί σε ένα παθητικό διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στο κράτος, την ΑΤΕ και τους αγρότες (Papadopoulos A.G. and Patronis V. 1997). Πιο συγκεκριμένα:

- Περισσότερο από το 60% των συνολικού αριθμού των ΑΣΟ είναι πιστωτικοί συνεταιρισμοί, δηλαδή αποτελούν κυρίως διαμεσολαβητές για τη διοχέτευση βραχυ- και μεσο-πρόθεσμων δανείων της ΑΤΕ στους αγρότες. Στις προμηθευτικές εργασίες, ο ρόλος των συνεταιριστικών οργανώσεων είναι επίσημης διαχειριστικός, ενώ η δραστηριότητα της κοινής εκμετάλλευσης μηχανάτων και λαιπού γεωργικού εξοπλισμού παρέμεινε σε χαμηλά επίπεδα και η από κοινού καλλιέργεια της γης είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Τέλος, σε ότι αφορά την ανάμιξη των ΑΣΟ στη μεταποίηση και την εμπορία των αγροτικών προϊόντων, η συμβολή τους στο εισόδημα των παραγωγών δε φαίνεται ιδιαίτερα σημαντική (βλ. Daouli and Demoussis 1988).
- Ο αριθμός των ελληνικών ΑΣΟ σήμερα ξεπερνά τις 7.000, ενώ ο μέσος αριθμός στα περισσότερα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν ξεπερνάει τις 2.000, μόνο δε η Γαλλία και η Γερμανία έχουν από 5.000 η καθεμιά. Ο αριθμός των ΑΣΟ στην Ελλάδα δεν είναι απλά μεγάλος, αλλά έχει αιμηθεί κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες αντίθετα με τα υπόλοιπα κράτη-μέλη της Ε.Ε., όπου έχει υπάρξει μια σημαντική τάση μείωσής τους εξαιτίας των στρατηγικών συνέννωσης, που δεν έχουν ακόμα εφαρμοστεί στη χώρα μας. Εξάλλου, ο μέσος αριθμός μελών ανά ΑΣΟ στη χώρα μας είναι μικρότερος των 100 ατόμων, ενώ στο 20% των αγροτικών κοινωνιών λειτουργούν περισσότεροι από ένας συνεταιρισμοί⁶. Έτσι, στο πλαίσιο της Ε.Ε. η Ελλάδα διατηρεί ακόμα περισσότερους συνεταιρισμούς με λιγότερη μέλη και λιγότερη

σημούν δρόμων, που διήρκεσαν περίπου ένα μήνα, με σημαντικές επιπτώσεις για την οικονομία της χώρας. Για μια λεπτομερή ανάλυση των πρόσφατων γεγονότων βλ. Λουλούδης και Μαραβέγιας 1998.

6. Βλ. Γ. Δασκάλου 1992, σσ. 382-383.

τερους εργαζομένους. Το τελευταίο αυτό στοιχείο μαζί με το γεγονός ότι μόλις το 15,6% των αγροτικών συνεταιρισμών απασχολούν μόνιμο προσωπικό είναι σαφώς ενδεικτικά του χαμηλού επιπέδου της εμπορικής δραστηριότητας των ελληνικών συνεταιρισμών⁷.

- Οι ελληνικές ΑΣΟ έχουν διατηρήσει σημαντική υποδομή, η οποία περιλαμβάνει αγροτο-βιομηχανίες, αποθηκευτικούς χώρους και άλλες εγκαταστάσεις για την εξυπηρέτηση των μελών τους, ενώ ακόμα διακινούν μεγάλες ποσότητες αγροτικών προϊόντων. Παρ' όλα αυτά, η δραστηριότητά τους χαρακτηρίζεται από σοβαρές αδυναμίες. Για παράδειγμα, στον κλάδο τροφίμων και ποτών, παρά τη μεγάλη του σημασία για την εθνική οικονομία, μόνο το 8% των καταστημάτων ανήκουν σε ΑΣΟ⁸. Επίσης, παρά το γεγονός ότι το 70% των γεωργικού πληθυσμού είναι μέλη των ΑΣΟ, το ποσοστό των τελευταίων στην εμπορία των προϊόντων που ανήκουν στον αγροτικό τομέα μόλις υπερβαίνει το 20% του συνόλου. Η πλειονότητα των ΑΣΟ που ασχολούνται με την επεξεργασία και την εμπορία αγροτικών προϊόντων σήμερα δεν είναι σε θέση να λειτουργήσουν ανταγωνιστικά στην αγορά χωρίς τη βοήθεια του κράτους ή των επιδοτήσεων της Ε.Ε.
- Εξάλλου, σύμφωνα με τη Διεύθυνση Συνεταιρισμών της ΑΤΕ, μόνο το 4,3% των ενεργών συνεταιρισμών μπορούν να θεωρηθούν ως μεγάλης δραστηριότητας, το 33,7% ως μεσαίας δραστηριότητας και το 62% ως μικρής δραστηριότητας (ATE 1991). Σύμφωνα με τις ίδιες εκτιμήσεις, τα περισσότερα συνεταιριστικά εργοστάσια χαρακτηρίζονται χαμηλής απασχόλησης και χαμηλής κερδοφορίας, στοιχεία που συνδέονται με υψηλό κόστος παραγωγής και αυξημένο κόστος διαχείρισης, ενώ το ποσοστό της προστιθέμενης αξίας στο συνεταιριστικό τομέα παραμένει αρκετά χαμηλό.
- Στο πλαίσιο της κοινής ευρωπαϊκής αγοράς, οι ελληνικές ΑΣΟ θα πρέπει να ανταγωνιστούν τόσο με τις ξένες όσο και με τις ντόπιες ιδιωτικές επιχειρήσεις, που είναι σε πλεονεκτική θέση όχι μόνο λόγω της χρησιμοποίησης σύγχρονων τεχνικών οργάνωσης και διοίκησης αλλά, επίσης, και λόγω της ποιότητας και των ικανοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού τους. Οι ελληνικές ΑΣΟ έχουν καθυστερήσει σημαντικά να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα της εσωτερικής τους οργάνωσης και της ποιότητας του εργατικού δυναμιτηρού που απασχολούν σε σχέση με το απαιτούμενο επίπεδο εκπαίδευσης και εμπειρίας.
- Μια από τις σημαντικότερες πλευρές της λειτουργίας και των δραστηριοτήτων των ελληνικών ΑΣΟ είναι η στενή τους σχέση με το κράτος και την αγροτική πολιτική, που μπορεί να θεωρηθούν ως ο κύριος λόγος για την οικονομική τους δυσπραγία (Πατρώνης 1997). Πράγματι, ο στενός εναγκαλισμός μικής τους δυσπραγίας

7. Βλ. ATE 1991, σελ. 22.

8. Βλ. Καζάκος και Ιωάννου 1990, σελ. 35.

των συνεταιρισμών από το κράτος και οι διάφορες διασυνδέσεις τους (πιστωτική διαμεσολάβηση, διανομή των επιδοτήσεων, διανομή των αγροτικών εφαδίων εκ μέρους της ΑΤΕ και του κράτους, ρύθμιση των αγροτικών δανείων, πολιτικές και κομματικές παρεμβάσεις στις μεγάλες συνεταιριστικές οργανώσεις), όπως θα δούμε και στη συνέχεια, δημιουργούν ένα αποπνικτικό περιβάλλον για τη λειτουργία του συνεταιριστικού κινήματος και υποσκάπτουν αποφασιστικά τους σκοπούς του.

- Κύριο χαρακτηριστικό της παραγωγικής δραστηριότητας των ελληνικών συνεταιρισμών είναι ο «συμπληρωματικός-επιβοηθητικός» τους ρόλος απέναντι στις ανάγκες του κράτους και του ιδιωτικού τομέα. Στην πραγματικότητα, οι ΑΣΟ είναι ουσιαστικά απούσες από όλους τους κερδοφόρους βιομηχανικούς κλάδους, ενώ λειτουργούν κυρίως σε κλάδους όπου υπάρχει μικρή συγκέντρωση και μειωμένο ιδιωτικό συμφέρον, εμπορεύονται ή προχωρούν σε βιομηχανική τυποποίηση αντί να αναμιγνύονται με δυναμικές και σύνθετες βιομηχανικές δραστηριότητες και παράγουν χαμηλό ποσοστό της προστιθέμενης αξίας: «Έτσι, για παράδειγμα, οι συνεταιρισμοί συλλέγουν μεγάλες ποσότητες σιτηρών, αλλά δεν παίρνουν μέλος στους κερδοφόρους κλάδους των αλεύρων και των ζυμαρικών, εκκοκκίζουν αλλά δεν παίρνουν μέρος στην κλωστοϋφαντουργία, συλλέγουν ξύλο αλλά κρατούνται μακριά από την επεξεργασία του, εμπορεύονται μεγάλες ποσότητες φρούτων και συμμετέχουν περιθωριακά στην παραγωγή χυμών, επεξεργάζονται το γάλα αλλά μόνο σε μικρό βαθμό ασχολούνται με την παρασκευή των κερδοφόρων γαλακτοκομικών προϊόντων κ.τ.λ.» (Λάππας 1990, σελ. 25).
- Αυτές οι πρακτικές, μαζί με την αρχή των ΑΣΟ να απορροφούν όλες τις διαθέσιμες ποσότητες αγροτικών προϊόντων ανεξάρτητα από τις δυνατότητες εμπορίας τους στην αγορά, συντένουν σημαντικά στην ελαχιστοποίηση των δυνατοτήτων επίτευξης θετικών οικονομικών μεγεθών, μετατρέποντάς τις σε ζημιογόνες επιχειρήσεις. Αν προσθέσει κανείς σε όλα αυτά τα τες έτσι σε ζημιογόνες επιχειρήσεις. Αν προσθέσει κανείς σε όλα αυτά τα χρονίζοντα προβλήματα του ελληνικού συνεταιριστικού κινήματος, όπως τον οργανωτικό πολυτεμαχισμό, την αποστασιοποίηση των δράσεων, την αδιαφανή διαδικασία πρόσληψης στελεχών, τη συχνή σύγχυση για τις αρμοδιότητες ανάμεσα στα εκλεγμένα και τα μόνιμα στελέχη, τις πολιτικές και τις κομματικές παρεμβάσεις, τις περιπτώσεις κακοδιαχείρισης, τότε μπορεί να κατανοήσει γιατί ένα μέρος της κοινής γνώμης διατηρεί μια καθόλου κολακευτική εικόνα για τους συνεταιρισμούς.

Βέβαια, το ζήτημα της κρατικής παρέμβασης στις συνεταιριστικές υποθέσεις δεν είναι μόνο σημερινό φαινόμενο. Από πολύ νωρίς, από τη δεκαετία 1920-1930 ήδη, το ελληνικό κράτος και οι τράπεζες (η ΕΤΕ αρχικά και η ΑΤΕ στη συνέχεια), με μια σειρά νομοθετικές παρεμβάσεις (όπως την εγκατάλειψη του συλλογικού δανείου, την εισαγωγή του θεσμού του γεωργικού ενεχυρογράφου και του θεσμού της κρατικής επιπτείας των συνεταιρισμών), είχαν φροντίσει ώστε η επέκταση των συ-

νεταιρισμών στην ελληνική ύπαιθρο να γίνει κάτω από τον αυστρό έλεγχο και την εποπτεία τους, καθιστώντας τους απλώς το δίσυλο μέσω του οποίου προωθούσαν την πολιτική τους στον αγροτικό χώρο. Εξάλλου, από την εποχή του Μεσοπολέμου ακόμη είχε δημιουργηθεί ένα πλέγμα μεθόδων και μέσων κρατικής προστασίας καὶ παρέμβασης, που επηρέασε καθοριστικά την εξέλιξη της αγροτικής οικονομίας και περιόρισε τους αγροτικούς συνεταιρισμούς σε ένα περιθωριακό πιστωτικό ρόλο, εκείνον της διοχέτευσης στον αγροτικό κόσμο των «δανείων συντήρησης», όπως αποκλήθηκαν τα βραχυπρόθεσμα καλλιεργητικά δάνεια. Τέλος, η ηγεσία του συνεταιριστικού χώρου παρέμενε πάντα στα χέρια της παραδοσιακής αγροτικής ελίτ, που για το οκοπό αυτό χρησιμοποιούσε μια σειρά μέτρων «προδημοκρατικού» χαρακτήρα. Τέτοια μέτρα, όπως η πολλαπλή ψήφος, σε συνδυασμό με πρακτικές αποκλεισμού των μικρών αγροτών, οδηγούσαν στη μονοπάληση της ηγεσίας της ΠΑΣΕΓΕΣ από αγροεπιχειρηματικά και μεσοσαστικά στοιχεία, τα οποία εκφράζονταν προδικτατορικά από την ομάδα Μπαλταζή. Με τον ίδιο τρόπο, οι ελίτ αυτές κατέληγαν να ελέγχουν τις κορυφαίες συνεταιριστικές οργανώσεις και, σε συνεργασία με κρατικούς λειτουργούς, το σύνολο του κρατικοσυνεταιριστικού μηχανισμού⁹.

Κράτος και συνεταιρισμοί στη μεταπολιτευτική περίοδο

Το 1974, η τομή της μεταπολίτευσης ανατρέπει τις πολιτικές και κοινωνικές ισορροπίες και αναδιαμορφώνει το σκηνικό άσκησης της εξουσίας. Στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα εμφανίζεται δυναμικά στο προσκήνιο διεκδικώντας καλύτερη μεταχείριση απ' ό,τι στις προηγούμενες δεκαετίες αλλά και εκφράζοντας τις υπόγειες μεταβολές που αυντελούνται στους συσχετισμούς ανάμεσα στον αγροτικό και τον αστικό τομέα. Πράγματι, μετά το 1975 οι αγροεπιχειρηματικές ελίτ στην κορυφή του συνεταιριστικού κινήματος, ενώ μια σειρά από ρυθμίσεις επέτειναν την εξάρτηση της συνεταιριστικής δομής από το κράτος. Τέλος, εισάγονταν και κάποιοι αιρίστοι συμμετοχικοί θεσμοί που θα εξασφαλίζαν στο μέλλον ισότιμη συνεργασία κράτους και αγροτών, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν.

(Λουλούδης και Μαραβέγιας 1998), υιοθετώντας μια διφορούμενη γλώσσα και χωρίς να θίγει τη μικροίδιοκτησία, θα έχει τα μεγαλύτερα κέρδη, συστειρώνοντας ευρύτατες αγροτικές μάζες γύρω από το πολιτικό του πρόγραμμα. Η διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης πλατιών αγροτικών στρωμάτων θα συμπληρωθεί με την εκλογική τους μεταστροφή που αρχίζει το 1977 και ολοκληρώνεται το 1981 και, για πρώτη φορά μετά τον πόλεμο, αποστά τον αγροτικό πληθυσμό από την κυρίαρχη επιφυροή της Δεξιάς.

Σε ό,τι αφορά τα συνεταιριστικά πράγματα στην περίοδο 1974-1979 συνεχίστηκε το προδικτατορικό καθεστώς, στο θεσμικό επίπεδο τουλάχιστον. Το 1979, η εισαγωγή στη Βουλή προς ψήφιση από τη ΝΔ του Νόμου 921 θα αποκαλύψει τη διαφορετική φιλοσοφία των δύο παρατάξεων για το μέλλον των ελληνικών συνεταιρισμών: σύμφωνα με τους εισηγητές της πλειοψηφίας, οι συνεταιρισμοί όφειλαν να μετασχηματιστούν σε οργανισμούς ικανούς «να προσαρμοστούν στις συνθήκες της αγοράς μέσω ενός έντονου επιχειρηματικού πνεύματος», ενώ το ΠΑΣΟΚ αντέτεινε το δικό του μοντέλο, τον αγροτοβιομηχανικό συνεταιρισμό, «ως τη μόνη λύση στο αγροτικό πρόβλημα». Ο Ν. 921/79, αν και στα λόγια επιζητούσε τον εκουγχροισμό των συνεταιριστικών οργανώσεων, στην πράξη φάνηκε να αναπαράγει την παλιά τάξη πραγμάτων. Διατηρώντας το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα εξασφάλιζε τις αγροεπιχειρηματικές ελίτ στην κορυφή του συνεταιριστικού κινήματος, ενώ μια σειρά από ρυθμίσεις επέτειναν την εξάρτηση της συνεταιριστικής δομής από το κράτος. Τέλος, εισάγονταν και κάποιοι αιρίστοι συμμετοχικοί θεσμοί που θα εξασφαλίζαν στο μέλλον ισότιμη συνεργασία κράτους και αγροτών, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν.

Ο Ν. 921/79 υπήρξε εξαιρετικά βραχύβιος. Με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία αντικαταστάθηκε από μια σειρά νόμους που ψήφιστηκαν στην τριετία 1982-1985 και επιχείρησαν την εξ αρχής ρύθμιση των σχέσεων κράτους και αγροτικών οργανώσεων. Το 1982 ψηφίστηκε ο Νόμος 1257, που έφερε τον αμφιλεγόμενο τίτλο «Για την αποκατάσταση της δημοκρατικής τάξης στους συνεταιριστικούς οργανισμούς». Ο νέος νόμος καταργούσε παλιές διατάξεις που ευνοούσαν την αναπαραγωγή των παραδοσιακών συνεταιριστικών ηγεσιών όπως την πολλαπλή ψήφο, την ψηφοφορία δι' αντιπροσώπου, το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα. Στη θέση τους θεμοισθετούνταν η γενική αρχή «ένα άτομο-μια ψήφος» άσχετα από τις συνεταιριστικές μερίδες, εκλογικό σύστημα αιτιής αναλογικής και ο αποκλεισμός ορισμένων συνεταιρισμών που θεωρούνταν μη αντιπροσωπευτικοί των πραγματικών αγροτών. Εξάλλου, για να επιτύχει την άνευ όρων υποταγή στις ρυθμίσεις του, ο νόμος προέβλεπε τη διάλυση κάθε συνεταιριστικής οργάνωσης που δε θα προσάρμοζε το καταστατικό της εντός τριών μηνών¹⁰. Τέλος, επιβάλλοντας αναγκαστικές ρυθμίσεις για μια σειρά ζητήματα, ο νέος νόμος συγκέντρωσε τα πυρά της αντιπολίτευσης, που μίλησε για αυταρχικές μεθοδεύσεις. Κύριος στόχος του νομοσχεδίου ήταν να

9. Δ. Κιούκιας 1994, σελ. 92.

10. Β.Λ. Μαυρογορδάτος 1988, σελ. 65.

ανατρέψει τους παλαιούς κανόνες του εκλογικού παιγνιδιού στους συνεταιρισμούς που εξασφάλιζαν για ολόκληρες δεκαετίες την εκλογή της (διας πάνω-κάτω παραδοσιακής συνεταιριστικής ηγεσίας και να τους αντικαταστήσει από καινούργιους με βάση τον ανταγωνισμό πολιτικών-κομματικών παρατάξεων.

Το νέο πεδίο της αντιπαράθεσης ευνοούσε βέβαια το ΠΑΣΟΚ και τα κόμματα της Αριστεράς, που είχαν παράδοση στην κινητοποίηση μελών και άρα αναμένονταν να επικρατήσουν εύκολα απέναντι στην ιδεολογικά και οργανωτικά ανέτοιμη συντηρητική παράταξη. Πράγματι, κινητοποιώντας δεκάδες χιλιάδες αγρότες που γράφτηκαν στους συνεταιρισμούς και ψήφισαν στις αρχαιρεσίες του 1983, το κυβερνών κόμμα πέτυχε συντριπτική πλειοψηφία στην ΠΑΣΕΓΕΣ, εκλέγοντας στη θέση του προέδρου της τον Β. Σκουλά. Έτσι, σύμφωνα με τον τότε υπουργό Γεωργίας και σημειρινό πρωθυπουργό Κ. Σημίτη, υπήρχε πλέον «νομιμοποιημένο συνεταιριστικό κίνημα»¹¹, που θα προχωρούσε στην κατάρτιση νέου νόμου για την οργανωτική διάσθιση των συνεταιρισμάν σε συνεργασία με το υπουργείο του.

Μεσολάβησε στο μεταξύ η ψήφιση του Νόμου 1361 για τους αγροτικούς συλλόγους. Επιβλήθηκε ενιαία οργανωτική δομή στους αγροτικούς συλλόγους, στους οποίους επίσης παραχωρήθηκαν οικονομικοί πόροι, αλλά και δημόσια ἀρμοδιότητα, τη δυνατότητα, δηλαδή, να εκδίδουν αποδεικτικά της αγροτικής ιδιότητας, χάρη στα οποία οι δικαιούχοι μπορούσαν να μετέχουν των κρατικών ευεργετημάτων. Ο νέος νόμος διαπνεόταν από τη φιλοσοφία του «αποκεντρωτικού κορπορατισμού» (σύμφωνα με την εύστοχη επισήμανση του Δ. Κιούκια¹²), αφού οι αγροτικοί σύλλογοι πλέον θα έπαιρναν τη μορφή ημιδημόσιων αποκεντρωμένων μονάδων, ανάλογων με τους συνεταιρισμούς και την τοπική αυτοδιοίκηση. Επί πλέον, γινόταν φανερή η επιδίωξη των εισηγητών του νόμου να αποφευχθεί η παλιά κρατική πρακτική του μονοδιάστατου ελέγχου από τα πάνω και να αντικατασταθεί εν μέρει από πρωτοβουλίες και συμμετοχικές διαδικασίες της βάσης, όπου βέβαια θα κυριαρχούσαν εκείνες οι συνδικαλιστικές δυνάμεις που διέθεταν ικανότητα μαζικής κινητοποίησης των μελών τους.

Αλλά η μεγάλη τομή στα συνεταιριστικά πράγματα θα επιχειρείται από το ΓΙΑΣΟΚ με το Νόμο 1541/85. Οι διατάξεις που προκάλεσαν τις μεγαλύτερες αντιδράσεις ήταν αυτή που κατοχύρωντες την απλή αναλογική και τη παραταξιακή λίστα στις εκλογές των συνεταιρισμών, καθώς και αυτή που επέβαλε την ύπαρξη μιας μόνο συνεταιριστικής οργάνωσης σε κάθε γεωγραφική-διοικητική ενότητα. Ο νόμος ειπι-

¹¹ ΒΔ Ανοικτής Συνεργασίας, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1983, σελ. 7.

11. Βλ. Αγρυππίκη, Συνέργειαστρατηγού, τις 20 Ιουνίου 1994.

12. Βλ. Δ. Κιούκιας 1994, σελ. 123. «Ένα απόσπασμα από την αγόρευση του τότε μπουργκού Γεωργίας Κ. Σημίτη στη Βουλή είναι ενδεικτικό της φιλοσοφίας αυτού του είδους αποκέντρωτικού κορπορατισμού: «Μέσα σε μια δημοκρατική πολιτεία η κεντρική διοίκηση ορίζει το γενικό πλαίσιο της πολιτικής. Η εξειδίκευση αυτού του πλαισίου είναι έργο περιφερειακής και τοπικής εξουσίας αυλογικών φορέων, μέσα από το οποίο οι άμεσα ενδιαφερόμενοι εκφράζονται μέσα από τις αποφάσεις τους. Οι αισιοδοκιαστικές οργανώσεις είναι ένα αναγκαίο βήμα προς την αποκέντρωση της εξουσίας». Βλ. Πρακτικά Βουλής, 26 Απριλίου 1983, σελ. 6221.

γιαγε επίσης το μοντέλο του αγροτοβιομηχανικού συνεταιρισμού, ενώ, παράλληλα, φρόντιζε να ολοκληρώσει τη μονοπωλιακή θέση της ΠΑΣΕΓΕΣ στον αγροτικό χώρο, στα πλαίσια της κορπορατιστικής σχέσης με το κράτος, και ενίσχυε τη θεσμοθέτηση των νέων κανόνων ανταγωνισμού μέσα στους συνεταιρισμούς, ολοκληρώνοντας τα κενά του Νόμου 1257/82. Ταυτόχρονα θέσπιζε την ισότητα ψήφου ανεξάρτητα από περιουσία, εισόδημα και μορφωτικό επίπεδο και συμπεριλάμβανε ως «τακτικά μέλη» των συνεταιρισμών τις σιζύγους και τα τέκνα των αρχηγών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, καθώς και τους απλούς εργάτες γης, ενώ απέκλειε τα λεγόμενα «ειδικά μέλη», που, αν και ιδιοκτήτες κλήρου, η κύρια απασχόληση τους ήταν εξωγεωργική. Τελικά, εξαιτίας των αιφοδρών αντιδράσεων τόσο της αντιπολίτευσης όσο και πολλών συνεταιριστικών οργανώσεων προσκείμενων στο κυβερνών κόμμα, ο Νόμος 1581 θα τροποποιηθεί το 1986 και το 1987, στην ουσία, δύως, θα μείνει ανεφάρμοστος, κυρίως στο σκέλος που αφορούσε τις αναγκαστικές συνενώσεις¹³.

Επιχειρώντας να συνοψίσουμε τη νομοθετική-θεσμική παρέμβαση του ΠΑΣΟΚ στα συνεταιριστικά πράγματα κατά τη δεκαετία του 1980, θα πρέπει να επισημάνουμε τα εξής: ακολουθώντας την πάγια πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων στον αγροτικό χώρο το ΠΑΣΟΚ προχώρησε στην από τα πάνω οργανωτική αναδιάρθρωση του συνεταιριστικού κινήματος, ισχυροποιώντας τη συγκεντρωτική δομή κρατιστικού-κορπορατιστικού τύπου μέσω της ενδυνάμωσης των παρεμβατικών εξουσιών της ΠΑΣΕΓΕΣ, αλλά και εισάγοντας νέους θεσμούς εκπροσώπησης των αγροτικών συμφερόντων. Επιχείρησε, επίσης, να ανατρέψει τους μηχανισμούς ανάδειξης των συντηρητικών συνεταιριστικών ηγεσιών που στηρίζονταν στο παλιό οιλιγαρχικό μοντέλο της κυριαρχίας συγκεκριμένων προσωπικοτήτων, θεσμοθετώντας τον κομματικό ανταγωνισμό (που σε συνεργασία με την Αριστερά θα του απέφερε τον έλεγχο των συνεταιρισμών), και την ομοιόμορφη συνεταιριστική δομή σε ολόκληρη την επικράτεια (που θα αιτέρετε τη δημιουργία διασπαστικών οργανώσεων). Κατά βάση, εκείνο που διαφοροποιούσε το νέο καθεστώς από το παλαιό ήταν το είδος των κανόνων πολιτικού ανταγωνισμού που καθόριζαν κάθε φορά το συσχετισμό δυνάμεων μέσα στους συνεταιρισμούς και κατ' επέκτασιν την επιλογή της συνεταιριστικής ηγεσίας ως παρτενέρ της εκάστοτε κυβέρνησης στη χάραξη της αγροτικής πολιτικής¹⁴.

Τελικά, το αποτέλεσμα της παρέμβασης του ΠΑΣΟΚ στο ελληνικό συνεταιριστικό κίνημα έμεινε μακριά ακόμη και από τις προσδοκίες των εμπινευστών της. Αν το ζητούμενο ήταν το «πρότυπο της συνεταιρισμένης οικογενειακής εκμετάλλευσης που θα επιτρέπει τη διατήρηση ενός υψηλού ποσοστού απασχόλησης στην Επαί-

13. «Οι 58 τροποποιήσεις που έγιναν στο νόμο μέσα σε δύο χρόνια, οι 10 πιαρατάσεις των προθεσμιών, απαιτούμενος για τη προσαρμογή στο νόμο, η κατάργηση της υποχρεωτικής συγχώνευσης των ενώσεων [...] δίδουν το μέτρο της πάλης των συνεταιρισμών». Βλ. Β. Λαμπροπούλου-Δημητριάδου, 1988, σελ. 21.

14. Βλ. Δ. Κιούκιας 1994, σελ. 146

θρο», το αποτέλεσμα υπήρξε εξαιρετικά πενιχρό. Οι δομικές και λειτουργικές αδυναμίες των συνεταιρισμάν (εξάρτηση από το κράτος, ασάφεια μεταξύ οικονομικού και κοινωνικού ρόλου, περιορισμένες παραγωγικές δραστηριότητες) παρέμειναν άθικτες. Αντίθετα, δόθηκε έμφαση στη συνδικαλιστικού τύπου προσπάθεια ελέγχου των οργανώσεων, γεγονός που ενδυνάμωσε την κομματική διείσδυση και τον ανταγωνισμό σε ένα χώρο που υποτίθεται ότι αντλούσε τα συγκριτικά του πλεονεκτήματα από την ανέφελη συνεργασία των μελών του. Τα «γαλάζια και πράσινα καφενεία» αντανακλούσαν ακριβώς το κλίμα στείρας κομματικοποίησης που επικράτησε στην ελληνική ύπαιθρο στη δεκαετία του 1980, αναστέλλοντας κάθε παραγωγική και αναπτυξιακή προσπάθεια και μεταθέτοντας τα πραγματικά προβλήματα στις κομματικές διαμάχες. Ακόμη περισσότερο, οι ρυθμίσεις αυτές αποδείχθηκαν αναποτελεσματικές σε πολιτικό επίπεδο για το ίδιο το κυβερνών κόμμα: οι συντηρητικοί αγρότες ψηφοφόροι, αισθανόμενοι την απειλή διακρίσεων σε βάρος τους, συσπειρώθηκαν γύρω από τον πολιτικό τους φορέα, που, όπως άλλού έτσι και στην ύπαιθρο, σήμανε γενική κινητοποίηση πετυχαίνοντας από τη μια να αυξήσει τη δύναμη του στις εκλογές για την ΠΑΣΕΓΕΣ σε 43,3% το 1987, από 31,2% το 1983 και να στερήσει την απόλυτη πλειοψηφία από τις κυβερνητικές δυνάμεις, και από την άλλη να δημιουργήσει τη δική της ξεχωριστή συνομοσπονδία αγροτικών συλλόγων σε πανελλαδικό επίπεδο (ΣΥΔΑΣΕ).

Επίσης, σε ό,τι αφορά τις σχέσεις κράτους και συνεταιρισμών, οι εξελίξεις της μεταπολιτευτικής περιόδου δεν υπήρξαν ιδιαίτερα ενθαρρυντικές. Πράγματι, η τομή της μεταπολίτευσης του 1974 και της «αλαγής» του 1981 με την ανατροπή των κοινωνικοπολιτικών ισορροπιών που επέφεραν, αντί να απονήσουν τα φαινόμενα στενής εξάρτησης των συνεταιρισμών από το κράτος και την εκάστοτε αγροτική πολιτική, αντίθετα τα ενέτειναν στο έπακρο. Οι ίδιες οι συνεταιριστικές οργανώσεις, άλλωστε, υπερασπίζονταν σε κάθε ευκαιρία το παραδοσιακό καθεστώς του ασφυκτικού κρατικού προστατευτισμού και διανεμητισμού στο χώρο της γεωργίας. Προς αυτή την κατεύθυνση κινούνταν τόσο οι νομοθετικές ρυθμίσεις του ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του '80, όσο και η περιφρέσουσα πολιτική ατμόσφαιρα της εποχής. Το αποτέλεσμα ήταν η ολοκληρωτική επικράτηση του κρατικού κορπορατισμού, δηλαδή η εξουσία σε όλες τις οργανώσεων του αγροτικού και συνεταιριστικού χώρου από το κράτος και τους φορείς αγροτικής πολιτικής και η μετατροπή των συνεταιρισμών σε «αποσυγκεντρωμένες κρατικές υπηρεσίες»¹⁵ και ταυτόχρονα σε δυναμικά κέντρα πελατειακών οχέσεων μεταξύ των αγροτών και των πολιτικο-κομματικών ελίτ¹⁶.

Τέλος, και σε ό,τι αφορά την οικονομική πρακτική των συνεταιρισμών κατά τη δεκαετία του 1980, κυριάρχησαν οι ατυχείς επιλογές και υπονομεύτηκαν σοβαρά οι

15. Σύμφωνα με την έκφραση του Μ. Παπαγιανάκη στην εφημερίδα *To Βήμα*, 17 Αυγούστου 1986.

16. Λ. Λουλούδης 1995, σελ. 140.

παραγωγικές και αναπτυξιακές δραστηριότητες των συνεταιριστικών οργανώσεων. Η ασάφεια μεταξύ οικονομικού και κοινωνικού ρόλου των συνεταιρισμών και η στενή εξάρτησή τους από τον κρατικό μηχανισμό είχαν ως αποτέλεσμα οι προσκείμενες στο κυβερνών κόμμα συνεταιριστικές οργανώσεις να επεκτείνουν το ρόλο που είχαν αναλάβει, ασκώντας τη λεγόμενη «κοινωνική πολιτική» της κυβέρνησης στον αγροτικό χώρο. Ως τέτοια θεωρήθηκε η πληρωμή στους αγρότες τιμών πέρα από τις οικονομικές δυνατότητες των συνεταιρισμών. Μεταξύ 1982 και 1987 η κρατική επιχορήγηση προς τους συνεταιρισμούς προσέγγισε τα 2 δισ., δραχμές, σημειώνοντας έναντι της προηγούμενης πενταετίας αύξηση περίπου 230%. Επί πλέον, σημαντικοί οικονομικοί πόροι διοχετεύθηκαν στους δευτεροβάθμιους συνεταιρισμούς με τη μορφή επιδοτήσεων για διάφορες επενδύσεις, δανείων και φοροαπαλλαγών. Οι χρηματοδοτήσεις είτε για στήριξη, μέσω τιμών, του αγροτικού εισοδήματος είτε για επενδύσεις, μεγαλεπίβολες αλλά πρόχειρες και κατά κανόνα ατυχείς, γίνονταν από την ΑΤΕ συνήθως με προφορικές στα όρια της νομιμότητας εγγυήσεις του κράτους, το οποίο, ίδιαίτερα μετά το 1985, αδυνατούσε να καλύψει τις υποχρεώσεις του (Λουλούδης 1993). Το αποτέλεσμα ήταν η υπερχρέωση των συνεταιρισμών έναντι της ΑΤΕ, η οποία κορυφώθηκε το 1989 και μέχρι σήμερα διαχεράίνει τη λειτουργία τους, παρά τις ρυθμίσεις αυτών των χρεών από το κράτος μετά το 1992¹⁷.

Επί πλέον, η προβληματική κατάσταση του αγροτικού συνεταιριστικού κινήματος, που ήδη παρουσιάστηκε, εντείνει τα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας, σε μια περίοδο όπου η απορρύθμιση των αγροών και η μείωση των επιδοτήσεων επιβάλλει τις κατάλληλες προσαρμογές στις εθνικές οικονομίες. Έτσι, περισσότερο από 15 χρόνια μετά την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, η ανταγωνιστικότητα όλων σχεδόν των ελληνικών αγροτικών προϊόντων, με ευθύνη και των συνεταιρισμών, έχει μειωθεί όχι μόνο στην εγχώρια αγορά αλλά και στην ευρωπαϊκή και τις διεθνείς αγορές. Τα μεγάλα δομικά και διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας όχι μόνο δεν αντιμετωπίστηκαν από το συνεταιριστικό κίνημα, αλλά, στην περιοχή, η εισοδηματική ευεξία που εξασφαλίστηκε μέσω του κρατικού προστατευτισμού και διανεμητισμού έδρασε ως αποτρεπτικός παράγοντας για τη βελτίωση της αγροτικής παραγωγής.

17. Ο χαρακτήρας της ελληνικής αγροτικής πολιτικής ως μιας μορφής «κοινωνικής πολιτικής» έχει ευρέως αναγνωριστεί και ακόμα περισσότερες φορές υπονομεύθηκε (Λουλούδης 1995, Βεργόπουλος 1975). Έτσι, η κρατική πιστωτική πολιτική προς τους αγρότες, η οποία άλλωστε διαμεσολαβείται από τους συνεταιρισμούς, έπαιξε έναν ξεκάθαρο κοινωνικό ρόλο. Γι' αυτόν το λόγο, η ρύθμιση των συνεταιριστικών χρεών που δημιουργήθηκαν κυρίως εξαιτίας της κρατικής αγροτικής πολιτικής υπήρξε μια αρκετά διαδεδομένη πρακτική των ελληνικών κυβερνήσεων στο μεγαλύτερο μέρος της μεταπολεμικής περιόδου. Ακόμη και πρόσφατα, τον Οκτώβριο 1997, ψηφίστηκε νόμος του κράτους που ρύθμιζε ένα μεγάλο μέρος των χρεών των ΑΣΟ (που δημιουργήθηκαν κατά την περίοδο πριν από το 1991), που έφτανε τα 200 δισεκατομμύρια δραχμές. Αν και αυτό το γεγονός συνάντησε αρκετές αντιδράσεις από την κοινή γνώμη, ήταν αποτέλεσμα πολιτικού συμβιβασμού μεταξύ των δύο μεγάλων πολιτικών κομμάτων της χώρας.

ωση της παραγωγικής εικόνας των συνεταιριστικών οργανώσεων. Η φιλοδοξία να γίνουν οι συνεταιρισμοί αυτόνομες οικονομικές μονάδες, ανεξάρτητες από το κράτος ως προς «επιδοτήσεις, φοροαπαλλαγές και κάλυψη ελλειμμάτων» και ικανές «να γλιτώσουν τον αγροτή από την εκμετάλλευση των μεσαζόντων», δύναται μπορεί να εισηγητική έκθεση του Ν.1541/85, κάθε άλλο παρά πραγματικότητα έγινε¹⁸.

Έτσι, το ζητούμενο που αναδεικνύεται σήμερα είναι σε ποιο βαθμό οι αγροτικές συνεταιριστικές οργανώσεις μπορούν να αντιμετωπίσουν την κατάσταση που ορίζεται από τη συνεχιζόμενη εξασθένηση των μηχανισμών της ΚΑΠ και τη γενικότερη φιλελευθεροποίηση της αγοράς, αφού είναι φανερό ότι, αν η στήριξη και η προστασία μειωθούν και η ελληνική γεωργία αφεθεί ως όμηρος στην πλήρη λειτουργία των συνθηκών της αγοράς, το αγροτικό εισόδημα θα μειωθεί σημαντικά, ιδιαίτερα σε εκείνες τις περιφέρειες που τα προϊόντα απολαμβάνουν υψηλά επίπεδα στήριξης και προστασίας. Το οικονομικό περιβάλλον που έχει διαμορφωθεί εξαιτίας αυτών των εξελίξεων δεν ευνοεί με κανέναν τρόπο την εφαρμογή μιας «κοινωνικής πολιτικής» από τους ελληνικούς συνεταιρισμούς με τη μορφή μιας κρατικής αγροτικής πολιτικής, παρόμοιας με εκείνη που εφαρμόστηκε στη δεκαετία του 1980.

Οι ελληνικοί αγροτικοί συνεταιρισμοί βρίσκονται σήμερα σε μια μεταβατική περίοδο και οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν είναι οημαντικές για την επιβίωση των ίδιων, αλλά και των συνεταιρισμένων αγροτών που εμφανίζονται ανίσχυροι μπροστά στον ολαένα αιχανόμενο ανταγωνισμό των αγορών. Ο «κοινωνικός» χαρακτήρας των ελληνικών συνεταιρισμών εμφανίζεται να εκλείπει προς άφελος των δυνάμεων της αγοράς. Από μια πρώτη φάση προστατευτισμού και διαχείρισης των αγροτικών προϊόντων υπό τον κρατικό έλεγχο, οι αγροτικές συνεταιριστικές οργανώσεις εισέρχονται πια σε ένα μεταλλασσόμενο και ανταγωνιστικό περιβάλλον, στο οποίο αναμένεται από αυτές να λειτουργήσουν αποτελεσματικά, χωρίς μια ενδιάμεση φάση προσαρμογής και χωρίς κάποια αξιόλογα χρηματοδοτικά μέσα. Ένας νέος ρόλος αναζητείται για τους ελληνικούς συνεταιρισμούς, που θα τους επιτρέψει να προχωρήσουν στη στρατηγική και θεσμική αναδιοργάνωσή τους, ώστε να εγκαταλείψουν τις παθητικές διοικητικές-διαμεσολαβητικές δραστηριότητες, οι οποίες τους περιθωριοποιούν, και να στραφούν σε νέες σύγχρονες, παραγωγικές και αναπτυξιακές κατευθύνσεις.

18. Βλ. Δ. Κιούκιας 1994, σσ. 146-147.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Αρβελίδης, Π.Σ., *Το Αγροτικό Συνεταιριστικό Κίνημα στην Ελλάδα*, 4η έκδοση, Αθήνα, Παπαζήσης, 1986.

Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (ATE), Το Αγροτικό Συνεταιριστικό Κίνημα στην Ελλάδα: Επίσηες Εκθέσεις των Δραστηριοτήτων των Συνεταιριστικών Οργανώσεων, Αθήνα, Τμήμα Αγροτικών Συνεταιρισμών, 1982-1991.

Βεργόπουλος, Κ., Το Αρχαιοτικό Ζήτημα στην Ελλάδα: Η Κοινωνική Ενσωμάτωση της Γεωργίας, Αθήνα, Εξάντας, 1975.

Δασκάλου, Γ., *Αστικοί και Αγροτικοί Συνεταιρισμοί*, Αθήνα, 1991.

Δημητριάδη, Ζ. και Ουσταπασίδης, Κ., «Εισαγωγή Συστημάτων Αξιολόγησης Προσωπικού, Κινήτρων και Μιαθών στις Ελληνικές Συνεταιριστικές Οργανώσεις και Επιχειρήσεις», *Συνεταιριστική Πορεία*, 1991, 23, σα, 143-156.

Ε.Ε., Η Κατάσταση της Γεωργίας στην Ε.Ε., Έκθεση 1995, Λουξεμβούργο, Γραφείο Επισήμων Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, 1996.

Καζάκος, Ι., και Ιωάννου, Ι., *Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και η Βιομηχανία Τροφίμων*, Αθήνα, IOBE, 1990.
Καπογιάννης, Δ., «Αγροτική Πύστη και Θεσμοί, 1915-1935»· κείμενα που παρουσιάστηκε στο 68η
Συνάντηση του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, 20 Νοεμβρίου 1986.
Καραϊόζης, Γ. Κ., *Επαναποτίμωση της ιστορίας Ελλάσης (1924-1998)*, ΕΦέτος, 1989.

Καραμπελιάς, Γ., *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολιτευση* (1974-1990), Εξαντλα, 1995.

Καστίνη, Χ., και Παπαδόπουλος, ΑΙ., «Η Ανάπτυξη του Αγροτικού Ιμαρισκού Συμπλεγμάτων και η Νο-
λιτική Οικονομία του Αγροτικού Μετασχηματισμού», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 1996,
89/90, σσ. 19-52.

Κιούκιας, Δ. Κ., *Η Οργάνωση των Συμφερόντων στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξαντάς, 1994.

Κολύρης, Π., «Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον των Συνεταιρισμών», κείμενο που παρουσιάστηκε στη συνάντηση του Ινστιτούτου Συνεταιριστικών Σπαιδών, 1994.

Λαμπροπούλου-Δημητρίδου Β., «Οι τροποποιήσεις του Ν.1541/85», *Συνεταιριστική Ηγεμεία*, Ιανουάριος-Μάρτιος 1988.

Αάππας, Ν., «Μερικές Αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν την Ανάπτυξη του Συνεταιριστικού Τομέα», Αγροτικός Συνεργασισμός, Ιανουάριος, 1990.

Λινάρδος-Ρυλμάν, Π., Εργατικές αμοιβές και αυστσώρευση κεφαλαιου στη μειτιολεμκική Ελλασσο-Αθήνα, Οκτώβριος 1987 (αδημοσίευτη μελέτη).

Αυστραλίδης, Λ., «Οι Πολιτικές Οψίεις του Κρατικού Ιαρεμβασισμού στην Ελληνική ι εωραϊκή Επιθεώρηση Πολιτικής Επισήμης», 1995, 6, σσ. 121-146.

Λουσούλης, Λ., και Μαραβέγιας Ν., «Οι Αγρότες και η Αγροτική Πολιτική στην Ελλάδα: από την Εισόδημη της χώρας στην Ε.Ε.», στο βιβλίο των Λ. Λουσούλη και Χ. Κασίμη (επιμ.), Αγροτική Ελλάδα: Εύθυνα στην παραγωγή και στην αγορά, Αθήνα, Πλέθρο, (υπό έκδοση) 1998.

Μαυρογρόδας, Γ., Μεταξύ Πιπικούμπη και Προκρούση: Οι Επαγγελματικές Οργανώσεις στην Ελλάδα, Αθήνα, Οδυσσαράς, 1998.

Ελλασίδη, Αθηνά, Ευσούδεας, 1988.
Ουσταπασίδης, Κ., και Δημητριάδη, Ζ., «Εσωτερική Οργάνωση και Στρατηγικές των Συνεταιριστικών Οργανώσεων στην Ελλάδα», Συνεταιριστική Προσβά, 1991, 20, σσ. 127-138.

Παπαγεωργίου, Κ., «Αναζητώντας έναν σύγχρονο ρόλο για τους Αγροτικούς Συνεταιρισμούς», Αγροτικός Συνεργάτης 1994, 1/2, σσ. 42-45.

γρυπούς Συνεργατών», 1954, 112, 50, 42-43.
Παπαδόπουλος, Α.Γ., «Ευελπίτη Γεωργία: Στρατηγική Επιβίωσης και Αντίσταση στην Περιθωριοποίηση της Μακριάς Εγκατάσταση στο Ανδροτσο-Τροφοκό Σύστημα», Κείμενο που παρουσιάστηκε στη

ηρι ή μαρμη ένσωματωσή στο Αγρότικο ιατρικό πανεπιστήμιο, Καρδίτσα, 28ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκη, 28

30 Νοεμβρίου 1996.
Πατρώνης, Β., «Κράτος, Αγροτική Πολιτική και Συνεταιρισμοί», κείμενο που παρουσιάστηκε στο οεμπι-
νάριο που διοργανώθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών με τον τίτλο Αγροτική
Πολιτική, Κράτος και Ελληνική Οικογενειακή Γεωργία, Ερμούπολη, 17 Ιουλίου 1997.
Χαραλάμπους, Κ., Το Ελληνικό Συνεταιριστικό Κίνημα, Αθήνα, 1993.

Ξενόγλωσση

- Daouli, J. and Demoussis, M., «Agricultural Cooperative Activities and their Impact on Members' Income: A Review of the Post-War Period», *Greek Review of Agrarian Studies*, 1988, 2:4, 98-123.
- Goussios, D. and Zakopoulou, E., «The Cooperative and Union Movement in Greece» in Just, F. (ed.), *Cooperatives and Farmers' Unions in Western Europe*, Esbjerg, South Jutland University Press, 1990, 27-47.
- Gueslin, A., «Introduction» in Just, F. (ed.), *Cooperatives and Farmers' Unions in Western Europe*, Esbjerg, South Jutland University Press, 1990, 11-23.
- Kasimis, C. and Papadopoulos, A.G., «The Heterogeneity of Greek Family Farming: Emerging Policy Principles», *Sociologia Ruralis*, 1994, 34, 206-228.
- Moyano Estrada, E., «Farmers' Unions and the Restructuring of European Agriculture», *Sociologia Ruralis*, 1995, 35, 348-365.
- Oustapassidis, K., «Economies of Scale in Agricultural Marketing Cooperatives: The Case of Greek Unions», *Journal of Rural Cooperation*, 1992, 20, 127-138.
- Oustapassidis, K., A. Sergaki, A. Vlachvei and G. Baourakis, «Market Shares of Farm Cooperatives in Greece, Before and After Accession to the EC», *Journal of Rural Cooperation*, 1995, 23, 17-30.
- Papadopoulos A.G. and Patronis V., «The Crisis of Greek Cooperatives in the Context of the Globalization Process», *Journal of Rural Cooperation*, 1997, 25(2), 127-138.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ - GUTENBERG

Επιστημονικός Σύμβουλος: Δ. Γ. ΤΣΑΟΥΣΗΣ
Καθηγητής Πανεπιστημίου
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΣΕ ΜΙΑ
ΠΟΛΥΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ
ΥΠΑΙΘΡΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Απόστολος Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
GUTENBERG • ΑΘΗΝΑ 2004

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΕ ΜΙΑ ΠΟΛΥΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟ

Βασίλης ΠΑΤΡΩΝΗΣ

Εισαγωγή

Οι αλλαγές στη θεώρηση του αγροτικού χώρου, κατά τη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας, μας οδηγούν στη διαπίστωση ότι ο αγροτικός χώρος σήμερα δεν μπορεί να νοηθεί έξω και πέρα από την έννοια της αγροτικής ανάπτυξης. Κατ' αρχήν, οι υποθέσεις πάνω στις οποίες στηριζόταν το «εκουνγχρονιστικό» μοντέλο, σύμφωνα με τις οποίες το «αγροτικό» οδεύει προς το οριστικό του τέλος, λόγω κυρίως της βιομηχανοποίησης της γεώργιας και της υπαγωγής της παραδοσιακής γεωργικής δραστηριότητας σε τμήμα της «αγροτροφικής» αλυσίδας, δεν επαληθεύτηκαν. Η ύπαιθρος χώρα, αντί να «αποαγροτοποιηθεί», διατήρησε τα «αγροτικά» χαρακτηριστικά της ενσωματώνοντας και μη-αγροτικά χαρακτηριστικά, έτσι ώστε το ξήτημα της αγροτικής ανάπτυξης να τίθεται σήμερα με νέους όρους. Η αγροτική ανάπτυξη εκτείνεται πλέον πέρα από την ανάπτυξη της γεωργίας, περιλαμβάνοντας και άλλες δραστηριότητες και στοιχειοθετώντας ένα σύνθετο σύνολο ακόμα και αντιφατικών μεταξύ τους χαρακτηριστικών. Το περιεχόμενο των εννοιών «αγροτικό» και

«αγροτική ανάπτυξη» παραμένει, έτσι, ανοικτό και διαφίλοντος υπόμενο, ενώ η σημασία τους διατηρείται ακέραια για το σχεδιασμό και την άσκηση πολιτικών στον αγροτικό χώρο (βλ. Παπαδόπουλος, 2004).

Η ανάγκη αντιμετώπισης της ολικής κρίσης του γεωργικού παραγωγικού συστήματος, σε συνδυασμό με το νέο τοπίο που σταδιακά διαμορφώθηκε στον ευρωπαϊκό αγροτικό χώρο, οδήγησαν στη διατύπωση νέων εναλλακτικών προτάσεων, οι οποίες φιλοδοξούν να οδηγήσουν στη σύνθεση μιας νέας αντίληψης για την ανάπτυξη του αγροτικού χώρου: Η «αειφόρος αγροτική ανάπτυξη» συνδέεται ευθέως με την «πολυλειτουργικότητα της γεωργίας», που με τη σειρά της έρχεται να υπογραμμίσει τη σημασία των κυρίως χαρακτηριστικών λειτουργιών της: την παραγωγή τροφίμων, τη διατήρηση του αγροτικού περιβάλλοντος και του τοπίου και τέλος, τη συνεισφορά της γεωργίας στη βιωσιμότητα των αγροτικών περιοχών και την ισόρροπη τοπική ανάπτυξη. Οι νέες αυτές έννοιες είναι πολυδιάστατες αλλά και δυναμικές, επιχειρώντας να ενσωματώσουν εκείνες τις συνθήκες που κάνουν εφικτή τη διατήρηση μιας κρίσιμης ποσότητας πόρων (φυσικών και ανθρώπινων), ενώ ταυτόχρονα επιχειρούν να συνδέουν τη γεωργική ανάπτυξη με τη χωρική ανάπτυξη της υπαίθρου.

Επιπρόσθετα, οι έννοιες αυτές προωθούν μια ολοκληρωμένη προσέγγιση, που περιλαμβάνει στο ίδιο πλαίσιο την προσαρμογή και ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, την οικονομική διαφοροποίηση, τη διαχείριση των φυσικών πόρων, την αξιοποίηση των περιβαλλοντικών λειτουργιών και την προώθηση εναλλακτικών δραστηριοτήτων στον αγροτικό χώρο. Κατά συνέπεια, δημιουργούν νέες ανάγκες διακυβέρνησης του αγροτικού χώρου και νέες μορφές συμμετοχής και λήψης αποφάσεων σε τοπικό/περιφερειακό επίπεδο, γεγονός που προϋποθέτει την αινητοποίηση των δρώντων υποκειμένων και φορέων των αγροτικών περιοχών που είναι σε θέση να διατυπώσουν και να επιδιώξουν ευρύτερους κοινωνικούς στόχους.

νωνικοοικονομικούς στόχους. Αναδεικνύεται έτσι η διαρκώς αυξανόμενη σημασία της κοινότητας και των τοπικών συλλογικών διαδικασιών, ενώ διατυπώνεται ως ανάγκη η δημιουργία νέων θεσμών τοπικής διαχείρισης με αυξημένες αρμοδιότητες (Παπαδόπουλος και Πατρώνης, 2003).

Στα πλαίσια αυτής της προβληματικής, το παρόν κείμενο εξετάζει το ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν οι φορείς και οι οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας της υπαίθρου κατά τη διαδικασία αλλά και για την επιτυχία της πολιτικής αγροτικής ανάπτυξης. Με δεδομένο ότι η αγροτική ανάπτυξη συνιστά ουσιαστικά ένα ακόμα πεδίο διαπραγμάτευσης/διαπάλης ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα, σε συγκεκριμένο χωρικό πλαίσιο, και ότι, επίσης, προϋποθέτει ευρύτερες διασυνδέσεις και αλληλεπιδράσεις ενώσεων, προσώπων και φορέων στο τοπικό επίπεδο, θεωρούμε ότι η συζήτηση για το μέλλον και τις δυνατότητες παρέμβασης των φορέων και οργανώσεων της κοινωνικής οικονομίας στην υπαίθρο χώρα καθίσταται εκ νέου επίκαιοη (Lipietz, 2001). Πολύ περισσότερο που τα τελευταία χρόνια ο τομέας της κοινωνικής οικονομίας φαίνεται να προσελκύει ολοένα και περισσότερο το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας αλλά και των φορέων σχεδιασμού πολιτικής, χάρη στα συγκριτικά πλεονεκτήματα που παρουσιάζει σε ενέργειες που απαιτούν τη διασύνδεση μεταξύ του κράτους, της αγοράς και των τοπικών κοινωνιών (Jeantet, 1999· Ζιώμας, 2002).

Τέλος, η ανάλυση παρόμοιων ζητημάτων, που αφορούν στον τρόπο με τον οποίο οι επιμέρους κοινότητες και οι φορείς τους υποδέχονται, εξειδικεύουν και αξιοποιούν τις σχεδιαζόμενες πολιτικές, υπαγορεύεται και από την πεποίθησή μας ότι τα θέματα της αγροτικής ανάπτυξης, δεν μπορούν να αποτελούν τεχνητούς οικονομικά ζητήματα αλλά αντιπροσωπεύουν, στην ουσία τους, μείζονα κοινωνικοοικονομικά και πολιτικά θέματα, που χρειάζεται να χωροθετηθούν και να συνδεθούν με τις συγκεκριμένες συνθήκες της υπαίθρου. Υπόκεινται, αναπόφευκτα, σε μια δια-

δικασία διαπραγμάτευσης και ωρίμανσης τόσο σε εθνικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο. Χρησιμοποιούμε την κοινωνική οικονομία, δηλαδή τον «τρίτο τομέα», ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της ανάγκης εξειδίκευσης των μέτρων πολιτικής ή πολιτικής προσέγγισης της αγροτικής ανάπτυξης σε έναν ενιαίο άξονα ανάλυσης και δράσης. Άλλωστε, το πολιτικό αίτημα της νέας αγροτικής ανάπτυξης επέχει θέση εναλλακτικού «παραδείγματος», που έρχεται να ανασκευάσει τόσο το πλαίσιο όσο και τις δυνατότητες που προσφέρονται στο επίπεδο των αγροτικών περιοχών. Τελικά, προωθεί το σχεδιασμό και την υλοποίηση πολιτικών αλλά και την πρακτική ανακατασκευή της οικονομίας και της κοινωνίας στον αγροτικό χώρο.

Το Νέο Πλαίσιο της Αγροτικής Ανάπτυξης

Η αλλαγή της θεώρησης του αγροτικού χώρου και της έννοιας του «αγροτικού» κατά τις τελευταίες δεκαετίες, συνδέεται, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την ευρωπαϊκή γεωργία, με τις μεταμορφώσεις και τις αλλεπάλληλες προσαρμογές της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ). Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, χάρη στην αυξημένη πολιτική σημασία των αγροτικών συμφερόντων και στον προστατευτισμό του γεωργικού τομέα, ο αγροτικός χώρος και η αγροτική κοινωνία παρουσιάζονταν ως σχετικά ομοιογενείς και λειτουργούσαν με κύρια αναφορά στις γεωργικές παραγωγικές δραστηριότητες. Στις δεκαετίες του 1970 και του 1980, η συρρίκνωση και οι διαρθρωτικές αλλαγές της γεωργικής παραγωγής, προτάθηκαν ως αντίδοτα απέναντι στην υπερπαραγωγή γεωργικών προϊόντων και στην αδυναμία απορρόφησής τους από την αγορά. Τέλος, κατά τα τελευταία χρόνια, στο πλαίσιο της αναθεώρησης της ΚΑΠ, παρουσιάζεται η «επανεφεύρεση του αγροτικού» (Gray, 2000), με κύριο χαρακτηριστικό την αλλαγή της σχέσης ανάμεσα στη γεωργία και την αγροτική κοινωνία.

Ο αγροτικός χώρος εκτοπίζει, στις δημόσιες αναφορές, τη γεωργία, το ειδικό βάρος της οποίας διαρκώς μειώνεται.

Μακράν πλέον του να ταυτίζεται με τη γεωργική δραστηριότητα, ο αγροτικός χώρος περιλαμβάνει μια σειρά ετερογενών δραστηριοτήτων και γεωργαρικών τύπων, με αποτέλεσμα να καταγράφεται μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τα καθαρά γεωργικά συμφέροντα στις ανάγκες της αγροτικής κοινωνίας γενικότερα, και μια μετατόπιση του πολιτικού λόγου και των πρακτικών στη χωρική και περιφερειακή ανάπτυξη (O'Hara, 2002). Η έννοια του αγροτικού περιλαμβάνει τώρα μια πολλαπλότητα χώρων που νοηματοδοτούνται χωρικά, κοινωνικά και πολιτισμικά και δεν αποτελεί απλώς ένα σύνολο αντικειμενικά καθορισμένων περιοχών. Επιπλέον, η αγροτική ανάπτυξη επιχειρεί να συνδέσει (αν όχι να αντικαταστήσει) τη γεωργική ανάπτυξη με τη χωρική ανάπτυξη. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι η αγροτική ανάπτυξη δεν αφορά απλώς στην ανατροπή της πρωτοκαθεδρίας της γεωργίας στη διαδικασία ανάπτυξης του αγροτικού χώρου, ούτε στη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από την ύπαιθρο ως χώρο παραγωγής στην ύπαιθρο ως χώρο κατανάλωσης. Η αγροτική ανάπτυξη αναφέρεται και σε άλλες διαστάσεις (van der Ploeg κ.ά., 2000; O'Hara, 2002), όπως στην αναζήτηση των κατάλληλων θεσμικών μηχανισμών διαχείρισης των πόρων και διακυβέρνησης του αγροτικού χώρου, καθώς και στη στενή συνεργασία και την ενσωμάτωση του δημόσιου με τον ιδιωτικό τομέα.

Σε πρόσφατη εργασία μας είχαμε επισημάνει ότι η νέα αυτή θεώρηση του αγροτικού χώρου συνδέεται ευθέως με έννοιες, όπως η αειφόρος αγροτική ανάπτυξη και η πολυλειτουργικότητα της γεωργίας. Η ανάγκη ώστε η οικονομική μεγέθυνση και ο εκσυγχρονισμός να οτηρίζονται πλέον σε πολιτικές που διατηρούν και επεκτείνουν τους φυσικούς και περιβαλλοντικούς πόρους, συνδυάζεται έτσι, με τα πολλαπλά αποτελέσματα που μπορεί να έχει μια οικονομική δραστηριότητα, σύνεισφέροντας ταυτόχρονα σε αρκετούς κοινωνικούς στόχους (Παπαδόπουλος και Πατρώ-

νης, 2003). Για παράδειγμα, πέρα από τον παραγωγικό της ρόλο, η γεωργία ενσωματώνει μιά πλειάδα άλλων ρόλων όπως τη διατήρηση, τη διαχείριση και την αξιοποίηση του αγροτικού τοπίου, την προστασία του περιβάλλοντος ενώ, επίσης, συνεισφέρει στη βιωσιμότητα των αγροτικών περιοχών (ΕΕ, 1999). Οι βάσεις γι' αυτή την άποψη έχουν τεθεί από τη Διακήρουξη του Cork της Ιρλανδίας (Cork Declaration, 1996), όπου διατυπώθηκε ξεκάθαρα η ανάγκη για ιεράρχηση της αειφόρου αγροτικής ανάπτυξης (sustainable rural development) στην κορυφή της αιτζέντας για την Ε.Ε., προκειμένου να επιτευχθούν στόχοι όπως η αναστροφή της αγροτικής εξόδου, η καταπολέμηση της φτώχειας, η αναζωγόνηση της απασχόλησης, η ισότητα ευκαιριών και η ανταπόκριση στις απαιτήσεις για περισσότερη ποιότητα, υγεία, ασφάλεια, ατομική ανάπτυξη και αναψυχή, αλλά και βελτίωση της ποιότητας ζωής στις αγροτικές περιοχές. Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής, είναι δομημένο το λεγόμενο Ευρωπαϊκό Μοντέλο για τη Γεωργία (ΕΜΓ), το οποίο συνδέεται στενά με έννοιες όπως: πολυλειτουργικός χαρακτήρας της γεωργίας, αειφόρος γεωργία και πολυτομεακή αγροτική ανάπτυξη.¹

Επιπρόσθετα, η αγροτική ανάπτυξη απέχει αρκετά από την απλή ανάπτυξη της γεωργίας και στοχεύει σε μια ολοκληρωμένη γεωργαρική ανάπτυξη όπου η έμφαση δίνεται στις γέες προοπτικές (π.χ. οικονομική διαφοροποίηση) για την ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών. Σύμφωνα με τον Bryden (2000), η διαμόρφωση

1. «Στόχος του ΕΜΓ είναι τα "μη-εμπορικά συμφέροντα" (non-trade concerns) που συνδέονται με την ανάπτυξη άλλων τομέων (δημόσιων αγαθών, εναλλακτικές μορφές απασχόλησης) στον αγροτικό χώρο [...], ενώ υπογραμμίζει τους διαφορετικούς ρόλους που επιτελεί η γεωργία όπως απασχόληση, διατήρηση της οικονομικής βιωσιμότητας των απομακρυσμένων και περιφερειακών περιοχών, την παροχή περιβαλλοντικών και πολιτισμικών υπηρεσιών, τη διατήρηση της βιοποικιλότητας, τη διατήρηση των χαρακτηριστικών του τοπίου, την παρούσια πολιτισμικών χαρακτηριστικών και την προστασία από φυσικές καταστροφές» (Παπαδόπουλος και Πατρώνης, 2003, σ. 188).

ση μιας νέας αγροτικής πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο, προωθεί συσιαστικά την συνάρθρωση μεταξύ πολιτικής στο τοπικό ή/και περιφερειακό επίπεδο. Η εξέλιξη αυτή δημιουργεί νέες ανάγκες διακυβέρνησης του αγροτικού χώρου (rural governance), οι οποίες εξαρτώνται από το βαθμό μεταβίβασης εξουσιών, τη συνεργασία μεταξύ διαφορετικών φορέων και τη συμμετοχή σε νέους μηχανισμούς συντονισμού σε κεντρικό επίπεδο. Για την επίτευξη αυτών των λειτουργιών, είναι αναγκαία η διάχυση της πληροφόρησης, η επέκταση της δημόσιας συμμετοχής, η συμφωνία και συνεργασία μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων διοίκησης αλλά και η βελτίωση της διαχειριστικής ικανότητας και της αποτελεσματικότητας των περιφερειακών και τοπικών διοικήσεων όπως και η αξιοποίηση των ομάδων και φορέων που δρουν σε τοπικό επίπεδο.

Οι προϋποθέσεις αυτές θεωρούνται αναγκαίες, γιατί δεν αλλάζει απλώς η πολιτική αγροτικής ανάπτυξης, αλλά οι ίδιες οι θεσμικές και διοικητικές ωμομάθιες για το σχεδιασμό των πολιτικών, την προετοιμασία τους και την υλοποίησή τους. Στις νέες συνθήκες, νέες μορφές λήψης αποφάσεων εμπλέκουν ένα σύνθετο δίκτυο φορέων που ξεπερνούν τα όρια των παραδοσιακών πλαισίων της τοπικής πολιτικής, γεγονός που δημιουργεί την ανάγκη για τη μετάβαση από την τοπική αυτοδιοίκηση στην τοπική διακυβέρνηση του αγροτικού χώρου (Παπαδόπουλος και Πατρώνης, 2003), ενώ διατυπώνεται ως αίτημα η ανακατανομή της εξουσίας από τα κεντρικά προς τα τοπικά δίκτυα διακυβέρνησης (Ward and McNicholas, 1998).

Αυτές ακριβώς οι νέες προοπτικές που προσφέρονται για τη διακυβέρνηση του αγροτικού χώρου και για την εφαρμογή ενός ευρωπαϊκού συστήματος αγροτικής ανάπτυξης, αφήνουν να διαφανούν νέες δυνατότητες ανάπτυξης της «κοινότητας» και αύξησης της σύλλογικότητας σε τοπικό επίπεδο. Στο πλαίσιο αυτό, είναι ιδιαίτερα χρήσιμη η κατανόηση των τοπικών πολιτιστικών χαρακτηριστικών και των πρακτικών ανάπτυξης, ενώ χρή-

ζουν κατανόησης και οι τρόποι με τους οποίους κινητοποιούνται οι τοπικοί φορείς για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων και πως συνδέονται με την τοπική εξουσία και τη λήψη αποφάσεων. Εδώ αξίζει να επισημανθεί η εμπειρία των προγραμμάτων αγροτικής ανάπτυξης (όπως π.χ. η Κ.Π. LEADER) σε διαφορετικές περιοχές, η οποία αναφέρεται στα σημαντικά οφέλη που μπορούν να αποκομίσουν οι τοπικές κοινωνίες/περιφέρειες όταν οι κοδιμούν τα προγράμματά τους πάνω στη δύναμη των τοπικών κοινωνικών δικτύων και των θεσμικών δεσμών, αποκτώντας έτσι τη στήριξη των τοπικών πολιτιστικών κανόνων και αξιών (Day, 1998). Με άλλα λόγια, αντί για μεταφορά κανονιστικών μοντέλων «από τα έξω», που συχνά απαιτούν περισσότερη προσπάθεια, χωρίς να επιφέρουν τα ανάλογα αποτελέσματα, επιζητείται η δυνατότητα αξιοποίησης του κοινωνικού κεφαλαίου, ανάπτυξης των τοπικών ικανοτήτων και αναζήτησης τρόπων συνεργασίας μέσω των θεσμών και των δικτύων² που λειτουργούν στην ίδια περιοχή, γεγονός που οδηγεί στην «από-τα-κάτω» άρθρωση των προϋποθέσεων για την τοπική αγροτική ανάπτυξη (βλ. Παπαδόπουλος, 2004).

2. Τα τελευταία χρόνια, τονίζεται ιδιαίτερα η μεγάλη σημασία των δικτύων και του κοινωνικού κεφαλαίου ως ενδιάμεσων εργαλείων για την προώθηση και υλοποίηση των σχεδιαζόμενων πολιτικών, ενώ μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η λογική της «συνέργειας», που έχει διατυπωθεί τα τελευταία χρόνια, κυρίως στην Ιταλία και αναφέρεται «στις νόρμες και στα δίκτυα που επιτρέπουν στα άτομα να δρουν συλλογικά» (Bruno, 2001, Martino and Mussotti, 2001). Επίσης, στον ευρωπαϊκό αγροτικό χώρο σημαντικά είναι τα παραδείγματα «συμβολαίων» συνεργασίας μεταξύ των φορέων, όπως το παραδειγμα των «χωρικών συμβολαίων εκμετάλλευσης» (contrat territorial d' exploitation) στη Γαλλία, που προωθούν προγράμματα συνολικής διαχείρισης της γης (Lowe Κ.ά., 2002). Αντίστοιχα «συμβόλαια» έχουν ενεργοποιηθεί και στην Ιταλία, και ουσιαστικά προωθούν την ιδέα ότι η αγροτική κοινότητα αναλαμβάνει την παροχή ενός προϊόντος ή μιας υπηρεσίας (Bruno, 2001), ενώ παρόμοια παραδείγματα συναντάμε και στην Ολλανδία και αφορούν συμφωνίες για τη διαχείριση της γης (Renting and van Broekhuizen, 2001).

4. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Προκύπτει η ανάγκη για τη δημιουργία νέων θεσμών που θα αντιστοιχούν στα νέα δεδομένα της αγροτικής ανάπτυξης, δηλαδή νέων συλλογικοτήτων και σχημάτων που μπορούν να οδηγήσουν στην παραγωγή ευρύτερων συνεργειών και να συμβάλλουν στην εξασφάλιση και διαχείριση ενός περιβαλλοντικά ορθού, οικονομικά βιώσιμου και κοινωνικά αποδεκτού μοντέλου ευρωπαϊκής γεωργίας. Τέτοιοι θεσμοί συνέργειας μπορούν να δημιουργηθούν από τη συνεργασία δημόσιων οργανισμών, ιδιωτικών φορέων, κοινωνικών οργανώσεων και επιχειρήσεων, μισθών επιρροσώπησης των τοπικών κοινωνιών και αναπτυξιακών σχημάτων της περιφερειακής, νομαρχιακής και τοπικής αυτοδιοίκησης. Η συμμετοχή σε ανάλογα σχήματα, αποτελεί επίσης, πρόκληση και ευκαιρία για τους συνεταιρισμούς και τις λοιπές οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας, που δραστηριοποιούνται στο χώρο της υπαίθρου.

Η Κοινωνική Οικονομία Σήμερα

Σύμφωνα με τον Rifkin, ο χώρος της *Κοινωνικής Οικονομίας* ή του «Τρίτου Τομέα», καθορίζεται ως,

«ο χώρος όπου οι ρυθμίσεις που βασίζονται στην καλή πίστη αναφέρονται στους κοινοτικούς δεσμούς και όπου η διάθεση του χρόνου ενός ανθρώπου σε άλλους υποκαθιστά τις τεχνητά επιβαλλόμενες σχέσεις της αγοράς, οι οποίες βασίζονται στην πάληση του χρόνου και των υπηρεσιών» (Rifkin, 1996, σ. 419).

Πιο συγκεκριμένα, η κοινωνική οικονομία περιλαμβάνει τους φορείς ή τις ενώσεις προσώπων, που δραστηριοποιούνται οικονομικά στο λεγόμενο τρίτο τομέα της οικονομίας και με βάση τα απόλουθα χαρακτηριστικά: ελεύθερη και εθελοντική συμμετοχή των μελών, αυτοδιοίκηση, δημοκρατικό έλεγχο από τα μέλη, αλ-

ληγεγγύη, ανεξαρτησία από οποιαδήποτε εξουσία, εξυπηρέτηση του συλλογικού συμφέροντος, προτεραιότητα στα άτομα και στην εργασία έναντι του κεφαλαίου κατά τη διανομή του εισοδήματος. Με τον όρο αυτό καλύπτεται ήδηθε δραστηριότητα που εκδηλώνεται, είτε άμεσα είτε έμμεσα στο πεδίο της οικονομίας, στηριζόμενη στις αρχές της αλληλεγγύης, της συνεργασίας και της συλλογικής προσπάθειας και έχει ως στόχο την προώθηση των συμφερόντων συγκεκριμένων κοινωνικών κατηγοριών και ομάδων, μέσω της ανάδειξης της κοινωνικής αλληλεγγύης ως αναγκαίας και απαραίτητης προϋπόθεσης για την επιτυχή έκβαση της κοινής προσπάθειας. Με βάση τα παραπάνω, ως φορείς της κοινωνικής οικονομίας θεωρούνται οι συνεταιρισμοί (αγροτικοί, πιστωτικοί, εμπορικοί, παραγωγικοί, αστικοί κ.ά.), οι οργανώσεις και συνεταιρισμοί των καταναλωτών, οι οργανώσεις που καλύπτουν το χώρο της κοινωνικής ασφάλισης και δεν ανήκουν στο δημόσιο τομέα, τα ιδρύματα, τα μη συνδικαλιστικά σωματεία και τέλος, οι σύλλογοι και οι εθελοντικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται σε κλάδους που συμβάλλουν στην αναβάθμιση και στη βελτίωση της ζωής των πολιτών³ (Νικολόπουλος, 2002).

Η έννοια της κοινωνικής οικονομίας είναι σχετικά προσφατική. Χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στη Γαλλία στη δεκαετία του 1980 και έγινε σταδιακά αποδεικτή από τις δημόσιες αρχές και τους φροείς χάραξης πολιτικής και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, με εξαίρεση τη Μεγάλη Βρετανία, όπου προτιμήθηκε η χοήστρος όρων όπως «Τρίτος Τομέας» ή «Μη-Κερδοσκοπικός Τομέας».

3. Στην Ελλάδα, όλοι οι παραπάνω φορείς δύσκολα μπορούν να ενταχθούν στην ίδια κατηγορία. Ουσιαστικά στη χώρα μας υπάρχουν δύο ομάδες φορέων στο χώρο της Κοινωνικής Οικονομίας: (α) οι δομημένοι φορείς με κεντρικό όργανο, που είναι σε θέση να υποστηρίξει τα συμφέροντα του ιλάδου που εκπροσωπούν και (β) οι μη-δομημένοι φορείς, δηλαδή οργανώσεις που δεν έχουν προχωρήσει στη δημιουργία κεντρικού φορέα, όπως Ένωση ή Ομοσπονδία (για περισσότερα στο θέμα αυτό βλ. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 1999, σσ. 8-11).

4. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Η επιμονή στη χρήση διαφορετικής ορολογίας για την περιγραφή του χώρου της κοινωνικής οικονομίας, δεν είναι τυχαία. Οι διαφορές στην ορολογία φανερώνουν ότι στον ευρωπαϊκό χώρο υφίστανται διαφορετικοί προσδιορισμοί ως προς τους φορείς που συμπεριλαμβάνονται στο χώρο αυτό και ότι η προσέγγιση κάθε χώρας εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, όπως ο ρόλος του κράτους και των δημόσιων οργανισμών στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής, η σχέση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, η ανάπτυξη του εθελοντισμού, το νομικό πλαίσιο – ειδικά για τη λειτουργία των μη κερδοσκοπικών οργανισμών κ.λπ. Έτσι, ο Landau τονίζει ότι στην Αγγλία, η έννοια της κοινωνικής οικονομίας είναι πολύ ευρεία και περιλαμβάνει εθελοντικές οργανώσεις, φιλανθρωπικές κινήσεις, κοινωνικές επιχειρήσεις, οικοτικά σωματεία και άλλες σύγχρονες οργανωτικές μορφές του τοίτου τομέα. Διατυπώνει, επίσης, την άποψη ότι και στις λοιπές ευρωπαϊκές χώρες ο κοινωνικός τομέας επιβάλλεται να διευρυνθεί ποσ την κατεύθυνση αυτή (Landau, 1998, σ. 5).

Ο Oatley σημειώνει ότι, σε αντίθεση με τη Μεγάλη Βρετανία, στις περισσότερες χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης ο τομέας της κοινωνικής οικονομίας περιορίζεται βασικά σε τρεις οργανωτικές μορφές: στους συνεταιρισμούς (Cooperatives), τις ενώσεις (Associations) και τα αλληλοβοηθητικά αυτοδιοικούμενα ταμεία (Mutuals). Ο ίδιος προτείνει έναν ευρύτερο ορισμό της κοινωνικής οικονομίας:

«Η κοινωνική οικονομία περιλαμβάνει ένα ευρύ πεδίο δραστηριοτήτων από απλές φιλανθρωπικές οργανώσεις ως οργανισμούς που δραστηριοποιούνται παραγωγικά για να επιτύχουν τους κοινωνικούς τους στόχους, αλλά με ανθρώπους που ενδιαφέρονται για τις συμμετοχικές και δημοκρατικές αξίες» (Oatley, 1999, σ. 341).

Την άποψη αυτή ενστερνίζονται και άλλοι συγγραφείς, αλλά και οργανώσεις από το χώρο της κοινωνικής οικονομίας, κυρίως

από τον αγγλοσαξονικό χώρο,⁴ οι οποίοι θεωρούν ότι οποιαδήποτε συζήτηση περί κοινωνικής οικονομίας θα πρέπει να περιλαμβάνει όχι μόνο τη συνεισφορά του τομέα στη δημιουργία κοινωνικού πλούτου, όπως αυτή καταγράφεται π.χ. ως ποσοστό του τομέα στο σύνολο του ΑΕΠ, ή στη συνολική απασχόληση πάθε χώρας, αλλά επίσης και την προστιθέμενη αξία που δημιουργούν η εθελοντική συμμετοχή και η δημιουργία και η αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου.⁵

Στον αντίποδα αυτής της ευρείας προσέγγισης της κοινωνικής οικονομίας έχει διατυπωθεί ένας πιο στενός ορισμός:

«Η κοινωνική οικονομία είναι ουσιαστικά μια “μικρή επιχείρηση” και ένας τομέας υπηρεσιών που κατευθύνει τους πόρους του και τις δραστηριότητές του κυρίως προς τις λιγότερο ευνοημένες περιοχές και ομάδες. Οι κύριοι δικαιούχοι αυτών των υπηρεσιών είναι οι άνεργοι και αυτοί με χαμηλά εισοδήματα. Η κοινωνική οικονομία συνεισφέρει άμεσα στην αντιμετώπιση της φτώχειας. Αντιπροσωπεύει ένα σημαντικό μέσο για την προσέγγιση των κοινωνικά αποκλεισμένων ατόμων, εντάσσοντάς τα σε ενδιαφέρουσες δραστηριότητες, βελτιώνοντας τις δυνατότητές τους και τις συνθήκες ζωής τους και εν δυνάμει βοηθώντας τους να ενταχθούν στην κυρίως οικονομία» (McGregor *et al.*, 1997, σ. iii).

4. Σχετική είναι και η άποψη του Scottish Council for Voluntary Organisations (SCVO), σύμφωνα με τον οποίο, «η προσπάθεια να συγκεκριμενοποιήσει κανείς τον ορισμό της κοινωνικής οικονομίας οδηγεί στην παράβλεψη της συνεισφοράς του επιδοματικού/φιλανθρωπικού τμήματος του εθελοντικού τομέα και του γεγονότος ότι αρκετές οργανώσεις που εξαρτώνται από επιδοτήσεις θα εξελιχθούν σε μη-κερδοσκοπικές εμπορικές οργανώσεις» (Payne and Burnside, 2003, σ. 5).

5. Το κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των ατόμων επειδή αυτά λειτουργούν στο πλαίσιο της οικογένειας ή/και της επίκοινωτητας και οι συγκεκριμένες σχέσεις έχουν σημαντικές επιμετώσεις στο επίπεδο οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης μιας τοπικής κοινωνίας.

4. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Οι διαφορετικές αυτές απόψεις εκφράσθηκαν ανοικτά κατά τη διάρκεια κυρίως του διοικητικού Συνεδρίου για την Κοινωνική Οικονομία στο Birmingham της Αγγλίας το 1998 και κατά δεύτερο λόγο στα επόμενα ευρωπαϊκά συνέδρια του χώρου. Αντικείμενο του διαλόγου υπήρξε ο νέος ρόλος των οργανώσεων της κοινωνικής οικονομίας μέσα σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο και ιδιαίτερα το αν οι νέες οργανωτικές μορφές και κινήσεις που αναδείχθηκαν στο νέο περιβάλλον, και που δεν ανήκαν ούτε στον κερδοσκοπικό τομέα ούτε στο δημόσιο τομέα της οικονομίας, μπορούσαν να ενταχθούν στον ευρύτερο χώρο της κοινωνικής οικονομίας.⁶

Όπως κάθε μορφή οικογονικής δραστηριότητας, ο τομέας της κοινωνικής οικονομίας υπέστη βαθύτατες επιδράσεις από τη διαδικασία παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, αλλά και από τη συνακόλουθη διαφοροποίηση του μοντέλου συλλογικής δράσης και διαμεσολάβησης των συμφερόντων που αυτή επέφερε. Οι μεταβολές αυτές, ειδικότερα στον ευρωπαϊκό χώρο, από τη μια συνετέλεσαν στην άμβλυνση ορισμένων παραδοσιακών μορφών κοινωνικής οικονομίας, όπως για παράδειγμα οι συνεταιρισμοί, από την άλλη όμως, οδήγησαν σε νέες μορφές οργάνωσης της κοινωνικής οικονομίας και στη διεύρυνση των πεδίων δραστηριοποίησής της. Γενικότερα, δημιουργήθηκε μια νέα κινητικότητα στο χώρο της κοινωνικής οικονομίας και ένα ανανεωμένο διεθνές ενδιαφέρον γι' αυτήν, εξελίξεις που οφείλονται ειδικότερα στους αικόλουθους παράγοντες:

Πρώτον, κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες σε όλες σχεδόν τις αναπτυγμένες χώρες, σε αντιστάθμισμα της κρίσης του Κράτους Πρόδοντιας και της συνακόλουθης έξυπνης της ανεργίας και του

6. Για τις διαφορετικές απόψεις που αναπτύχθηκαν στο συνέδριο αυτό, βλ. The 6th European Social Economy Conference, «New Millennium - New Economy», Birmingham, UK, 3-5 June 1998, διαθέσιμο στην διεύθυνση: http://www.social-economy.org.uk/social_economy/index.htm.

κοινωνικού αποκλεισμού, έχει σημειωθεί μια σημαντική ανάπτυξη των δραστηριοτήτων του τομέα της κοινωνικής οικονομίας στο χώρο της παροχής κοινωνικών υπηρεσιών:

«Η διατήρηση της διαρροωτικής ανεργίας, η ανάγκη μείωσης των ελλειμμάτων του κρατικού προϋπολογισμού και η διατήρησή τους σε χαμηλό επίπεδο, οι δυσκολίες των παραδοσιακών κοινωνικών πολιτικών να απαντήσουν στις κοινωνικές ανάγκες και η πίεση για πιο εγεργές πολιτικές ενσωμάτωσης έχουν φυσικά εγείρει το ερώτημα σε ποιο βαθμό ο τρίτος τομέας μπορεί να συνεισφέρει στην αντιμετώπιση αυτών των προκλήσεων» (Nyssens κ.ά., 2003).

Έτσι, ενώ για πολλές δεκαετίες στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες με καθολικά συστήματα κοινωνικής πρόνοιας, ο δρόλος των οργανισμών του τρίτου τομέα ήταν περιορισμένος, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, η κατάσταση αυτή άρχισε να αλλάξει σημαντικά (Ζιώμας, 2002). Διαπιστώνεται δηλαδή, όχι μόνο μια ποσοτική αύξηση αυτών των οργανισμών, αλλά κυρίως, μια εγδυνάμωση της συμμετοχής τους στην παραγωγή κοινωνικών υπηρεσιών που συνοδεύτηκε από μια αυξημένη αυτονομία από τις δημόσιες αρχές. Η σταδιακή επέκταση των δραστηριοτήτων των φορέων και οργάνωσεων του τρίτου τομέα προς τον χώρο αυτό, ήρθε να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ των θλοένα αυξανόμενων αναγκών και της στάσιμης ή μειούμενης προσφοράς για την κάλυψή τους, ιδιαίτερα από την πλευρά του δημόσιου τομέα:

«Η κρίση του κράτους πρόνοιας στις δυτικές χώρες έχει οδηγήσει σε αυξημένη ξήτηση για υπηρεσίες. Οι δημογραφικές αλλαγές, η γραφειοκρατική και θεσμική φύση αρχειοφυλάκων φροντίδας, η ανάπτυξη μιας "κουλτούρας εξάρτησης" σαν αποτέλεσμα της ανεργίας, έχουν οδηγήσει σε μια επέκταση της ξήτησης για υπηρεσίες. Αυτή η τάση συνέπεσε στο τέλος της δεκαετίας του 1970 και του 1980

4. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

με την ανάδυση στην εξουσία σε αρκετές δυτικές χώρες κυβερνήσεων που ανήκαν στη Νέα Δεξιά και υποστήριξαν τις περικοπές δαπανών, πολιτική που οδήγησε στην ανάδειξη οργανώσεων του τρίτου τομέα οι οποίες ήρθαν να καλύψουν το κενό που άφησε η υποχώρηση και η μείωση των κρατικών υπηρεσιών» (Oatley, 1999, σ. 340).

Η εξέλιξη αυτή οδήγησε στη διεύρυνση των πεδίων δραστηριοποίησης των παραδοσιακών οργανώσεων της κοινωνικής οικονομίας προς τον τομέα παραγωγής κοινωνικών αγαθών και υπηρεσιών; στην εμφάνιση κοινωνικών επιχειρήσεων νέου τύπου⁷ και στην ανάπτυξη μιας νέας, «κοινωνικά προσανατολισμένης» επιχειρηματικότητας (EMES, 1999· Demoustier et Pezzini, 1999).

Δεύτερον, οι νέες μορφές κοινωνικής οικονομίας βρήκαν πρόσφορο έδαφος εξαιτίας και των κοινωνικών και ταξικών διαφοροποιήσεων, που συντελέστηκαν κατά την τελευταία εικοσαετία. Οι μεταβιομηχανικές κοινωνίες δεν χαρακτηρίζονται πλέον από την απλή διάκριση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, αλλά από την πολλαπλότητα και πολυπλοκότητα των συμφερόντων, οι διαστάσεις των οποίων υπερβαίνουν τα στενά όρια της ταξικής ταυτοποίησης ή της κορπορατιστικής διαμεσολάβησης (Χαρολάμπης, 1998). Ενδεικτικά αναφέρεται η μετατόπιση της ισχύος από τις ενώσεις στο χώρο της εργασίας (σωματεία, συνδικαλιστικοί οργανισμοί) στις αντίστοιχες ενώσεις στο χώρο της κατανάλωσης (ομάδες και ενώσεις καταναλωτών). Χαρακτηριστική είναι επί-

7. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν οι «Κοινωνικοί Συνεταιρισμοί» στην Ιταλία, οι «Επιχειρήσεις Κοινωνικού Σκοπού» και οι «Επιχειρήσεις Κατάρτισης μέσω της Απασχόλησης» στο Βέλγιο, οι «Επιχειρήσεις Κοινωνικής Ενσωμάτωσης» στη Γαλλία, τα τριστεχικά «Ιδρύματα Κοινωνικής Χρηματοδότησης» στη Γαλλία (Nord-Pas de Calais) και την Ιταλία (Padova), οι «Πρωτοβουλίες Ένταξης στην Απασχόληση» στη Γερμανία, στην Ισπανία και στο Ήνωμένο Βασίλειο, οι «Εργατικοί Συνεταιρισμοί Απασχόλησης» στη Φινλανδία, οι «Υπηρεσίες για την κάλυψη Κοινωνικών Αναγκών» στην Αυστρία (Χρυσάκης κ.ά., 2002, σσ. 57-67).

στης «η περίπτωση ανθρώπων και ομάδων με μετα-υλιστικούς αξιακούς προσανατολισμούς, που όντας έξω από τις παραδοσιακές ρυθμίσεις της πολιτικής εκπροσώπησης ή του κορπορατισμού, τείνουν να σχηματίζουν τα αποκαλούμενα "νέα κοινωνικά κινήματα", όπως κινήματα απομικών δικαιωμάτων ή οικολογίας» (Παρασκευόπουλος, 2001, σσ. 45-46). Ακόμη, μια από τις συνέπειες της κρίσης και περιστολής του «Κράτους Πρόνοιας» από τη δεκαετία του 1970, υπήρξε η ανάδειξη, ιδίως στις ΗΠΑ, της εθελοντικής εργασίας και δράσης σε σημαντική παράμετρο της κοινωνικής εργασίας. Με δεδομένες αυτές τις αλλαγές, η κοινωνία των πολιτών⁸ αναγνωρίζεται ως κρίσιμος θεσμικός φορέας δράσης στα πλαίσια των τοπικών κοινωνιών. Η σχετική συζήτηση επικεντρώνεται σε εθελοντικά, πυκνά δίκτυα αυτοδέσμευσης των πολιτών και κοινωνικής ανταλλαγής με οριζόντια διάρθρωση, και τα οποία συνιστούν ένα ξεχωριστό οργανωτικό μοντέλο, τόσο προς το ιεραρχικό μοντέλο της κρατικής οργάνωσης όσο και ως προς αυτό της αγοράς (Cohen, 1991).

Τρίτον, η ανάδυση νέων μορφών και σχημάτων κοινωνικής οικονομίας, καθώς και η επανενεργοποίηση της κοινωνίας των πολιτών μέσω των «νέων κοινωνικων κινήματων» και των νέων συμμετοχικών πρωτοβουλιών, φαίνεται ότι συνοδεύτηκαν και από τις προσπάθειες αξιοποίησης του ευνοϊκού πλαισίου που δημιουργούν καθημερινά για τη δραστηριοποίηση του τρίτου τομέα της οικονομίας οι πολιτικές εθνικών κρατών, αλλά κυρίως των διεθνών και των υπερεθνικών οργανισμών. Ειδικότερα, ο κρίσιμος ρόλος του τρίτου τομέα στην εφαρμογή πολιτικών καταπολέμησης

8. Η έννοια της κοινωνίας των πολιτών αναφέρεται κυρίως στη δημόσια σφαίρα και ό,τι αυτή περιλαμβάνει, σε αντιδιαστολή με τις ιδιωτικές δραστηριότητες στο επίπεδο του νοικουριού. Η κοινωνία των ποτητών και τις δραστηριότητες στο επίπεδο του νοικουριού. Η κοινωνία των πολιτών συνήθως περιλαμβάνει όλες εκείνες τις δημόσιες εκφράσεις συμμετοχής των κοινωνικών φορέων στη δημόσια σφαίρα, όπως π.χ. των εθελοντικών οργανώσεων, των μέσων μαζικής επικοινωνίας, των επαγγελματικών ενώσεων, των εργατικών σωματείων κ.λπ.

μησης της ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού αλλά και τοπικής ανάπτυξης αναγνωρίζεται και από υπερεθνικούς οργανισμούς όπως ο ΟΗΕ, ο ΟΟΣΑ και η Ε.Ε., οι οποίοι είτε έχουν ιδρύσει ειδικές Γραμματείες ή Διευθύνσεις, είτε έχουν εκπονήσει ειδικές εκθέσεις για την παρακολούθηση των εξελίξεων στον τομέα αυτό. Ο ΟΟΣΑ, για παράδειγμα, επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στις κοινωνικές επιχειρήσεις, οι οποίες λειτουργούν με χαρακτηριστικά, όπως μακροχρόνια επιχειρηματική οπτική και ανεξαρτητησία από τις δημόσιες αρχές. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, από την πλευρά της όπως θα δούμε και παρακάτω, προσδιορίζει τον τομέα της κοινωνικής οικονομίας ως προνομιακό πεδίο εφαρμογής πολιτικών για την απασχόληση και την τοπική ανάπτυξη, καλύπτοντας ανάγκες που η αγορά ή ο δημόσιος τομέας αδυνατούν να καλύψουν (Demoustier, 2001).

Κοινωνική Οικονομία και Αγροτική Ανάπτυξη

Πράγματι, η διαφαινόμενη εξάντληση της ικανότητας παραγωγής απασχόλησης από τους παραδοσιακούς τομείς της οικονομίας κατά τα τελευταία χρόνια, έστρεψε το ενδιαφέρον των ευρωπαϊκών πολιτικών προς την ανάπτυξη του τρίτου τομέα της οικονομίας και τη δημιουργία θέσεων εργασίας σε αυτόν. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά των κατευθυντηριών γραμμών για την απασχόληση στην κοινωνική οικονομία, η οποία προδιαγράφει για όλες τις χώρες-μέλη την ανάληψη συγκεκριμένων δράσεων στο πλαίσιο των Εθνικών Σχεδίων Δράσεων για την Απασχόληση (ΕΣΔΑ), με σκοπό την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας και την προώθηση της απασχόλησης στον τρίτο τομέα, ενώ στους νέους καινοτομούς των διαρθρωτικών ταμείων συμπεριλαμβάνεται πλέον ο τομέας της κοινωνικής οικονομίας ως επιμέρους στρατηγικός στόχος για την απασχόληση. Εξάλλου, σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Δίκτυο για τις Κοινωνικές Επιχειρήσεις

σεις (EMES), οι πολιτικές απασχόλησης στον τρίτο τομέα θα πρέπει να εστιαστούν στην ανάδειξη μιας νέου μορφής επιχειρηματικότητας, προσανατολισμένης στις δραστηριότητες της κοινωνικής οικονομίας στις ευρωπαϊκές χώρες και η οποία θα πρέπει να συνδυάζει νέα προϊόντα και υπηρεσίες με ποιοτικές προδιαγραφές, νέες μεθόδους οργάνωσης και παραγωγής και νέες μορφές του «επιχειρείν» (EMES, 1999). Άλλοι συγγραφείς επισημαίνουν ότι απασχόλησης πολιτικές που μπορούν να υλοποιηθούν από τους φορείς της κοινωνικής οικονομίας. Ως τέτοιες αναφέρονται οι πολιτικές διατήρησης και αναδιόρθωσης της αυτοαπασχόλησης μέσω της αναμόρφωσης και ενίσχυσης του συνεταιριζεσθαι, οι πολιτικές παροχής υπηρεσιών και συνδυασμού της μισθωτής απασχόλησης με την εθελοντική απασχόληση, οι πολιτικές προώθησης νέων δραστηριοτήτων στον κοινωνικό τομέα και, τέλος, οι πολιτικές ενίσχυσης των πρωτοβουλιών τοπικής ανάπτυξης μέσω της εταιρικοτήτας, της αναδιάρθρωσης της απασχόλησης και της προώθησης της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών (Demoustier et Pezzini, 1999, σ. 124).

Ακόμη, μεγάλο ενδιαφέρον για τις ευρωπαϊκές πολιτικές, προκαταβούμενη η τοπική διάσταση των πολιτικών προώθησης της απασχόλησης στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας και ειδικότερα η συσχέτισή τους με τις πολιτικές τοπικής ανάπτυξης, κάτιορα η συσχέτισή τους με τις πολιτικές τοπικής ανάπτυξης, κάτιορα που αποτέλεσε αντικείμενο προβληματισμού και στο 10ο Κεφάλαιο της Λευκής Βίβλου για την «Ανάπτυξη, Ανταγωνιστικότητα και Απασχόληση», ήδη από το 1994. Η συσχέτιση των πολιτικών προώθησης της απασχόλησης με τις πολιτικές τοπικής ανάπτυξης οδήγησε το 1995 την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στην υιοθέτηση μιας «Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την ενθάρρυνση των Τοπικών Πρωτοβουλιών Ανάπτυξης και Απασχόλησης». Στο πλαίσιο αυτής της στρατηγικής αναγνωρίζεται η δυνατότητα δημιουργίας απασχόλησης στον τρίτο τομέα, μέσω της εξειδίκευσης δράσεων σε 17 επιμέρους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας και

οι οποίοι αναφέρονται στη δημιουργία νέων θέσεων απασχόλησης, στην παραγωγή αγαθών και στην παροχή υπηρεσιών που συνδέονται άμεσα με τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των πολιτών σε τοπικό επίπεδο (Χρυσάκης και Ζιώμας 2002, σ. 74). Τέλος, στο πρόσφατο παρελθόν το ξήτημα της απασχόλησης στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας έχει βρεθεί στο επίκεντρο ενός μεγάλου αριθμού κοινοτικών προγραμμάτων και πιλοτικών δράσεων, κύριο στόχο των οποίων αποτελεί η δημιουργία απασχόλησης, η δημιουργία επιχειρήσεων και η τοπική ανάπτυξη. Από τα παραπάνω καθίσταται εμφανής η μεγάλη σημασία που αποδίδεται στον τρίτο τομέα της οικονομίας, ως παράγοντα καταπολέμησης της ανεργίας και του αποκλεισμού και προώθησης της απασχόλησης και της τοπικής ανάπτυξης.

Η διαπίστωση αυτή, μας επιτρέπει να ξαναπιάσουμε το νήμα της συζήτησης μας για τις νέες ανάγκες τοπικής διακυβέρνησης του αγροτικού χώρου, άρθρωσης της αγροτικής ανάπτυξης «απότα-κάτω» και δημιουργίας νέων θεσμών, αντίστοιχων προς τις νέες πραγματικότητες της αγροτικής ανάπτυξης. Με δεδομένη τη μεγάλη σημασία που αποδίδεται στο χώρο της κοινωνικής οικονομίας για την επίτευξη των προαναφερθέντων στόχων και, επίσης, με δεδομένο ότι η αγροτική ανάπτυξη δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς την ενεργό συμμετοχή του τοπικών πληθυσμών ως «υποκεμένων» της αναπτυξιακής διαδικασίας, επανέρχεται στο προσήνιο ο κρίσιμος ρόλος που μπορούν να διαδραματίσουν οι φορείς κοινωνικής οικονομίας της υπαίθρου στην αξιοποίηση των νέων αναπτυξιακών ευκαιριών που εισάγει το νέο ευρωπαϊκό μοντέλο της γεωργίας. Είναι χαρακτηριστική η πρόσφατα εκπεφροσύμενη πεποίθηση δύο κατεξοχήν φορέων της κοινωνικής οικονομίας στον ευρωπαϊκό αγροτικό χώρο, της COPA και COGECA,⁹

9. Η COPA είναι η Επιτροπή για την Επαγγελματική Οργάνωση των Γεωργών στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η COGECA είναι η Γενική Συνομοσπονδία Γεωργικών Συγνεταιρισμών στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

γιά την ανάγκη αξιοποίησης του πολυλειτουργικού μοντέλου της γεωργίας από τις οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας στον ευρωπαϊκό χώρο (COPA/COGECA, 1999).

Οι νέες αναπτυξιακές δυνατότητες της πολυλειτουργικής/αειφόρου γεωργίας αποτελούν πρόκληση για τις οργανώσεις του τρίτου τομέα της οικονομίας, αφού τους επιτρέπουν να καταγραφούν ως αξιόπιστες και ανταγωνιστικές μονάδες στα πλαίσια του νέου ευρωπαϊκού αγροτικού χώρου, διαφυλάσσοντας ταυτόχρονα το διακριτό τους φόρο και την αυτοτελή τους φυσιογνωμία. Τους δίνει, επίσης, τη δυνατότητα να συμβάλλουν καθοριστικά στη νέα χωρική ανάπτυξη της υπαίθρου, στην ανάγκη εξειδίκευσης των μέτρων πολιτικής και ολοκλήρωσης των θεμάτων που συνδέονται με την αγροτική ανάπτυξη. Αξιοποιώντας τη στενή τους σχέση με την κοινωνία της υπαίθρου και τις ανάγκες της, οι οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας μπορούν να αποτελέσουν τη βάση ισχυρών εταιρικών σχέσεων σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο που θα επιδιώξουν τους θεμιτούς κοινωνικοοικονομικούς στόχους.

Ένα επιπλέον συγκριτικό πλεονέκτημα των οργανώσεων του τρίτου τομέα προς την κατεύθυνση αυτή, αποτελεί η εξέλιξη των οργανωτικών τους σχημάτων σε νέες και ευέλικτες μορφές και η σταδιακή διεύρυνση του πεδίου δραστηριότητάς τους σε νέους τομείς εφαρμογής. Αυτές οι νέες μορφές κοινωνικής οικονομίας, υπερβαίνουν τη στενή και τυπικά θεσμική προσέγγιση των επιχειρήσεων του τρίτου τομέα, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Πρόκειται για μια σειρά από νέες πρωτοβουλίες, που στοχεύουν κυρίως στην ένταξη στην αγορά εργασίας και στην καταπολέμηση του αποκλεισμού, και οι οποίες αναλαμβάνονται συνήθως από κοινωνικές επιχειρήσεις νέου τύπου ή από ad hoc εταιρικά σχήματα, τα οποία αρκετά συχνά αποκτούν οικονομική βάση και τα οποία στηρίζονται στη καθοριστική συμμετοχή των τοπικών κοινωνιών (Χρυσάκης κ.ά., 2002). Οι ενέργειες αυτές υλοποιούνται κυρίως μέσα από σχήματα και

4. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

φορείς που δραστηριοποιούνται σε τοπικό επίπεδο (όπως κοινοπραξίες, τοπικά σύμφωνα, εταιρικές σχέσεις, μη ιερδοσυκοπικοί οργανισμοί, συνεταιρισμοί) και διατηρούν αυτονομία δράσης από τους Οργανισμούς της Τοπικής και Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης, με τους οποίους συνεργάζονται. Για παράδειγμα, η εταιρική σχέση (Ομάδες Τοπικής Δράσης), που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της Κοινωνικής Πρωτοβουλίας LEADER ξεπερνά, σε ορισμένες τουλάχιστον περιττώσεις, τη συνήθη συνεργασία μεταξύ των οργανισμών της τοπικής και νομαρχιακής αυτοδιοίκησης και εμπλουτίζεται με τη συμμετοχή ευρύτερων κοινωνικών εταίρων, γεγονός που προσδίδει στην εταιρική αυτή σχέση ιδιαίτερη δυναμική. Με αυτή τη συλλογιστική, παρόμοια σχήματα και πρωτοβουλίες, ακόμη και αγ δεν αναγνωρίζονται θεσμικά ως οργανώσεις της «κλασικής» κοινωνικής οικονομίας, είναι φανερό ότι κινούνται στις παραφές, αν όχι εντός των πλαισίων του νέου διευρυμένου τρίτου τομέα της οικονομίας.¹⁰ Σε κάθε περίπτωση, η ικανότητα των φορέων της να συναρθρώνουν και να στηρίζουν ανάλογες κινήσεις, αναδεικνύει τη σημασία της κοινωνικής οικονομίας ως μιας «ποιότητας» που συνδέεται με τη στήριξη συνεργιών, που δεν ανήκουν αναγναστικά ούτε στη δημόσια ούτε στην ιδιωτική σφαίρα (όπως είναι οι συνέργειες για την ανάδειξη τοπικών εμπιοριών σημάτων, οργανωμένων αγορών ποιοτικών προϊόντων, βιολογικών προϊόντων, τοπικών συμφώνων ποιότητας όπως επιβάλλει το LEADER+, κ.ά.). Οι συνέργειες αυτές δεν μπορούν, βέβαια, να ενταχθούν αυτούσιες και χωρίς επιφυλάξεις στο χώρο της κοινωνικής οικονομίας. Αποτελούν, όμως, χαρακτηριστικά δείγματα των αποτελεσμάτων που μπορεί να έχουν ο

10. Παρόμοιες κινήσεις «κινούνται συχνά στα όρια, αν όχι εντός των πλαισίων της κοινωνικής οικονομίας, αφού ενθαρρύνουν παρεμβάσεις κρίσιμης σημασίας για την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας από άτομα απελούμενα από αποκλεισμό και περιθωριοποίηση σε περιοχές σε κρίση, στις οποίες έχει σταματήσει η οποιαδήποτε επιχειρηματική πρωτοβουλία ή οικονομική δραστηριοποίηση» (Χρυσάκης κ.ά., 2002, σσ. 53-54).

νέος ρόλος και οι νέες δραστηριότητες των φορέων της κοινωνικής οικονομίας στην κατεύθυνση της αγροτικής ή/και τοπικής ανάπτυξης.

Επιπλέον, οι πρωτοβουλίες αυτές, αξιοποιώντας τις νέες δυνατότητες της αγροτικής ανάπτυξης στον ευρωπαϊκό χώρο, μπορούν να προσφέρουν ένα διαφορετικό πρότυπο ανάπτυξης βασιζόμενο στη «μικροσυλλογικότητα» της μικρής τοπικής κοινότητας (Laville, 2001) και στην ανάδειξη και διατήρηση της βιωσιμότητας των αγροτικών περιοχών. Κινήσεις και εταιρικά σχήματα παρόμοιου χαρακτήρα, συνήθως εστιάζουν τη δράση τους όχι μόνο στα οικονομικά αποτελέσματα αλλά και στην ισότητα των ευκαιριών, στην κοινωνική συνοχή και στη βελτίωση της ποιότητας ζωής στις αγροτικές περιοχές. Κατά συνέπεια, μπορούν να γεφυρώσουν την απόσταση ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη και την περιβαλλοντική προστασία¹¹ και να αποτελέσουν τους κατεξοχήν μηχανισμούς προστασίας του περιβάλλοντος, αλλά και επίτευξης της ισόρροπης ανάπτυξης: «Η σύνδεση και η στενή σχέση αυτών των φορέων με τις τοπικές κοινωνίες, από τις οποίες προέρχονται, αποτελεί την ασφαλιστική δικλείδα ώστε οι οικονομικές τους δραστηριότητες να μη συνοδεύονται από την αντίστοιχη επιβάρυνση του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων. Η ενορμάτωση των περιβαλλοντικών στόχων στην οικονομική τους δραστηριότητα αποτέλεσε τη βάση ανάδειξης ενός περισσότερο «ανθρώπινου» προσώπου για τη γεωργία, απέναντι στη διαδικασία αναδιάρθρωσης του αγρο-προφιλού συστήματος που υποκινείται τα τελευταία χρόνια από τις μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις, μέσω των αγρο-χημικών και μηχανικών τεχνολογιών» (Πρόντι, 2003, σ. 16-17).

11. Ο Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ρομάνο Πρόντι σημειώνει ότι οι επιχειρήσεις που προέρχονται από το χώρο της Κοινωνικής Οικονομίας, «αποδεικνύουν σαφώς ότι είναι δυνατό να είναι κερδοφόρες, καινοτόμες και ανταγωνιστικές, ενώ ταυτόχρονα επιτυγχάνουν ευρύτερους κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς στόχους» (Πρόντι, 2003, σ. 16-17).

γιών και πιο πρόσφατα της βιοτεχνολογίας» (Παπαδόπουλος και Πατρώνης, 2003, σ. 197-198).

Η υιοθέτηση πολιτικών που διατηρούν και επεκτείνουν τους φυσικούς και περιβαλλοντικούς πόρους, παρέχει συγκριτικά πλεονέκτηματα στις οργανώσεις του κοινωνικού τομέα που δραστηριοποιούνται στον αγροτικό χώρο, απέναντι σε μια νέα πρόκληση: Στη διαφοροποίηση των παραγόμενων αγαθών και υπηρεσιών σύμφωνα με τις νέες ανάγκες της αγοράς και τις συνεχώς μεταβαλλόμενες προσδοκίες του καταναλωτή (στον «ανταγωνισμό μέσω της διαφοροποίησης» σύμφωνα με την έκφραση του P. Krugman). Τα τελευταία χρόνια η ζήτηση της αγοράς επηρεάζεται όλο και περισσότερο από παραμέτρους «αυθεντικότητας» (όπως η ποιότητα, η γνησιότητα και η περιοχή προέλευσης των προϊόντων), ενώ η βιομηχανική παραγωγή τροφίμων που απευθύνεται στη μαζική κατανάλωση, φαίνεται να εμφανίζει συμπτώματα κορεσμού. Επίσης, δεν είναι τυχαίο ότι πολύ συχνά στην αγορά τροφίμων ο ανταγωνισμός τείνει να επικεντρώνεται σε άλλους συντελεστές της στρατηγικής των επιχειρήσεων, πέρα από τις μειωμένες τιμές, ενώ διαπιστώνεται η έντονη, σε πολλές περιπτώσεις, παρουσία ακόμα και σε αλυσίδες των υπεραγορών, προϊόντων λιγότερο ανταγωνιστικών ως προς την τιμή, αλλά ανταγωνιστικών ως προς άλλα ποιοτικά ή/και συμβολικά χαρακτηριστικά, όπως τα βιολογικά και άλλα εξειδικευμένα προϊόντα (Παπαγεωργίου και Πατρώνης, 2002). Είναι φανερό, ότι επειδή ακριβώς, στους τομείς αυτούς, οι μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις δεν επιτυγχάνουν το επιθυμητό επίπεδο κερδών που έχουν ως στόχο, αφήνουν ελεύθερο χώρο για άλλες μικρότερες επιχειρήσεις, οι οποίες μπορούν να αξιοποιήσουν θετικά αυτή την ευκαιρία, εκμεταλλευόμενες κυριώς το συγκριτικό πλεονέκτημα που τους δίνει η σύνδεσή τους με τα τοπικά προϊόντα.

Στο πλαίσιο αυτής της λογικής κινείται και η αναθεώρηση της ευρωπαϊκής αγροτικής πολιτικής, η οποία ενθαρρύνει πρωτοβουλίες, που μέσω της πολυδραστηριότητας αυξάνουν τη διαφορι-

ροποίηση των παραγόμενων προϊόντων και υπηρεσιών, ενδυναμώνοντας, ταυτόχρονα, τις λιγότερο ευνοημένες περιοχές. Πρόκειται για μια ευρεία και πολυσήμαντη διαδικασία που βρίσκεται σε εξέλιξη στον ευρωπαϊκό αγροτικό χώρο και αναφέρεται σε μια ανανεωμένη προσέγγιση της ολοκληρωμένης αγροτικής ή/και τοπικής ανάπτυξης και στο πέρασμα από ένα γεωργικό μονοδραστήριο χώρο παραγωγής σε ένα πολύμορφο και πολυλειτουργικό ύπαιθρο χώρο (Ανθοπούλου, 2001), στα πλαίσια του οποίου ο αγρότης μετατρέπεται σταδιακά από παραγωγό γεωργικών προϊόντων σε διαχειριστή μιας πολυδραστήριας εκμετάλλευσης παροχής αγαθών και υπηρεσιών ενός πολυλειτουργικού αγροτικού χώρου (Gugliemi, 1995). Τέτοιες περιπτώσεις διαφοροποίησης στο επίπεδο των προϊόντων αποτελούν τα βιολογικά προϊόντα, τα ολοκληρωμένα προϊόντα, τα παραδοσιακά προϊόντα και τα Προϊόντα Ισχυρού Εμποριού Σήματος. Ανάλογη διαφοροποίηση απαιτείται και στη συνολική δραστηριότητα των ευμεταλλεύσεων προς την κατεύθυνση της ανάδειξης του φυσικού και πολιτισμικού πλούτου της κάθε περιοχής.¹²

Η επιτυχία ανάλογων εγχειρημάτων στο χώρο της υπαίθρου εξαρτάται και από το βαθμό δραστηριοποίησης και ανάληψης πρωτοβουλιών από τους κατεξοχήν φορείς της κοινωνικής οικονομίας στο χώρο αυτό, δηλαδή τους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Η «επανεφεύρεση των συνεταιρισμών» (Parnell, 2000), η ανασυγκρότησή τους δηλαδή ως αυτόνομες, βιώσιμες και καινοτόμες επιχειρήσεις του αγροτικού τομέα, αποτέλεσε σε ευρωπαϊκό επί-

12. «Τέτοιες δραστηριότητες είναι υπηρεσίες τουρισμού και αναψυχής (αγροτουρισμός, οικοτουρισμός, αθλητικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες), υπηρεσίες που σχετίζονται με τη διατήρηση της αγροτικής και πολιτισμικής κληρονομιάς (παραδοσιακοί οικισμοί, τοπική αρχιτεκτονική), υπηρεσίες που σχετίζονται με τη διαχείριση των περιβάλλοντος, την προστασία των βιοτόπων και των ενασθήτων περιβαλλοντικών περιοχών, την παραδοσιακή χειροτεχνία και οικοτεχνήτων των αγροτήματος» (Παπαδόπουλος και Πατρώνης, 2003, σ. 199).

πεδίο την απάντηση στην κρίση που γνώρισε κατά τις τελευταίες δεκαετίες ένα μεγάλο τμήμα των ευρωπαϊκών αγροτικών συνεταιρισμών (van Bekkum and van Dijk, 1997). Σύμφωνα με τον Πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής οι συνεταιρισμοί, «μπορούν να διαδραματίσουν όριο καταλύτη στην περιφερειακή και την τοπική ανάπτυξη... διότι το αίσθημα της αλληλεγγύης από το οποίο έχουν προέλθει οι συνεταιρισμοί τους διατηρεί προσδεμένους στις τοπικές κοινωνίες και διότι αυτό το αίσθημα αλληλεγγύης εκτείνεται πέρα από τα στενά όρια του ίδιου του συνεταιρισμού»¹³ (Πρόντι, 2003, σ. 17).

Επίσης, ο εμπρόσωπος του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας αναφέρει ότι οι συνεταιρισμοί έχουν μια μοναδική ευκαιρία να συμβάλλουν στο χώρο της τοπικής ανάπτυξης στις νέες συνθήκες, «ακοιθώς διότι έχουν ταυτόχρονα οικονομικούς και κοινωνικούς στόχους, διότι στηρίζονται σε αξίες και στην κοινότητα, διότι είναι ανθρωποκεντρικοί και διότι διαθέτουν δίκτυο διασυνδέσεων μέσω της συνεταιριστικής κίνησης» (Levin, 2001, σ. 4).

Πράγματι, σε πολλές αγροτικές περιοχές οι συνεταιρισμοί διατηρούν ότι η ζωή την προσφορά επιτόπιων υπηρεσιών (όπως την πρόσβαση στην αγροτική πίστη, στα αγροτικά εφόδια και τα καταναλωτικά προϊόντα, την παροχή υπηρεσιών σε τοπικό επίπεδο κ.λπ.), που τόσο ο δημόσιος όσο και ο ιδιωτικός τομέας αδυνατούν να προσφέρουν σε τοπική μικροκλίμακα. «Τα μέλη των συνεταιρισμών, μέσω των οργανώσεών τους, μπορούν να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας, να προσφέρουν στην κοινότητά τους υπηρεσίες μέριμνας, να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους ως καταναλωτές, να εξασφαλίσουν δάνεια με εύλογη επι-

13. Ο Πρόντι σε άλλο σημείο προσθέτει: «Οι συνεταιρισμοί είναι πιο αναγνωρίσιμοι από ποτέ άλλοτε. Η κανόνιση τους να συνδυάζουν την αποτελεσματικότητα και την ενέργεια μιας επιχειρηματικής αντιμετώπισης με τις αξίες και την υπευθυνότητα του δημόσιου τομέα και της κοινωνίας των πολιτών, τους καθιστά ουσιώδες τμήμα του Ευρωπαϊκού οικονομικού και κοινωνικού μοντέλου» (2003, σ. 20).

βάρυνση και να ασφαλιστούν αμοιβαίως έναντι κινδύνων» (Πρόσθια, 2003, σ. 17). Κατά συνέπεια, οι συνεταιριστικές οργανώσεις εντιούνται, οι συνεταιριστικές οργανώσεις περιοχές διατηρούν ξωντανό ένα δίκτυο αλληλεγγύης και συμμετοχής, το οποίο μπορεί να αποτελέσει πρόπλασμα γύης και συμμετοχής, το οποίο μπορεί να αποτελέσει πρόπλασμα και πολύτιμο δυναμικό ευρύτερων μελλοντικών συνεργειών στην ύπαιθρο.

Άλλωστε, οι φορείς της κοινωνικής οικονομίας, διαθέτουν μεγάλη και συσσωρευμένη εμπειρία και παράδοση σε ζητήματα κοινωνικής αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας, άτυπων μορφών συνεργασίας και συμμετοχικής λειτουργίας σε σχήματα λαϊκής οικονομίας. Στη χώρα μας, για παράδειγμα, πριν την εμφάνιση των σύγχρονων συνεταιρισμών, παρόμοιοι θεσμοί συνεργασίας, συμμετοχής και προσυνεταιριστικής ένταξης εμφανίστηκαν στο πλαίσιο του κοινωνικού συστήματος πολλών τοπικών κοινωνιών και γνώρισαν αξιόλογη ανάπτυξη (συντροφικές και συμμετοχικές νησιωτικές κοινωνίες, κτηνοτροφικά τσελιγκάτα, συνεργατικές ομάδες ορυχείων και λατομείων, εθελοντική εργασία για την κατασκευή κοινωνικών έργων κ.ά.). Ας σημειωθεί ότι ανάλογες κατασκευή κοινωνικών έργων κ.ά.). Ας σημειωθεί ότι ανάλογες αποτελέσεις συνεργατικές μορφές («δανεικαριές»-δανεικά μεροκαόματα στη γεωργία, κοινή χρήση γεωργικών μηχανημάτων στα πλαίσια των ομάδων παραγωγών) επιβιώνουν μέχρι τις μέρες μας συμβιώνοντας με θεσμικές συνεταιριστικές μορφές στα πλαίσια του ανεξάρτητου αγροτικού νοικοκυριού.

Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Οι σύνθετες αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στη διαδικασία παγκοσμιοποίησης της οικονομίας και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου, καθώς και η διαδικασία ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης με τη συνακόλουθη προσπάθεια άρθρωσης μιας ολοκληρωμένης πολιτικής για την ύπαιθρο, έχουν δημιουργήσει την αναγκαιότητα για μια νέα θεώρηση του «αγροτικού» και της

«αγροτικής ανάπτυξης». Από τη μια, η κατάργηση των ορίων των αγροδών μεταξύ των χωρών, εξαιτίας των πολιτικών εμπορίου που ακολουθούνται, αναμφισβήτητα τείνει να επιφέρει την ομογενοποίηση των αγροδών και των καταναλωτικών προτύπων σε παγκόσμια κλίμακα. Από την άλλη, ως αποτέλεσμα ή/και αντιστάθμισμα αυτής της εξέλιξης, νέες πραγματικότητες και μέτρα πολιτικής έχουν αναδυθεί στον ευρωπαϊκό αγροτικό χώρο: Το μικρότερο ειδικό βάρος ολλανδικής στην αγροτική οικονομία, η μετάθεση της έμφασης από την ποσότητα στην ποιότητα των αγροτικών προϊόντων, η ενσωμάτωση περιβαλλοντικών και αειφορικών στόχων στα οικονομικά αποτελέσματα, η αντίληψη του αγροτικού χώρου ως ένα σύνολο πολυδραστήριο και πολυλειτουργικό και η μετάβαση από μια τομεακή πολιτική προς μια χωρική πολιτική της υπαίθρου, αποτελούν ενδείξεις που συνθέτουν το νέο τοπίο.

Σε κάθε περίπτωση, αντί της υποχώρησης και της φθίνουσας σημασίας του «αγροτικού», όπως είχε προδιαγράψει το «εκσυγχρονιστικό» μοντέλο, φαίνεται ότι αναδύεται ένα πολύπλευρο και πολύμορφο παράδειγμα αγροτικής ανάπτυξης, το οποίο δεν διαμορφώνεται μονόπλευρα ως αντανάκλαση της παραδοσιακής γεωργικής διαδικασίας, αλλά αντίθετα έρχεται να συνθέσει γόνιμα τις διαφορετικές επιδράσεις πολλαπλών γεωγραφικών, διοικητικών ή/και διαχειριστικών επιπέδων, επιμέρους φορέων και συλλογικών δρώντων υποκειμένων. Το παράδειγμα της πολυλειτουργικότητας, παραπέμπει σε σχέσεις συνεργασίας, συμπληρωματικότητας ή/και σύγκρουσης μεταξύ διαφορετικών τομέων στον αγροτικό χώρο, ενώ το αίτημα της αειφορικής ανάπτυξης προϋποθέτει την εμπλοκή νέων κοινωνικών υποκειμένων και φορέων στην αναπτυξιακή διαδικασία, υπογραμμίζοντας τη σημασία της μικροουλλογικότητας και των τοπικών απαντήσεων στη χάραξη των πολιτικών.

Πρόκειται για μια εξέλιξη, η οποία έχει ανανεώσει οιζικά τη συμβατική ειμόνα της τοπικής διακυβέρνησης του αγροτικού χώ-

ρους και η οποία ενισχύεται και τροφοδοτείται συνεχώς από την ικανότητα των τοπικών κοινωνιών να οργανώνουν το ανθρώπινο κεφάλαιο και τους φυσικούς τους πόρους, τις δεξιότητες και τα συλλογικά τους συμφέροντα, δημιουργώντας συνεχώς νέους θεσμούς παρέμβασης και πολιτικής. Η διαδικασία αυτή προϋποθέτει, επίσης, την ανάληψη πρωτοβουλιών και την οργάνωση δράσεων σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο και φέρνει στο προσκήνιο το ρόλο των αντίστοιχων τοπικών και δημόσιων θεσμών και φορέων (τοπικές αναπτυξιακές εταιρείες, δημοτικές ή διαδημοτικές επιχειρήσεις και οργανισμοί, εταιρικές σχέσεις τοπικού χαρακτήρα, άλλες μη κυβερνητικές οργανώσεις), αλλά και τον κρίσιμο ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν οι φορείς της κοινωνικής οικονομίας στην κατεύθυνση της ανακατασκευής της οικονομίας και της κοινωνίας της υπαίθρου.

Ειδικότερα οι οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας και οι επιχειρήσεις του τρίτου τομέα, αξιοποιώντας τη στενή τους σχέση με τις τοπικές κοινωνίες, αλλά και το γεγονός ότι η ευρωπαϊκή πολιτική αγροτικής ανάπτυξης φαίνεται να αναθέτει ενεργό ρόλο σε συλλογικά υποκείμενα παρόμοιου χαρακτήρα, είναι σε θέση να αναδειχτούν σε πρωταγωνιστές στη διαμόρφωση παρόμοιων σχημάτων και κινήσεων, με στόχευση την ισόρροπη αγροτική ανάπτυξη. Πολύ περισσότερο, όταν η ανάπτυξη της υπαίθρου νοείται όλο και περισσότερο ως αποτέλεσμα ευρύτερων συνεργασιών, διεκδικήσεων, συμφωνιών ή/και συγκρούσεων «από-τα-κάτω» και όχι ως κάτι που μπορεί να επιβληθεί «από-τα-πάνω», στα πλαίσια ενός άριστα επεξεργασμένου κανονιστικού μοντέλου εφαρμογής. Προς την κατεύθυνσή αυτή και με δεδομένο ότι το μοντέλο του «ανταγωνισμού» φαίνεται να εξαντλεί τα δριά του, οι οργανώσεις και οι φορείς της κοινωνικής οικονομίας στο χώρο της υπαίθρου και ιδιαίτερα οι αγροτικοί συνεταιρισμοί, χάρη στο ευρύ δίκτυο δραστηριοποίησης και στη μεγάλη παράδοση αλληλεγγύης και συμμετοχής που διαθέτουν στις αγροτικές περιοχές, μπορούν να προσφέρουν αξιόπιστες απαντή-

4. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

σεις στο αίτημα για δημιουργία νέων θεσμών τοπικής διακυβέρνησης του αγροτικού χώρου. Ας μην ξεχνάμε ότι παρά την κρίση που οι αγροτικοί συνεταιρισμοί γνώρισαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες, είναι γεγονός ότι στις εργασίες τους εξακολουθεί να συμμετέχει η συντριπτική πλειοψηφία των αγροτικών νοικοκυριών κάθε περιοχής. Συνεπώς, και παρά τα προβλήματα που πιθανόν γνωρίζει στην πράξη, η κουλτούρα της συμμετοχής και της κοινής προσπάθειας παραμένει παρούσα και διάχυτη στις αγροτικές περιοχές και, όταν υπάρξουν τα κατάλληλα σχήματα και οι ανάλογες ευκαιρίες, μπορεί να ενεργοποιηθεί προς μια δημιουργική κατεύθυνση. Η μεγάλη συμμετοχή του αγροτικού πληθυσμού σε ορισμένα κοινωνικά προγράμματα και πιλοτικές δράσεις αποτελεί μια ασφαλή ένδειξη προς την κατεύθυνση αυτή.

Τα τελευταία χρόνια μάλιστα, οι οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας έχουν προχωρήσει στην εξέλιξη των οργανωτικών τους σχημάτων προς νέες και περισσότερο ευέλικτες μορφές, καθώς και στη σταδιακή διεύρυνση του πεδίου δραστηριότητάς τους σε νέους τομείς πολιτικής. Με αυτόν τον τρόπο, ξεφεύγουν από τις θεσμικές δυσκαμψίες και αδυναμίες του παρελθόντος και αποκτούν τη δυνατότητα να συμμετέχουν σε ευρύτερα δίκτυα και εταιρικά σχήματα παρέμβασης. Για παράδειγμα, οι φορείς του τρίτου τομέα της οικονομίας, μπορούν σε συνεργασία με δημόσιους, ιδιωτικούς και αυτοδιοικητικούς φορείς και κινήσεις, να δημιουργήσουν μορφές συνέργειας και εταιρικά σχήματα που θα αξιοποιεί το κοινωνικό κεφάλαιο κάθε περιοχής και θα κινητοποιεί χρηματοδοτικούς και ανθρώπινους πόρους για την υποστήριξη προγραμμάτων που η αποδοτικότητά τους δεν μπορεί να κινήσει το ενδιαφέρον των κερδοσκοπικών επιχειρήσεων, ενώ σημαντική μπορεί να είναι η συμβολή τους και στη διατήρηση της απασχόλησης και στην κατάρτιση και επομένως και στη στήριξη της κοινωνικής συνοχής.

4. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Βιβλιογραφία - αναφορές

Ελληνόγλωσση

- ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Θ. (2001), «Γεωγραφικές Διαφοροποιήσεις, Χωρικές και Κοινωνικές Ανασυνθέσεις του Υπαιθρου Χώρου», στο Θ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ και Α. ΜΩΥΣΙΔΗΣ (επιμ.), *Από τον αγροτικό χώρο στην ίπαθρο χώρα, Αθήνα, Gutenberg*, σσ. 103-145.
- ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (1994), *Ανάπτυξη, Ανταγωνιστικότητα, Απασχόληση* (Λευκή Βίβλος), Λουξεμβούργο.
- ΖΙΩΜΑΣ, Δ. (2002), «Ο Τομέας της Κοινωνικής Οικονομίας στην Ελλάδα υπό το Πρόσμα των Σύγχρονων Διεθνών Εξελίξεων», στο *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2001*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 153-165.
- ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Τ. (2002), «Για την Κοινωνική Οικονομία», *Ο Δαίμων της Οικολογίας*, Νο 14, σσ. 10-11.
- ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ (1999), *Πρόγραμμα: Ιδρυση και Οργάνωση Κεντρικού Φορέα Κοινωνικής Οικονομίας στην Ελλάδα, Αθήνα, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης*.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Θ. και ΠΑΤΡΩΝΗΣ, Β. (2002), «Παγκοσμιοποίηση και αγροτική παραγωγή: Από την ομογενοποίηση των πολυεθνικών αγροτική παραγωγή: Από την ομογενοποίηση των πολυεθνικών εκλεκτικισμό του καταναλωτή», Εισήγηση στο 7ο Πανελστονικό Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Αγροτικής Οικονομίας με τίτλο: «Η Κοινωνία της Υπαιθρου σε ένα Μεταβαλλόμενο Αγροτικό Χώρο», Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Α.Γ. (2004), «Το Διακύβευμα της Αγροτικής Ανάπτυξης σε μια Πολυλειτουργική Υπαιθρο», στο Α.Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Υπαιθρο*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 13-49.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Α.Γ. και ΠΑΤΡΩΝΗΣ, Β. (2003), «Αειφόρος Αγροτική Ανάπτυξη: Πολυλειτουργικότητα της Γεωργίας και Κοινωνική Οικονομία», στο Η. ΜΠΕΡΙΑΤΟΣ και Δ. ΨΑΛΤΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Περιβάλλον και Ανάπτυξη της Υπαιθρου*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 181-202.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, Χ. (2001), «Κοινωνικό Κεφάλαιο, Κοινωνία Πολιτών και Δημόσια Πολιτική», *Επιθεώρηση Κοινωνιών Ερευνών*, Τεύχ. 106, σσ. 43-65.

PARNELL, E. (2000), *Επανεφεύρεση των Συνεταιρισμών, Επιχειρήσεις για τον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Στοχαστής/Γεωπονικό Πανεπιστήμιο.

ΠΡΟΝΤΙ, Ρ. (2003), «Χαιρετισμός στην Ευρωπαϊκή Συνεταιριστική Διάσκεψη», στο *Συνεταιριστικοί Προβληματισμοί 2002-2003, Ινστιτούτο Συνεταιριστικών Ερευνών και Μελετών, Αθήνα, Σταμούλης*, σσ. 15-20.

RIFKIN, J. (1996), *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της*, Αθήνα, Νέα Σύνορα.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ, Δ. (1998), *Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Εξάντας.

ΧΡΥΣΑΚΗΣ, Μ. και ΖΙΩΜΑΣ, Δ. (2002), «Κοινωνική Οικονομία και Απασχόληση: Προοπτικές και Αναγκαίες Παρεμβάσεις», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Τεύχ. 26, σσ. 66-77.

ΧΡΥΣΑΚΗΣ, Μ., ΖΙΩΜΑΣ, Δ., ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ντ., ΧΑΤΖΑΝΤΩΝΗΣ, Δ. (2002), *Προοπτικές Απασχόλησης στον Τομέα της Κοινωνικής Οικονομίας*, Αθήνα, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, Α. Σάκουλας.

Ξενόγλωσση

BRUNO, F. (2001), «New Instruments of European Rural Development Policy», Paper presented in the 73rd Seminar of the EAAE entitled: Policy Experiences with Rural Development in a Diversified Europe, Ancona, 28-30 June 2001.

BRYDEN, J. (2000), «Is there a 'New Rural Policy'?», Paper presented in the International Conference: European Rural Policy at the Crossroads, 29 June-1 July 2000, University of Aberdeen.

COHEN, J. (1999), «Trust, Voluntary Association and Workable Democracy: The Contemporary American Discourse of Civil Society», in M. WARREN (ed.), *Democracy and Trust*, Cambridge University Press, σσ. 208-248.

- COPA/COGECA (1999), *The European Model of Agriculture: The Way Ahead*, Pr(99)88F1, Brussels.
- CORK DECLARATION (1996), «The Cork Declaration – A Living Countryside», 9 November 1996.
- DAY, G. (1998), «Working with the Grain? Towards Rural and Community Development», *Journal of Rural Studies*, Vol. 14, No 1, pp. 89-105.
- DEMOUSTIER, D. (2001), *L'économie sociale et solidaire*, Paris, Editions Syros.
- DEMOUSTIER, D. et PEZZINI, E. (1999), «Economie sociale et créant d'emplois dans les pays occidentaux», in J. DEFOURNY, P. DEVELTERE, P. FONTENEAU (dir), *L'économie sociale au Nord et au Sud*, Paris-Bruxelles, De Boeck Université.
- EMES (1999), *The Emergence of Social Enterprises in Europe: A Short Overview*, Brussels, EMES European Network.
- EUROPEAN COMMISSION (1999), *Contribution of the European Community on the Multifunctional Character of Agriculture*, DG-Agri.
- GRAY, J. (2000), «The Common Agricultural Policy and the Re-Invention of the Rural in the European Community», *Sociologia Ruralis*, Vol. 40, No 1, pp. 30-52.
- GUGLIELMI, M. (1995), «Vers de nouvelles fonctions de l'agriculture et de l'espace?», *Economie Rurale*, No 229, pp. 19-20.
- JEANTET, T. (1999), *L'économie sociale européenne*, Paris, Ciem edition.
- LANDAU, D. (1998), «Outcome of the 6th European Conference on the Social Economy», The 6th European Social Economy Conference: «New Millennium - New Economy», Birmingham, UK, 3-5 June 1998 (Available from http://www.social-economy.org.uk/social_economy/index.htm).
- LAVILLE, J.-L. (2001), «La globalisation de la solidarité», *Alternatives Économiques*, No 197, pp. 19-22.
- LEVIN, M. (2001), «The Role of Cooperatives in Providing Local Answers to Globalization», Keynote speech, 10th International Coopérative Congress, San Jose, Costa Rica.

4. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

- LIPIETZ, A. (2001), *Pour le tiers secteur*, Paris, Editions La Découverte.
- LOWE, P., BULEER, H. and WARD, N. (2002), «Setting the Next Agenda? British and French Approaches to the Second Pillar of the Common Agricultural Policy», *Journal of Rural Studies*, Vol. 18, pp. 1-17.
- MARTINO, G. and MUSSOTTI, F. (2001), «Territories and Networks in Governing Rural Development Processes», Paper presented in the 73rd Seminar of the EAAE entitled: Policy Experiences with Rural Development in a Diversified Europe, Ancona, 28-30 June 2001.
- McGREGOR, I. n.d. (1997), *Valuing the Social Economy and Economic Inclusion in Lowland Scotland*, Glasgow available from <http://www.ceis.org.uk/controlpanel/viewdataoc.asp?docref=6&filetype=doc>.
- NYSESENS, M. n.d. (2003), *Third Sector and Social Policies*, Charleroi, CERYSIS, Université Catholique de Louvain (available from <http://cerisis.opes.ucl.ac.be/engl/ecosoc.html>).
- OATLEY, N. (1999), «Developing the Social Economy», *Local Economy*, Vol. 16, pp. 339-345.
- O'HARA, P. (2002), «Rural Development in the 21st Century – A View from the Middle», COST Conference, Budapest, Hungary, 4-6 April, 2002.
- PAYNE, J. and BURNSIDE, R. (2003), *The Social Economy in Scotland*, SPICe briefing, The Scottish Parliament.
- RENTING, H. and VAN BROEKHUIZEN, R. (2001), *The Socioeconomic Impact of Management Agreements: An Exploratory Study*, Case Study NL2, IMPACT Programme, Wageningen University.
- SCOTTISH COUNCIL FOR VOLUNTARY ORGANIZATIONS (2003), *Funding the Scottish Voluntary Sector*, Edinburgh.
- VAN BEKKUM, O.-F. et VAN DIJK, G. (1997), *L'évolution des coopératives agricoles dans l'Union européenne*, Hollande, Cogeca.
- VAN DER PLOEG, J.D., RENTING, H., BRUNORI, G., KNICKEL, K., MANNION, J., MARSDEN, T., DE ROEST, K., SEVILLA-GUZMAN, E., VENTURA, F. (2000), «Rural Development: From Practices and Policies Towards Theory», *Sociologia Ruralis*, Vol. 40, No 4, pp. 391-408.
- WARD, N. and McNICHOLAS, K. (1998), «Reconfiguring Rural Development in the UK: Objective 5b and the New Rural Governance», *Journal of Rural Studies*, Vol. 14, No 1, pp. 27-39.

ΜΕΤΑΝΑΣΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Nicos Konstante

Τα δίτια, τὰ περιεξόμενα και οι συνέπειες τῆς λγοτέρου ή περισσότερο ηλικίας
ουκ εισθανούσι, γνωγατοτάτης ή βίαιης, μετανόοντας σημαντικού αριθμού ατόμων
συνδέονται καταχών ή σε την οικονομία την κοινωνική, χρεοκοπιούνται της εποχής.
της κοινωνίας ή της περιοχής στην οποία γνωφρόνιστε. Σημαντικό πόλο στην
έκπτωση και την ένταση των περιστάτων χρειαζεται ο διαρρηματογόρος, και
ιδιωτικότητες των αστορούν τις δημιουργίες της κοινότητας, της κοινωνίας, της εποχής, της
εθνολογικής χρειακτηριακής κ.λπ.

Η δυνατήτερη στην οποία στην μεσαίωνερη, την καθοριστικών διαφορών μετέξεν την αροτρικών γνηται απλάσιον σύγχρητη λόγω των καθοριστικών διαφορών μετέξεν την αροτρικών κονιωνιών και ομάδων με βάση τη χώρα ή στην περιοχή, το σίδος της γραφοτελίς παραγωγής, τη χαρακτηριστική της αγροτικής εργασίας, της απαρχολήσεις και της εισοδήματα της αγροτικής οικογένειας, παν έργωνται των αστικών κέντρων, της σημερινής πολιτικής, κλπ.

Με σύντομες αναφορές στην νεοελληνική κοινωνία του 1900 και του 2000 ανάντα θα επισημάνουμε τη βασική σίνη, τη περιεχόμενη, τα χαρακτηριστικά και της συγένειας της λεγόμενης επαρτεικής μετανάστευσης των εργοτικών κορυφών.

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΕΛΛΑΣ ΤΟΥ 19^ο ΕΠΟΧΩΝ

Σε δύο αφορά την Οθωμανική Περίοδο, τα διαθέσιμα στοιχεία κρατητόρων ήταν «κεσταρά» του 1650, και του 1850, και την περιόδο προς την περιόδο της Αυτοκροτηρίας, τα διαθέσιμα στοιχεία ήταν η Προστίμη 1.5 εκατοντά.
Σύμφωνα με αλλες πηγές οι Ελλήνες που μετανάστεψαν την δια περιόδου προς το εποπτευτικό επί γένειαν ανέρχονται σε 2 εκατομμύρια.
Σε σχετικά στοιχεία ανεφέρεται ότι κατά την 16° σειρά 17^ο πλάνων π. Ελασσόνας μεταβιβάζεται στην Κρήτη. Για παρόδειγμα «στα χρονια του Σουλτανά του Μεγαλοπρεπής πάρα στο 1530, στην Πελοποννήσο απαριθμήθηκαν 1.063 οικογένειες, μονοτούμανταρές, 49.415 εδαφικές, και 464 εβραϊκές στην οικολογία 50.942, το οποίο πολλά παλαιστικά θεωρούνται στην περίοδο 4 πασ δημιαδή 1680 δεκαετίας της Πελοποννήσου στη διεύθυνση του 1670-80 την αριθμό 203.768. Ο πληθυσμός της Πελοποννήσου στη διεύθυνση του 1680 δεν ξεπερνεί τη 200.000. μέτρα, γεγονός που καταδέχεται μια πληθωρική συσταγής περίπου 150 χρόνων». ³

	1520	1790	1820
Grecia	353	200	200
Macedonia	500	500	500
Hellas	165	200	250

¹ Mavropoulou, A. (1991). *Mεταδιάνοη και μεταανθρώπινη πολιτική στην Ελλάδα και στην Αγγλία*. Ph.D. Thesis, University of London.

Eduard, Abraha, 8. 20.

Βεργόπουλος, Κ (1975), *Το επόπτειο σύστημα στην Ελλάς*, Αθήνα.

(Πηγή: Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρχης και απαραχωρή. Ο κονιωνικός ρόλος των επαναδευτερών πηγαδικών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 109.)

Αργότερα στη διάρκεια του 18^{ου} και κυρίως του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα συμφωνούνται τημενικές ολμάργες τόσο στις δημογραφικές εξελίξεις όσο και στη δυναμική της μετανάστευσης ή και της παλαινότευτης.

Εκπιμέται ότι σε όλο τον 19^ο αιώνα η γεωγραφική ανέρχεται στο 4%⁴ ενώ παράλληλα «ο συνοικικός πληθυσμός της Ελλάδας αυξάνεται αδιάκοπα και μέλισσα στο διάστημα που μεσοδαλβεί από το 1830 ως το 1910 ο ελληνικός πληθυσμός κατεργάλασσεται».⁵

Αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένα από τα διαθέτομα στοιχεία.

Η εξάρχηγη του πραγματικού πληθυσμού της Ελλάδας.

Έτος	πραγματικής	πληθυσμούς
1821		938.765
1828		753.400
1839		823.773
1853		1.035.527
1870		1.457.894
1896		2.433.806
1907		2.631.952

(Πηγή: Τσουκαλάς Δ (1999), *Κονιωνική Απογραφή*, Gutenberg, Αθήνα, σ. 14.)

Σύμφωνα με μάλιστας παρέες η αύξηση του πληθυσμού «δεν οφείλεται μόνο στη φυσική διαδοση, αλλά και στην αφίξη στην Ελλάδα σημαντικού αριθμού Ελλήνων από τη Βαλκανία και την Τουρκία. Από 850.246 κατοίκους το 1840, ο πληθυσμός περνά σε 1.035.527 το 1853 και σε 1.096.810 το 1861».⁶

Σε ότι αφορά τις ελληνικές παροικίες «υπολογίζεται ότι στο σύνολο των σημαντικών αυτοκόνιν κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αιγαίου, ο ελληνικός πληθυσμός αυξάνεται κατά 500.000 στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα».⁷

Σύμφωνα με μάλιστας στοχεύει διαπιστώνεται ότι σε όλο τον 19^ο αιώνα οι Ελλήνες του εξωτερικού «είναι σαφώς περισσότεροι από τους κατοίκους του Βασταλείου» και ότι «ο ελληνικός πληθυσμός της Μικράς Ασίας από 7.9% του συνολικού πληθυσμού της περιοχής κατα τον 18^ο αιώνα φτάνει στο 21% του μεταστατικού πληθυσμού το 1880».

Στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους η αύξηση του πληθυσμού είναι υιοθετεία εμφανής στις πόλεις. «Ο αστικός πληθυσμός περνά από 8% περίπου το 1853 σε 28% το 1879 (σε σύνολο 1.679.470) και σε 33% το 1907 (σε σύνολο 2.631.952)».⁸

Πιό συγκεκριμένα αναφέρεται ότι «από το 1856 μέχρι το 1907 ο πληθυσμός του Πειραιά διδεκαχθαίστει (6.056 κάτοικοι το 1856, 73.579 κάτοικοι το 1907) ενώ ο πληθυσμός της Αθήνας τετραπλασιάζεται (39.969 το 1856 και 167.472 το

⁴ Μπουρνόβα, Ε και Γ. Προγούλακης, δ. π., σ. 65.

⁵ Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρχης και απαραχωρή. Ο κονιωνικός ρόλος των επαναδευτερών πηγαδικών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 98.

⁶ Σφρόνος, Ν (1978), *Εποκόποιον της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 90.

⁷ Μπουρνόβα, Ε και Γ. Προγούλακης, δ. π., σ. 74.

⁸ Μηλιάς, Γ. (1988), *Ο Ελληνικός κονιωνικός σχηματισμός*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, σ. 229.

⁹ Σφρόνος, Ν (1978), *Εποκόποιον της Νεοελληνικής Ιστορίας*, δ. π., σ. 102.

1907). Παρόλληλα, από τότενον οι πόλεις με πληθυσμό μεγαλύτερο από 10.000 κατοίκους από 7 το 1870 σε 14 το 1903.¹⁰

Η αύξηση του πληθυσμού του χωριών είναι ληρόφερο έντονη. Αναφέρεται ότι «Ο πληθυσμός των χωριών, οι ολόκληροι τον 19^ο αιώνα, αυξάνεται μόνο 50%, ενώ αυτή η άνοδος φαίνεται να σταθαύεται γύρω στο 1880». Η Ανύμεσσα στις αρίστες μαρούν να συναφερθούν αφορούν τη δημιουργία του μηλιθινούμουν, «πι προσδοκώμενη διάρκεια ζωής κατά τη γέννεση, δεκαετεύοντα σε 35 χρόνια. Στα 1861 η θητευτικότητα ανερχόταν στο 2.5% και η βιοεφηβίη θητευτικότητα στο 20%, δηλαδή ένα τελεί οικανές στη μέση της εποχής».¹¹

Σε ότι αφορά την αύξηση του πληθυσμού των χωριών, που παρατηρείται πριν από την οικονομική άφεση του 1875-1895¹² σε σημαντικό βαθμό συνδέεται με ένα «μητραρικό ενδιαστροφικό γεωγραφικό κατηγοριόπατας που λαρνάκηρισται, κοριώς από τη μερική σηκωματισμηνή του ορεινού όρου, και τον εποικισμό στις πεδιάδας καθώς και από όλες διευθετούσσες ομήσυχες, οριζόντες, μεταναπίστευση, προφυματούσες μια θεαματική ανάπτυξη του γεροτικού χώρου».¹³

Η καντεκότητα, αυτή αύμφωνα, μαζί με τις προστιθέμενες διαπρέσσεις, από

διαφορές και ανισόπτες παραγωγικού και επενδυτικού χαρακτήρα.¹⁴

Κυρίως όμως συνδέεται με το γεγονός ότι «ο πληθυσμός αυξάνεται ταχύτατα στις περιοχές του επικρατεί η μεγάλη διάκρηση, με πριθυμία του ξεπερνώντας πολύ το μέσον όρο, ενώ αντίθετα, στις ζώνες που επικρατεί η μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία, το ποσοστό της πληθυσμού είναι πολύ πιο χαμηλό».¹⁵

Η οικονομική και κοινωνική αύξηση δυνηθεί σε ορισμένες γεωγραφικές περιοχές, προϊόντη και επιμεταλλεύσεις σεν επιπλέοντα ένος πεδιάτος. Εκπλάσται ότι «το μετανάστευσης προς το εξωτερικό, και το εσωτερικό, πις χωρας. Εκπλάσται ότι «το μετανάστευτικό ρεύμα προς το εξωτερικό, ήταν, αριθμητικά, ισχυρότερο από το ρεύμα αστικοποίησης».¹⁶

Σε ότι αφορά τη βασική αίτηση και τη χωροκτηριστική, τον μεταναστευτικό ρεύματος αναφέρεται ότι «η μεταναστευτική άστοι, έναν ή μετριοπική λειτουργίαντι απόντηση των ελεύθερων Ελλήνων μικροκλιματικήν, απέγειων, στοιχείων περιπορευματικής και μετέπειτα κοινωνιοτεχνικής επορίας...η αγροτική έξοδος γίνεται αισθητή στις περιοχές όπου ουποστηθεί επικράτεια της ψηφιακής και μετατιμητικής...».¹⁷

10 Μητριός, Γ. (1988), *Ο Ελληνικός κοινωνικός σημαντικός*, 6.π., σ. 251.

11 Γεωργαλάς, Κ., *Εξόργηση και αναπαραγωγή*, 6.π., σ. 100.

12 Μακουρόβη, Ε και Γ. Προγονάτης (2000), «Ο σηροτάκος κόσμος, 1830-1940», δ.π., σ. 59.

13 Αριαντόνη, Χ. (2000), «Οικονομία και εκβιομηχανία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο έργο Β. Κρητικούδης, *Eισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, εκδ. Τυποθήτο, Αθήνα, σ. 166.

14 Πανεργατόπουλος, Β. (1976), «Ο εθνικός ρόλος της γεωργίας στη διαμόρφωση, των σχέσεων πόλης-υπαίθρου του 18^{ου} αιώνα», *Ο Πολέμος*, (7), σ. 30-36.

15 Κεοστής, Κ. (1987), *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Πολιτεία*, Αθήνα, σ. 125.

16 Γεωργαλάς, Κ., *Εξόργηση και αναπαραγωγή*, 6.π., σ. 103.

17 Γεωργαλάς, Κ., *Εξόργηση και αναπαραγωγή*, 6.π., σ. 106.

18 Γεωργαλάς, Κ., *Εξόργηση και αναπαραγωγή*, 6.π., σ. 117, 104, 115. Σε όμως οπιστοίο ο συγγραφέας αναφέρει ότι «κατό τη μεταναστεύσει του 18^{ου} αιώνα προς την Καπηλή Ευρώπη, και την αρχήν του 19^{ου} αιώνα προς τη Ρωσία και τη Μικρά Ασία, οι πατετικοτήτες των έλλοντων του 19^{ου} αιώνων προς την Αγροτική και τις Νησιώνες Πολυάρετες μετακονταρίες».

Οι περιοχές προορισμού των μεταναστών επικεντρώνονται στη «γεωγραφική ζώνη δράσης» της Ελληνικής αστικής πόλης και είναι ενταγμένες γι' αυτό οργανώνται στον κύριο αργαστών του έλληνικού εμπορικού και τραπεζικού κεφαλαίου». ¹⁹ Αξέσι επίσης να επισημανούμε ότι «η κατ' επιλογήν μετανάστευση που αναπτύσσεται από το 180 αιώνα, δε συνοδεύεται κατύ κανένα τρόπο από πηγή εγκατάλειψη ή για οικογενειακής εμμετάλλευσης αλλά, αντίθετα, χρησιμεύει στην ενίσχυση της μέσω της διαφοροποίησης των δραστηριοτήτων και της αύξησης των οικογενειακών επιστρημάτων». ²⁰ Οι δεσμοί με τον αγροτικό χώρο παρέμεναν ισχυροί στο βαθμό που οι άνδρες απαισιολούνταν κυρίως σε ευκαιριακές εργασίες, τους αστικού χώρου- μεταφορές, πουκάλες, μητροείς-και τη απασχόληση στη βιομηχανία γηαν συνήθως ευκαιριακή. ²¹

Ωστόσο η μετανάστευση αντερέπει στην οικονομικές και κοινωνικές συγχρόνες των δύο φύλων στης αρροτικές κοινωνίες. Αν λέβομε υπόψη ότι «η μετανάστευση αφορά σχεδόν απολελευθερωτή στον ανδρικό πληθυσμό (ηλικίας 16 με 40), και περιγονώντας την ψηφή μας το απροσδιόριστο μέλλον σημαντικό προσοστό του επαναπατρισμού, το μεταναστευτικό φαινόμενο θα πρέπει να αναφέρεται στο 15%-20% ή ακόμα ισός και 25% του ενεργού ανδρικού πληθυσμού, δηλαδή 20 με 30% του ενεργού ανδρικού πληθυσμού απ' όπου προερχόνται η πλειονηφία των μεταναστών....είναι αρκετό ν' αποδείξει τη σπουδαιότητα που σήκε η μετανάστευση στις αγροτικές δομές της Ελλάδας». ²²

Στο επίπεδο των αριθμητικών μετρηθέν των μεταναστευτικού ρεμάτος προς της ΗΠΑ σταφέρεται ότι «ο συγκαλεός αριθμός των μεταναστών (αφαιρούμενων των παλλινοσταύγων) μετεξέγει του 1896 και του 1921 υπολογίζεται σε 415.000 άτομα». ²³ Σύμφωνα με τόλες απαγγίσεις «από το 1899 μέχρι το 1911 μετανάστευση από την Ελλάδα προς της ΗΠΑ 253.983 άτομα». ²⁴ Σε κάθε περίπτωση οι συνέπειες της μετανάστευσης είναι μεγάλες αφού «το σύνολο των Ελλήνων μεταναστών που έφυγαν για τη ΗΠΑ στο διάστημα 1900-1920, είναι σε απόλυτους όρους μεγαλύτερο από το άθροισμα της συνολικής αύξησης του αστικού πληθυσμού στην ίδια περίοδο». ²⁵

Σχετικά με την προσαλευματή περίοδο του 20^ο αιώνα.

Οι πρώτες δεκαετίες του 20^ο αιώνα καρακτηρίζονται από εκτεταμένα μεταναστευτικά ρεύματα μετανάστευσης προς τη ΗΠΑ.

¹⁹ Αγραντόνη, Χ (2000), «Οικονομία και εκβιομηχανία στην Ελλάδα του 19^ο αιώνα», δ.π., σ. 163

²⁰ Τσουκαλάς, Κ, Εξόποτη και αναπαραγωγή, δ. π., σ. 110-111.

²¹ Αγραντόνη, Χ (2000), «Οικονομία και εκβιομηχανία στην Ελλάδα του 19^ο αιώνα», δ.π., σ. 163

²² Τσουκαλάς, Κ, Εξόποτη και αναπαραγωγή, δ. π., σ. 110-111.

²³ Αγραντόνη, Χ (2000), «Οικονομία και εκβιομηχανία στην Ελλάδα του 19^ο αιώνα», δ.π., σ. 172.

²⁴ Μηλιάς, Γ (1988), Ο Ελληνικός κοινωνικός σημαντισμός, δ.π., σ. 251.

²⁵ Τσουκαλάς, Κ, Εξόποτη και αναπαραγωγή, δ. π., σ. 106.

Μετανάστευση προς τις ΗΠΑ (1880-1920)

Χώρες	Αριθμός μεταναστών	Πληθυσμός το 1910	%
	(σε χιλιάδες)	(σε χιλιάδες)	
Ελλάδα	370	2.800	13.2
Ιταλία	4.776	34.700	12.7
Ισπανία	109	20.000	0.5
Πορτογαλία	203	5.500	3.7
Ρουμανία	85	7.200	1.2
Βουλγαρία	65	4.300	1.5

(Πηγή: Γεωργακάς, Κ., Ελλάς και επαναστατική, ό.π., σ. 109.)

Σε ότι αφορά την ελληνική μετανάστευση, τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα παρατηρείται μέση καθοριστική αύξηση του πληθυσμού, ποσότητα μετά την άφιξη το 1922 την προσφήγων. Μεγάλες είναι και οι αλλαγές τόσο στην οικονομική, όσο και στην περιεχόμενη της τους προσευτικού πληθυσμού όσο και στην περιεχόμενη της προσευτικού πληθυσμού της μετανάστευσης.

Αναφέρουμε ορισμένα από τη διαθέσιμη στοιχεία.

Η εξαγωγή του πραγματικού πληθυσμού της Ελλάδας

Πληθυσμός

Έτος γενογραφίας	Πληθυσμός
1907	2.631.952
1920	5.016.889
1928	6.204.684
1940	7.344.860

(Πηγή: Γεωργακάς, Δ. (1999), Κοινωνική Δημιουργία, Grünenberg, Αθήνα, σ. 14)

Υπολογίζεται ότι «η έφεδη 1.200.000 προσφύγων αύξησε τον ελληνικό πληθυσμό σε 6,2 εκατομμύρια και την πυκνότητα του σε 48 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο το 1928».²⁶

To ειδικό βήφος των προσφύγων φαίνεται εν λόγων της μετάφυη μας ότι ο συνολικός πληθυσμός πρό του 1922 ήταν 5.250.000. Μέσω σε μερικούς μήνες, οι πρόσφυγες επεφερούν μια απφίδια αύξηση στον πληθυσμό της Ελλάδος κατά το ¼ περίπου ενώ παράλληλα διαμόρφωσαν τη συνθεσή του δεδουλεύοντο σε 53% γηπαναστοκοί πληθυσμοί και το 47% γηροτοκοί.²⁷

Παράλληλα με τους πρόσφυγες στην αύξηση του πληθυσμού συνέβαλε και η στακοκοή του μεταναστευτικού πεύματος προς την Αυστρία και συνεπεία, πας στα πρήστια πετυναστευτικής πολιτικής των ΗΠΑ μετά το 1924. Λόγω των περιορισμών που στέβαλλαν οι ΗΠΑ, «η μάστι στήσια πετρόγνωμα μετανάστευση μετώπισηκε, από 25 χιλ. έτορια στη δεκαετία του 1906-1915, σε 10 χιλ. την περίοδο 1915-1930 και σε 3 χιλ. την δεκαετία 1931-1940».²⁸

²⁶ Μπουρνόβη, Ε. και Γ. Προγονολάκης (2000), «Ο αριθμός κόσμου, 1830-1940», Ο.Π., σ. 80.

²⁷ Βεργόπουλος, Ρ. (1978), *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδ. Εξαντλ. Αθήνα, σ. 40.

²⁸ Φεριαλός, Ρ. (1989), «Οικονομικές εξελίξεις και αγορά εργασίας στην περίοδο 1936-1940», στο έργο Η. Ελένη 1936-44, *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου*, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα, σ. 171.

Σημαντικό ρόλο στη σύνθετη του αγροτικού πληθυσμού θεωρείται ότι έπαψαν και οι «παλαινοστατιστές». Αναφέρεται για παράδειγμα ότι «το σύνολο των Ελλήνων πατέρων ήταν κατάφυγον στο ελληνικό έδαφος μεταξύ του 1922 και του 1928 αγροχόταν, σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές, στις 58.526 ψυχές. Στη συγχρόνη επόμενη χρονιά και συγκεκριμένα στην τερματική 1929-1933 άλλα 7.000 άτομα κατάφεραν να μετεγκαταστήσουν στην Ελλάδα».²⁹

Σε ότι αφορά την εξωτερική μετανάστευση παρατηρείται ότι «από το 1900 ως το 1910 ο μέσος όρος του επίτιμου μεταναστευτικού ρεύματος ήταν 25.000 άτομα και ο συγκατικός αριθμός των μεταναστών μέχρι το 1930 πληρώνεται τις 400.000».³⁰

Διεθνής μεταναστευτική κίνηση στην Ελλάδα (1932-1938)

Ελληνος	Αποδημητικός	Πλανηταρίουντες
Υπεροδόντες χώρες	22.210	13.685
Χώρες Ευρώπης	40.044	61.474
Μεσογειακές χώρες	54.451	40.581

(Πηγή: Τοπική Δ (1999), Κοινωνική Δημογραφία, Gutenberg, Αθήνα, σ. 141)

Σε ότι αφορά τη μετανάστευση στις ΗΠΑ σημαφέρουμε ορισμένα επιτέλεον από τα διαθέσιμα στοιχεία.

Ελληνική Μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες
Προτολ. αιτητή
περίοδος

Α (πρόσωπη μετανάστευση) Β (το μεγάλο σύμμαχο) Γ (η ιατρικής ένοδος) Δ (η εποχή των περιορισμάν)	1873- 1899 1900-1917 1918-1924 1925- 1946	15.000 450.000 70.000 30.000
---	--	---------------------------------------

(Πηγή: Χωνάκης Ι (1993), Εποκόντηση στις μετανάστευσης στις ΗΠΑ μεταποτής, εκδ. Βάιος, σ. 106)

Παρουσιάζουμε και ορισμένη έλλιξ διαθέσιμη στοιχεία.

Έτη	Σύνολον	γη ΗΠΑ	γη λοιπές χώρες
1896-1900	11.189	11.189	-
1901-1905	51.479	49.962	1.517
1906-1910	122.034	117.557	4.477
1911-1915	128.521	118.916	9.605
1916-1920	67.598	65.285	2.313
1921-1925	50.531	42.323	8.208
1926-1930	40.838	27.352	13.486
1931-1935	14.797	11.362	3.434
1936-1940	15.703	10.540	5.163

(Πηγή: Φακιδάλης Ρ (1989), «Οικονομικές εξελίξεις και αγορά αγροτικός στην περίοδο 1936-1940», δ.π., σ. 172.)

²⁹ Χαστάνης, Ι (1993), Εποκόντηση στις μετανάστευσης και αγορά αγροτικός στην περίοδο 1936-1940, Αθήνα, σ. 117.

³⁰ Μασουρόβη, Ε και Γ. Προγονόλατς (2000), «Ο αγροτικός κόσμος 1830-1940», Θ. Π., σ. 75.

Υπεροχεύοντας Μερικότερους της Ελλάς		Ανάγοντα στη 1000 κατοίκουν
Περίοδος	Μέση Στάτη	
1901-1910	17.351	6.62
1911-1920	19.612	4.96
1921-1930	9.137	1.43
1931-1937	3.111	0.46

(Πηγή: Ευελιξίδης Χ (1944), *Η γεωργία της Ελλάς: Οικονομική και κοινωνική απόψεις*, έκδ. «Ο Αόρος», Αθήνα, σ. 29)

Εξαγούσα σημαντική θεωρείται και η μετανάστευση προς τη Λέσβος δεδουλεύον όπως «το προστατό των κατοίκων της υπαίθρου μετανύστη από 62% στο 53% του συνολικού πληθυσμού κατά την εποχευτική 1920-1940». ³¹ Η σημαντικούς ορισμένων οικισμών κατηγορίαν στην απαρρόφηση του λαγότρονας υπερβατικούς της «ελληνικούς» υπαίθρου, όπως χαρακτηρίστηκε, το προστατό των μεταναστών στο συνολικό πληθυσμό φένει το 59% στην περιοχή Αετίας-Περισσά, 57% στο Βολό, 55% στο Λαϊρίδιο, 54% στη Λέρο. ³²

Αναφέρεται άτι οικιστικό ρόλο στην επανάσταση και την γερανότητα στης πόλεις Έπαρχους ή διοικήσεως και μακροχρόνιας επιστροφές τους, που σίγουρα ζεύγιζε με την έρημη υπαίθρου πολύτιμης επινοητικής περιόδου. Αγρότες, παράνυπνα στης πόλεις Έπαρχους εγκαταστάθηκαν κατ' οικονομικά στρώματα που σίγουρα πλαισιούσει τη διάρκεια την πολέμου 1913-1918. ³³

Παρά την επεργάτην και την πολιτιστική την μετανοσευτικόν ρευμάτον παραμένει, όπος και για τα μεταναστευτικά ρεύματα του 19^ο αιώνας, κυρίαρχος ο ευαγγελικός χριστιανισμός, και συγκά τιμηθείστος από τους δεσμούδες με την οικογένεια και την καλύψη βρετανοθεσιανή βιοτεκνών πατέρων. ³⁴

Σχετικά με την πατούλισμανή περίοδο.

Η μετανάστευση από της αγροτικές περιοχές της πρώτες μεταπολεμικής δεκαετίας είναι άμεση συνδεδεμένη με την περιοδική οικογονικά και κοινωνικά προβλήματα της αγροτικής παραγωγής και κοινωνίας. Εκτός ενδεκτικό το γεγονός ότι «τη μετανάστευση διείσδυση των μηχανοτυπών αγροτικής πατούλισης στην Ήπειρο έγινε την αποτέλεσμα το 1962 το σύνολο σχεδόν των αγροτών να είναι οφειλέτες της Α.Τ.Ε. και το 1967 το χρέος τους να ανέρχεται σε 32% των ακινθύρωτου εθνικού αγροτικού προύντων εναντί 27% το 1950». ³⁵

³¹ Μαυρούδη, Ε και Γ. Προγονόλακτς (2000), «Ο αγροτικός κύριος 1830-1940», Ζ. Κ. 75, και Χασιώνης, Ι (1993), *Εποκώνιση της ιστορίας της ελληνικής διασποράς*, δ.π., σ. 106.

³² Παλάζος, Γ (1988), «Μεταναστευτική κάνηση και φυτοκοπία». Προσδιορισμός, ζωή έκπτωσης και των κατευθύνσεων της εποπτευτικής μετανάστευσης στο μεσοπόλεμο», στο έργο Ο αγροτικός κόλπος στο μεσοπολεμικό χώρο. Πρακτικά των ειληγογαλλικού συνεδρίου, Αθήνα 4-7 Δεκεμβρίου 1984, έκδ. Ε.Κ.Κ.Ε.-Κ.Ν.Ε./Ε.Π.Ε., Αθήνα, σ. 225

³³ Παλάζος, Γ (1988), «Μεταναστευτική κάνηση και φυτοκοπία», ζωή, σ. 225.

³⁴ Μαυρούδη, Ε και Γ. Προγονόλακτς (2000), «Ο αγροτικός κύριος 1830-1940», δ. π., σ. 80.

³⁵ Αλεξίου, Θ (2001), «Ο χαρακτήρας της ελληνικής μετανάστευσης (19^{ος} και 20^{ος} αιώνας)», δ.π., σ. 88.

Καθοριστικό ρόλο στη σύνθεση και την ένταση των μεταναστευτικών ρευμάτων έποιξαν επίσης τα πολιτικά και διεθνολογικά αποτελέσματα του εμφύλιου πολέμου. Αναφέρεται ότι «επάρι 1945 ως το 1947, 150 ως 200 χιλιάδες αριστεροί σχητάζεται στην ήπιαθρο μεταναστευτικού προς τις μεγάλες πόλεις».

Στο πλαίσιο της ίδιας πολιτικής αναφέρεται επίσης ότι «οι κυβερνητικοί εκπρεπείλευσην περί δυνατότητες του πρόσφερε η μαζική πλέον αμερικάνικη βοήθεια, από το 1947 και μετά, μαρτύρεσαν να μεταφέρουν περισσότερους από 700.000 κατοίκους της υπαίθρου ...».³⁶

Σε κάθε περίπτωση η μετανάστευση εκτός του ότι απορρόφησε βραχυπρόσθετα τις κοινωνικές εντάσεις της ανεργίας και της υποπολεμικήσης στον αγροτικό χώρο μακροπρόθετα ενδυνάμωσε την ουσιογενειακή αγροτική σκηνεύλευση, καθ' όσον μέρος τουλάχιστον του μεταναστευτικού εμβάντουμας χρησιμοποιήθηκε για τον εξοπλισμό και τη βελτίωση των αγροτικών επιχειραλέυσεων, που επέτρεψαν σε μια μερίδια αγροτών να αποφύγουν την προλεταριοποίηση.

Πλέον συγκεκριμένα, «η αγροτική έξοδος της μεταναστευτικής περιόδου μας θετεί να δύο ιστορικές περιόδους, της περιόδου 150-1959 και 1974-1981, κατά τις οποίες η εσωτερική μετανάστευση παίζει καθοριστικότερο ρόλο στην αγροτική έξοδο, και στην περίοδο 1960-1973, δύπου προέρχεται η εξωτερική». Στας δύο πρώτες περιόδους, κατά τις οποίες η εξωτερική μετανάστευση γίνεται δημόσιος όρος δημόσιος 17.951 (άνοιμο) οι σημότες σφράγηκαν στην αναζήτηση ευκαιριών μέσως όρος δημόσιος 17.951 (άνοιμο) στο εσωτερικό της χώρας. Μόνο κατά την εποχή 1956-1961 απασχόλησης στο εσωτερικό 645.000 άτομα, από τα οποία 408.500 (64.4%) μετακυρήθηκαν στις πόλεις (218.000 ή 33.9% στην Αθήνα. Οπαν όμως κατά της αρχές της δεκαετίας του '60 άνοιξεν οι δρόμοι για εξωτερικής μετανάστευσης και κύρια της ενδοευρωπαϊκής η έξοδος πήρε διαστάσεις πρωτοφανείς. Από το 1960 μέχρι το 1973 πάνω από 1.000.000 μετανάστευσης γίγανταν τη χώρα».³⁷

Τα διαθέσιμα στοιχεία μναφορικά με την κατανομή της επωτερικής μετανάστευσης κατά περιφέρεια και φύλο, παρά τον ελλειπτή χαρακτήρα τους, καταδειχνύουν μαζί με το βάρος των περιφερειακών ανισοτήτων τη δυναμική των κατά φύλο «πατορών εργασίας» στην πρωτεύουσα και τα άλλα περιφερειακά αστικά κέντρα.

Επειρηκή μετανάστευση κατά γεωγραφικό διαμέρισμα, 1955-1961 και 1965-1971 (σε χιλιάδ.)

Γεωγραφικό Διαμέρισμα	Σύνολο επειρηκής μετανάστευσης	Προς περιφέρεια	Προς περιφέρεια	Προς περιφέρεια
πρεσβετερίας	1955-61	1965-71	1955-61	1965-71
Περιφέρεια πρωτ.	40.5	65.2	—	—
Λοττή Σ.αρέων και Εύβοιας	96.2	116.4	42.2	55.7
Πελοπόννησος	136.6	119.7	65.5	63.1
Ιόνιων Νήσων	24.1	22.0	12.2	11.4
Ηπειρος	42.3	47.0	15.4	17.1
Θεσσαλία	61.4	80.9	15.1	26.2

³⁶ Μαργαρίτης, Γ (1999), «Ο εμφύλιος στρονγυλή και πολιτική», Ο Πολίτης, (70), σ. 31.

³⁷ Μανωλίδης, Α (1986), Αγροτική κονομία στη σύγχρονη Ελλάδα, Ιδρυμα Μεσογειωτικών Μελετών, Αθήνα, σ. 61-62.

Μαρεσόνια	122.5	176.6	174.	28.4
Θράκη	17.3	33.7	1.8	7.7
Νίονοι Αγρίου	52.0	45.2	28.1	25.4
Κρήτη	51.8	57.8	20.3	21.2

(Πηγή: Ταυτότης Δ (1999), *Kονωνική Αγροτική, Gutenberg, Αθήνα*, σ. 147.)

Εποχερική πετρεύτευση κατά φ.Α.Ο. 1955-1961 και 1965-1971
1955-61 1965-71

Άγρος Γεωβάθμας Ανώψες Γεωβάθμας

	Σύνολο εγκατοπυρθένων	313.4	331.4	370.9	393.6
Εγκαταποθέτες σε					
Αστικές τερπονές	198	210.4	255.7	266.2	
Ημιαστικές τερπονές	385	37.9	48.1	50.2	
Άγριες τερπονές	76.9	83.1	67.1	77.2	

(Πηγή: Ταυτότης Δ (1999), *Kονωνική Αγροτική, Gutenberg, Αθήνα*, σ. 129.)

Σημειώνεται με την υπερποντική μεταγενετική της πετρεύτευσης τη διαθέσιμη στοιχεία μπορούν να κυριολεξίουν τις διαταραγγούσας της μεταγένετης σε σχέση με τις διαφορές και τις ανισότητες ανάμεσον της διαφορετικής καταταλιτικότητας και της διαφορές εργασιών, η διεθνής ή ευρωπαϊκή στατεύση.

Η εξωτερική της μεταδιατυπώση ελληνικής διεύθυνσης μετανέστευσης 1955-1977

Έρχος	Συνολική μεταν.	Υπερβόντως % σημαν.	Πρός ΗΠΑ % υπερβόντ.	Πρός Ελληνική μεταν.
1955	29.789	66	35	
1956	35.349	65	12	
1957	30.428	49	25	
1958	24.521	60	18	
1959	23.684	59	20	
1960	47.768	37	20	
1961	58.837	29	20	
1962	84.054	26	19	
1963	100.072	24	11	
1964	105.569	24	10	
1965	117.167	25	37	
1966	86.896	8	45	
1967	42.730	62	38	
1968	50.866	51	45	18.882
1969	91.552	31	47	18.132
1970	92.681	26	44	22.665
1971	61.745	30	50	24.709
1972	43.397	30	51	27.522
1973	27.525	42	51	22.285
1974	24.448	51	51	24.476
1975	20.330	43	52	34.214
1976	20.374	40	51	32.076
1977	16.510	35	52	12.572

(Πηγή: Ταυτότης Δ (1999), *Kονωνική Αγροτική, Gutenberg, Αθήνα*, σ. 142. Και Καράτσας ΙΙ, (2001) Αγάπηση σε κράσος και αρρέα. Οικονομία κατ' ανανομική πολιτική στην μετανέστευση Ελλάδας, σε δ. Περάση, Αθήνα, σ. 226)

Σχετικά με την Ελληνική Μετανάστευση στης Ηνωμένες Πολιτείες παραθέτουμε και ορισμένα άλλα διαθέσιμα στοιχεία.

Μετανάστευση	Χρόνος	Σύνολο (κατά προσέγγιση)
Περίοδος	1947-1965	75.000
Α (μεταπολεμική μετανάστευση)	1966-1977	160.000
Β (το νέο κύμα)	1978-1990	25.000
Γ (φθινοποιη μετανάστευση)		

(Πηγή: Χαστόναρης Ι (1993), Επιστάτωση της μετανάστευσης εις Ηνωμένες Αμερικές, σ. 106)

Σχετικά με την επιπτερική προς την Ευρώπη μετανάστευση γης μεταπολεμικής περιόδου.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ στην Ευρώπη (1955-1977)

Ημέρες Επετείου Αποτίθεται Κατάσταση Γερμανίας	Επίκαια Κρίσιμη Συνάντηση Ρωσίας Σύνθηση
1955-59 1765	5.514 15.041 1.550 7.964
1960-64 4.076	2.653 10.607 3.596 240.176
1965-69 4.895	951 2.005 2.867 215.443
1970-74 2.713	311 1.191 1.295 153.117
1975-77 1.614	123 577 1.062 21.441

(Πηγή: Χαστόναρης Ι (1993), Επιστάτωση της μετανάστευσης εις Ηνωμένες Αμερικές, δ.π. σ. 145)

Σε όπι αφορά την κατών γύμο διάταξη των μεταναστών τα διαθέτουμα στοιχεία είναι περιορισμένα αιλάν ενδεικτικά.

Αγγεριοί και έγγυηκοι μετανάστευτες προς το έξτρατρικό (1968-1971)

Έτος	Αγγεριοί	Έγγυηκοι	Άγγεριος Έγγυηκος	Γυναικείος Έγγυηκος
		σε 100 άγγεριοις	σε 100 άγγεριοις	σε 100 άγγεριες
1968	13.823	10.956	79	10.276
1969	24.996	23.693	95	15.435
1970	28.793	23.540	82	15.561
1971	19.896	13.887	70	12.445

(Πηγή: Τσατόναρης Δ (1999), Κοννοντάρη Δημογραφία, Guttenberg, Αθήνα, σ. 131)

Σχετικά με το ρόλο των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα αναφέρεται ότι «την προτολεμική περίοδο η συμμετοχή γης μετανάστευση γίνεται αρκετά περιορισμένη (κατά μέσ. όπι 2,5-5% στα χρόνια 1869-1925) Ο ρόλος για την στις χώρες μεταδοχής θα μπορούνται μάλλον να χαρακτηρίζεται με χρήση λέξης υποδοχής- ης περιθώριας: οι μετανάστευτες είναι αποτελουμένες μέρος γης οικακοτής και ιερωμένης οικογενειακής συνοδίας είναι περιορίζονται στην κυρίως απαρχόληπτης. Αντίθετα, στα μεταπολεμικά χρόνια (και ιδιαίτερα στα περίοδο 1960-1976) σαρβαθμίστηκαν και τα ποσοστά γης γυναικείας συμμετοχής στα γενικά μεγέθη γης μετανάστευσης (ήφθι στο 42%) και ο ρόλος των μεταναστριών, που αναζητούντων τώρα, διπλας και οι άρρενες παρέμμητα ή και εντελώς απότομη εργασιακή απασχόληση στα χώρες φιλοξενίας».

38 Χαστόναρης Ι (1993), Επιστάτωση της μετανάστευσης εις Ηνωμένες Αμερικές, δ.π., σ. 139-140.

Μολις με τις συνέπειες οτι ζει και την εργασία «αντόν που έφευγαν», η μετανάστευση απέτρεψε τεράστια αύξηση της κοινωνικής και ιδιωτικής διοίκησης.

«Οι μετανάστευση, οι συνέπειες την πάλι ήταν γεννημένες από 2,03% το 1951 σε 1,45% το 1981, καθώλου το μεθύματος αύξησης με αρνητικές μετανάστευσης επιπλέον και της προσφοράς εργασίας».³⁹

Ακούα πιο σημαντικές φάνεται να είναι οι συνέπειες για τον αγροτικό πληθυσμό της χώρας.

«Από το 47,5% του συνολικού πληθυσμού το 1951, ο αγροτικός πληθυσμός μειώνεται σε 43,8% το 1961, σε 35,2% το 1971 και 30,3% το 1981. Στην ίδια περίοδο παρουσιάζεται με μεγαλύτερη ενταση η μείωση του οικονομικού αγροτικού πληθυσμού, ο οποίος από 48,2% του συνολικού οικονομικού ενεργού πληθυσμού το 1951, κατέρχεται σε 53,9% το 1961, σε 40,6% το 1971 και σε 27,4% το 1981».

Παράλληλα το ποσοστό της γηραιότητας το 1951, σε 8,8% το 1961 και σε 7,3% στο αγροτικό πληθυσμό το 1971, σε 6,5% το 1981, στο σύγχρονο πληθυσμό την τιμήν 6,7%, ενθετική ποσοστηση της βίαιας ομάδας της Αριάς στο σύγχρονο πληθυσμό την 8,2% και 10% στην αντίστοιχη χρονιά».⁴⁰

Η μετανάστευση σε αριστερές περιοχές προσβαίνει στη σημερινή μεταφράστικης απόστασης της αριστερής πλευρής του επαναστατικού ζωής και των αντιλήφεων της μεταπλασιατικής αγροτικής κοινωνίας.

Επισημαντείται ότι «κατό τότε λου άρχισε να αναπτύσσεται η μετανάστευση των κατοικιών της υπαίθρου προς το εξωτερικό και της πόλεως, ο κοσμος του χωριού σταύρψε να είναι αποτελετικός και περιμπροκοινεύος, οι δεσμοί πών απόδημην μελών με το οικογενειακό κέντρο κατεστήσαν γρήγορα οικείο τον κόσμο της πόλης...οι οποιες συγκρούσεις ανάμεσα στα υστικά και αγροτικά, ήθη δεν πήραν ποτέ οξεία μορφή, αφού οι φορείς των ποτικών ήθων δεν ήσαν πια μόνο οι κατοικοί της πρωτεύουσας οι ξένοι, αλλά και οι ίδιοι οι χωρικοί που αποδημούσαν, εντερηνίζοντας αυτά την και τη μετέφεραν». Εστω και χορίς να είναι απαραίτητη η Σογδιανή παρουσία των γηιδιών-στην εποχή... «ένα μέσο για την επιβατιση των αστικών καταναλωτικών συνηθειών ήταν τα ειρηνιστικά από τους μεταναστευτικούς προβούτους της οικογένειας που οποια παρέμενεν στο χωριό.

Παρόλο που στις αρχικές φορέσις του μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος τα εμβράσιμα σήγου τοπία απολάθιστο στοιπό να καλύψουν Σαττάρες ανάγκες γης οικογένειας, όπως η περιθωρη των τερπυν γονιών, η οπούδες των πατέων, αργοτερα, και με την πάροδο του χρόνου, φαίνεται πως δρήσουν να μηδενώνει τον πόλο βρέθηται συντηρητικό, θηλαδή, πέρα από την παροτή γηπατικήν μέσων για την επίβιωση της οικογένειας, έτεντον να διατηρούν της αυτοαριθμογενετικής και απαρχιψηνες λειτουργίες. Η γης οικογενειακής εκπαίδευσης και να αντιβάλλουν την εκσυγχρονισμό της»⁴¹.

Ετοι με πολλές προτίθεσις την μεταναστευτική μετανάστευση την παρουσία των μεταναστών πλασματικά το ίδιος του βιοτικού επιπέδου. Εκτινάζεται ότι «το 54%, 41% και 40% αντίστοιχα για τα έτη 1964, 1974 και 1981 ήταν η σημερινή γης συνολικής

39. Χαροκόπειο Χ., «Η πολιτική οικονομίας της μεταπλευτικής Ελλάδος, 1944-1976» στο έργο Κρεμμύδης Β., Επαστραγή η Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (1825-20^{ος} αιώνας), εκδ. Τυποθήτω, Αθήνα 2000, σ. 311-312.

40. Μαρσίδης Α (1986), Αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, 6.Π., σ. 61-62.

41. Καραπετσώλης Β (1984), Η καταναλωτική απασχόληση στην ελληνική κοινωνία, 1960-1975, ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. 111-113.

κατανάλωσης ανά άτομο μεταναστευτικής οικογένεως, η οποία καλύπτεται από τα μεταναστευτικά εμβοσματα.⁴²

Γενικότερες πυροπληρίσεις στοιχείων με την προπολεμική και τη μεταπολεμική μετανάστευση.

Αναφέρεται ότι « Η μεταπολεμική μετανάστευση διαφέρει αρκετά από την προπολεμική. Πρώτο, το σημαντικότερο μέρος των μεταναστών δεν κατευθύνεται προς τις υπερπόντιες χώρες αλλά προς τις χώρες της Δ. Ευρώπης. Στην περίοδο 1955-1976 προς τις υπερπόντιες χώρες κατευθύνθηκαν 434.350 μετανάστες (35.6%) ενώ προς τις χώρες της Δ. Ευρώπης 752.700 περίπου (61.8%).

Δεύτερο υπόφερε μάλλον και ως προς τις υπερπόντιες χώρες. Ο ρόλος των ΗΠΑ, στις χώρες προορισμού, περιορίστηκε αισθητά σε σύγκριση με τα προπολεμικά δεδομένα (140.000 στην περίοδο 1955-1976 που αποτέλει το 11.5% της μεταπολεμικής μετανάστευσης και το 33% της υπερπόντιας, ενώ ανέμενε ο ρόλος της Αυστραλίας (176.300 μετανάστες σ' αυτή την περίοδο) και του Καναδάν (86.000). Οι αναστολές της ιταλικής ουδέτες οφείλονται κατ' στοιχ. περιορισμούς που επέβαλλαν οι ΗΠΑ (1948) στην μετανάστευση αν και μετά το 1965 άρχισαν να δέχονται ξανά μετανάστες.

Τρίτο, στις χώρες της Δ. Ευρώπης, ο συνηθητικός δρόκος των μεταναστών κατευθύνεται στη Δ. Γερμανία (631.350 δημιαρθρ. 83.8% των Ελλήνων μεταναστών) ένα μικρότερο ποσοστό στο Βέλγιο (30.072 ή 4%) και στην Ιταλία (27.775 ή 3.7%, οι περισσότεροι μεταξύ των οποίων είναι φοιτητές).....

Ως πρός την αρχική ένταξη υπάρχει μια ριζική ρομή ανάμεσα στους μετανάστες σε υπερπόντιες χώρες και τους μετανάστες προς τις χώρες της Δ. Ευρώπης.

α) Οι Ελλήνες μετανάστες στις ΗΠΑ ύστοι προπολεμικά (από τις αρχές του αιώνα όσο και μεταπολεμικά, ενώσονται κατά κύριο λόγο σε μικροσυστικές θεσματικές συμμαρτυρίες, συντατόρια, ψαπαρεστές) και όχι στο προλεπτικό, ενώ βαθμίστια καταλαμβάνουν και διευθυντικές θεσμούς κατά κύριο λόγο στην μεταπολεμική περίοδο, όπων τών η ελληνική «οικογένεια» έχει όγκο μόνο σημαντικό οικονομικό-κονωνικό βάρος, αλλά και ισχυρή πολιτική επιφροή και παρουσία στα ανάσερα ιδμάτικα των πολιτικού προσωπικού του αμερικανικού κράτους. Εάνοι εργάτες στης ΗΠΑ δεν είναι οι Ελλήνες αλλά οι πολυτελήθεις μειονότητες των Μεζοκανών, Πορτορικανών και των άλλων λαδών της Αμερικής. Σύμφωνα με μια εκτίμηση, η ελληνική οικογένεια αριθμεί σήμερα στις ΗΠΑ περίπου 2.5 εκατομμύρια.

β) Παρόμοια σχετική κονιφωνική ένταξη πετυχάνονται και οι μετανάστες στον Καναδά και στην Αυστραλία. Ενα μεριμνέριο μέρος από όπι στις ΗΠΑ πιθανά καταλαμβάνει θέσης της εργατικής αγάτης (λόγω της σημαντικής μεταπολεμικής συστάθρευσής που πραγματοποιήθηκε), ενώ δεν είναι πιθανό να καταλαμβάνουν στον ίδιο βαθμό όπως στις ΗΠΑ διευθυντικές θέσεις και να διαθέτουν κάποια αξόνωση πολιτική παρουσία. Σύμφωνα με το BHMA στον Καναδά ζούν 250.000 και στην Αυστραλία 750.000 Ελλήνες.

⁴² Αλεξάνδρη, Θ (2001), «Ο χρονοπίρας της ελληνικής μετανάστευσης (195ο και 20ος αιώνας), Ό.Π., σ. 93.

γ) Λευκόχροι όντες το ίδιο για τους Ελληνες μετανάστες στη Δ. Ευρώπη. Εδώ η σύγχρονητή πλέονταχτία αντιστέκεται στην «θρησκευτική» τάξη κατ' ιδέαντα στην πο

στάληρας επαναληπτικές πονοκέφαλες και κυκούδια πρωτεύεις αργυρούες.
Το 1969 στη Δ. Γερμανία 83.4% των αγόριών και 84.4% των γυναικών εργάζεται στη βιομηχανία (και οικοδομές). Το εντυπωσιακό όντος σήναν ότι 42% των ανδρών και 27.4% των γυναικών εργάζεται στην «καρβονά» των ευρωπαϊκού καπιταλισμού, την γερμανική τομερομεταλλουργία...Η πλέονταχτή ένταξη στη χώρα υποδοχής (που συνεπάγεται στην «σφριόδωση» είς την διατήρηση της προσαρνότητας) παίζει σημαντικό ρόλο στην παλαινόστητη. Στις γύρες όπου οι Ελληνες μετανάστες (στην πλειονητικά τους αγρότες και εργάτες στην καταγωγή) μηριανοποιούνθηκαν φανερόμενο που λογήθηκε για τις υπερπόντιες (ΗΠΑ, Καναδάς, Αυστραλία) η πλανηνοδιοπολιτική είναι πολύ μικρή.

Ετοι στην περίοδο 1968-1977 από τους 237.500 που παλινόρθισαν μόνο 24% (57.500) προέρχονται από υπερπόντιες χώρες. Από τις ΗΠΑ πλανηνόρθισαν περίπου 16.000 (ποσοστό 6.7%). Για τις άλλες υπερπόντιες γύρες (Καναδός, Αυστραλία) η πλανηνόρθιση είναι μεγαλύτερη περίπου 41.500 (17.5%)...Αντιθέτω πι σενδοσευρωπαϊκή μετανάστευση που οπιασθέτησε μεά πη δεκαετία του 1950, διαφέρει σημαντικά από την υπερπόντια γιατί για τους περισσότερους που μεταναστεύουν σε ευρωπαϊκές χώρες, η μετακάντηση αποτελεί προσωρινό σχήματος...άμε το πρόβλημα παλινόρθισης υπέργει κόρια για τους Ελληνες μετανάστες στη Δ. Ευρώπη. Πρόγραμμα 75.8% δύον παλαινόστητην, περίπου 180.000 προέρχονται από αυτές τις χώρες». ⁴³

Πολύ γρήγορα διαψεύστηκαν επίσης και οι προσδοκίες πως μέσα από τον κύριο μετανάστευση-παλαινόστητη η χώρα θα αποκτήσει ειδικευμένους εργάτες και εκπαιδευμένους επαγγελματίες.

«Είναι χαρακτηριστικό πως μόνο 5% των Ελλήνων εργατών στην Ο.Δ. της Γερμανίας προτιθέθηκαν μέχρι το 1972 στη θέση ως ειδικευμένου αργάτη. Ενώ διαπιστώθηκες μη γενικότερη πτώση στο μορφωτικό και επαγγελματικό επίπεδο, που έφερε την πλανηνόστητη σε ακόμα χαμηλότερα επίπεδα από αυτή των εργαζομένων που δεν είχαν μεταναστεύει..Ο μόνος δρόμος για μια κάποια κονωνική ανέλαβη απομένει σήγερα η μεταπασχόληση των μεταναστών στις εθνικοτερές επαγγελματικές...που συγχρά τη συνταπασχόληση των μεταναστών στις γύρες υποδοχής δεν κεφαλαιούν γνώσεις και δεξιοτήτες που ο πληθυσμός στις γύρες υποδοχής δεν μπορεί να διαθέτει...»⁴⁴

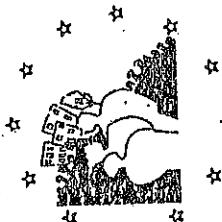
Οι παραπάνω επισημάνθεις αποκτούν ιδιαίτερη σημασία σε σχέση με το γεωργικό χώρο αν πάρουμε υπόψη ότι:
α) ο γεωργικός χώρος αποτελεί τον παραγωγικό και κονωνικό χώρο από τον οποίο προέρχεται η πλειονότητα των απόμων που προπολεμικά και μεταπολεμικά μεταναστευουν προς τις μεγάλες πόλεις της Μεσογείου, της Ευρώπης ή των υπερπαλαινοτικήν χώρων (ΗΠΑ, Καναδός, Αυστραλία).

β) η μετανάστευση πάφει οξύτερη μορφή στις περιοχές της κονεψυκές ομάδες, τις οικογένειες, τις γεωργικές εκμεταλλεύσεις, τη γεωργική προμήθευτη, και κατά συνέπεια των φημάς, που είναι περισσότερο εκτεθεμένα, στην αρχή στις γεωργικές επαγγελματικές διαδικασίες (συστήματας δημητριακής, σταφιδών, καπνός) και μετά στις παραγάγ

43 Μαρφίς Γ (1984), «Το πρόβλημα της μικροσυντητικής μετανάστευσης στην Ελλάδα», Θέσεις, (9), σ. 69-71.

44 Αλεξίου, Θ (2001), «Ο χρονοπήρης της ελληνικής μετανάστευσης (19^{ος} και 20^{ος} αιώνες)», Δ.Π., σ. 92.

- γ) Η μετανάστευση εποχής παν εξάρτηση των αγροτικών κοινωνιών από εξαιρετικές εισαδηματικές πηγές (εμβάσητα, τόκοι, ενοίκια) και εξωθεσμικές πολιτικές πρακτικές (πελλατιστικές σχέσεις πολιτική παρωνεία) χωρίς να δίνει ουσιαστική απάντηση στα προβλήματα που κάθε φοράν προκύπτουν αλό τα διφτιάχυτα πρακτηριστικά του ελληνικού αγροτικού χώρου (μικρός κλήρος, διασπορά εκμεταλλεύσεων, διαρθρωτικές βελτιώσεις πολιτική και κοινωνική συμμετοχή, κ.λ.π.)
- δ) Η μετανάστευση εποχής τις αντιλήψεις περί «εφεδρικού», «πλεονάζοντος» ή «δεύτερης κατηγορίας» εργατικού δυναμικού, ανταλήψεις με τις οποίες δεν «εκβιάζεται» μόνο το εργατικό δυναμικό των συντοκόν τεντρων (χαμηλά μεροκύματα, απολύτες, εποχικά) ή περιοδική απασχόληση, κ.λ.π.) αλλά και τα άτομα που θα μπορούσαν να εργαστούν και να ζήσουν στις γεις «κοινωνίες της υπαίθρου».

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΤΥΟ
ΟΙΚΟΦΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ

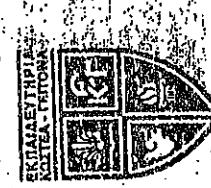
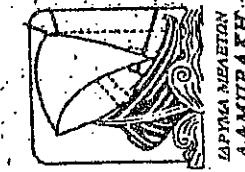
Ευρωπαϊκό Συνέδριο

Ουκογένετος Και Εργασία:
Νέες Τάσεις στην Απασχόληση

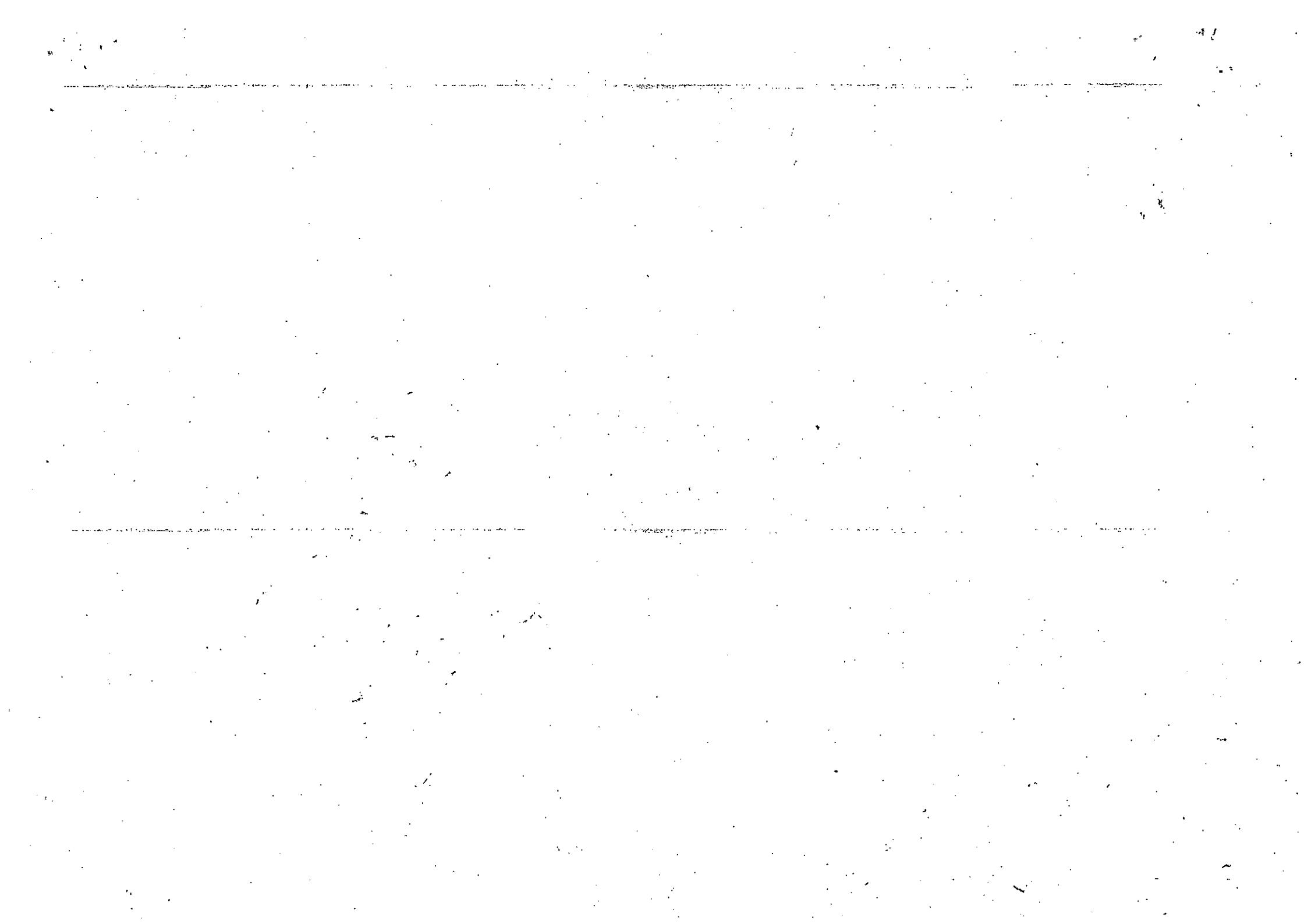
Αθήνα, 3-4 Μαΐου 1996

ΙΠΑΚΗΚΑ

Ιδρυτικό Μελετών Λαζαρέρακη
Εκπαιδευτικά Κοστεα - Γερμόνα

ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕΛΕΤΩΝ
Α.Α.Μ.Ι.Π.Α.Κ.Η.

Οικογένεια και Εργασία στον Αγροτικό Χώρο

Αντώνης Μωυσίδης, Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου.

Ι. Εισαγωγή

Στόχος της εισηγησης αυτής είναι να παρουσιάσει ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά και λειτουργίες της σύγχρονης αγροτικής οικογένειας, τόσο ως κοινωνικού θεσμού όσο και ως παράγωγκης ενότητας.

Τα χαρακτηριστικά και οι λειτουργίες της αγροτικής οικογένειας καθώς και τα γνωρίσματα της εργασίας των μελών της αντανακλούν τις εκάστοτε ιστορικές, στο χρόνο και στο χώρο, συνθήκες (οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές κ.ά) μέσα στις οποίες διαμορφώνονται, αλλάζουν ή προσαρμόζονται.

Το ιστορικό βάθος της πορείας της αγροτικής οικογένειας κάνει, συνεπώς, αναγκαία την αναζήτηση τόσο των στοιχείων που αποκαλύπτουν τη διάχρονη της σύνεχεια όσο, δρώς, και εκείνων που μετασχηματίζονται και συνθέτουν την εκάστοτε νέα εικόνα της. Οι αλλαγές αφορούν, μεταξύ άλλων, και τα αξιοκά συστήματα και τους κανόνες που ορίζουν τη θέση και το ρόλο των μελών μέσα στην οικογένεια καθώς και τις στρατηγικές διάθεσης της εργατικής δύναμης των μελών της.

Έτοι, στο πλαίσιο της εισηγησης θα καταβληθεί προσπάθεια:

Στο πρώτο μέρος να καταγραφούν, αξιολογηθούν και ταξινομηθούν τα βασικά γνωρίσματα της αγροτικής οικογένειας, όπως αναπροσδιορίζονται στις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες. Ιδιαίτερη μνεία θα γίνει στις αξίες και τις λογικές που διέπουν τις κοινωνικές και πολιτισμικές λειτουργίες της και τις μορφές διαπλοκής τους με τις οικονομικές στρατηγικές που ακολουθεί η αγροτική οικογένεια ως πρωτογενής κοινωνική και οικονομική ενότητα.

Στο δεύτερο μέρος να παρουσιαστούν τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης στη σύγχρονη αγροτική οικογένεια και γενικότερα της εργασίας που καταβάλλουν τα μέλη της στο πλαίσιο, κυρίως, της οικογενειακής εικμετάλλευσης. Το μέρος αυτό θα διανθιστεί με αριθμό.

στατιστικών στοιχείων που τεκμηριώνουν τις επισημάνσεις και τα συμπεράσματα της ανάλυσης.

2. Η αγροτική οικογένεια ως κοινωνικο-πολιτισμική και οικονομική ενότητα μέσα στο χρόνο.

2.1 Μερικές μεθοδολογικές επισημάνσεις

Γενικά ο αγροτικός χώρος ως κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό τοπίο, μέσα από την ιστορική του διαδρομή, προβάλλει για τους μελετητές ως προνομιακό αλλά και ταυτόχρονα ως ιδιαίτερα δύσκολο πεδίο μελέτης. Εποι, ενώ από τη μία μεριά, χάρη στο ιστορικό του βάθος, προσφέρει μεγάλες δυνατότητες συγκριτικής προσέγγισης, από την άλλη θέτει κάθε φορά το πρόβλημα του εντοπισμού του χρονικού μεταξύμου και του χαρακτήρα της μετάβασης από το ένα στάδιο στο άλλο, καθώς και τα επί μέρους προσδιοριστικά στοιχεία της κοινωνικής μεταβολής. Σε τελική ανάλυση, δηλαδή, θέτει ζητήματα διάκρισης και διασφαλίσης μεταξύ του "παράδοσιακού" και του "σύγχρονου ή νεωτεριστικού" στο κάθε στάδιο. Αν ως "παράδοση" ορίσουμε τη συνέχεια ορισμένων κοινωνικών τύπων και τη διατήρηση τρόπων ζωής καταξιωμένων ως ιερών στο παρελθόν και ως "νεωτερισμό" τη διακοπή, τη ρήξη και την αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι κατανοούν τον εαυτό τους και τον υπόλοιπο κόσμο (Γρ. Γκιζέλης κ.α., 1984, σελ. 63) τότε δύσκολα μπορούμε να εντάξουμε ένα κοινωνικό υποκείμενο στη μία ή στην άλλη φάση. Η δυστική αυτή αντίληψη υπονοεί ουσιαστικά την υπαρξη ιστορικών κενών και ασυνεχιών. στη διαδικασία του μετασχηματισμού των κοινωνιών. Ομως, δεν μπορεί να νοηθεί μια κοινωνία χωρίς στοιχεία και τάσεις προς μια άλλη μόρφη υπαρξής αλλά ούτε και χωρίς στοιχεία και σαφή λχην του παρελθόντος. Είτε λόγω της επιβίωσης αξιακών συστημάτων μέχρι την οριστική τους ακύρωση, είτε λόγω της συγχρονικής συνάρθρωσης μορφών πάραγωγής, τα κοινωνικά συστήματα δεν είναι παρά μορφώματα μιας αεναντις, διαλεκτικής συνάπερβης, δυι απαράτητα ειρηνικής, της "παράδοσης" με το "σύγχρονο".

Οι επισημάνσεις αυτές κρίνονται απαραίτητες για την καλλιέργεια κατανόηση της μεθοδολογικής προσέγγισης του αγροτικού χώρου και της αγροτικής οικογένειας που θα ακολουθήσει. Αποβλέπουν κυρίως στην αποφυγή ενδιάμεσου κινδύνου που διατρέχουν οι μελετητές του αγροτικού χώρου, μια και είναι ο χώρος που περισσότερο από κάθε άλλον διακρίνεται για την ταυτόχρονη και έντονη παρουσία του παραδοσιακού και του σύγχρονου στοιχείου. Ο κινδύνος αυτός αφορά είτε τη νοσταλγική αναδρομή και τη διαμόρφωση, ενδιάμεση, πρίσματος ειδυλλιακής θεωρησης των ζητημάτων του αγροτικού χώρου είτε μιας στενά οικονομικής θεωρησης των προβλημάτων που γεννιούνται μέσα από τη διαδικασία του μετασχηματισμού του. Η "ειδυλλιακή" ζωή στον αγροτικό χώρο, κατά συνέπεια και στην αγροτική οικογένεια, είναι μάλλον ένα ρομαντικό ιδεολόγημα που σημασιούδετες ουσιαστικά, το βαθμό επίτευξης των προβλημάτων διαβίωσης στα αστικά κέντρα, (Land, Agrargewirtschaft und Gesellschaft, 1986, σελ.381, P. Sinkwitz, 1991, σελ. 70). Από την άλλη πλευρά, βέβαια,

η αγροτική οικόγενεια δεν έπαιψε να αποτελεί μια κοινωνική και πολιτισμική ενότητα, έστω και αν αναπροσδιορίζονται κάθε φορά οι συνεκτικοί αρμοί της.

Σε ότι αφορά τον αγροτικό, χώρο και την αγροτική οικογένεια, η ιστορική γνώση και εξέλιξη μας επιτρέπει έναν απλοποιητικό, ιστορικά δρως συνεπή και μεθοδολογικά εύχρηστο, διαχωρισμό δύο ευρύτερων περιθώνων μέσα στις οποίες μπορούμε να διακρίνουμε δύο σημαντικές διαφορετικές μορφές λειτουργίας τους. Η διάκριση αφορά στην αγροτική οικογένεια και τον αγροτικό χώρο στην προκαπιταλιστική περίοδο, που ταξινομείται ως παραδοσιακή, και τη βιομηχανική-καπιταλιστική, που χαρακτηρίζεται ως σύγχρονη.

2.2 Η αγροτική οικογένεια στην ιστορική της διαδρομή

Σημειώνουμε ἐκ προοιμίου ότι τα διαφορετικά χαρακτηριστικά και οι λειτουργίες της αγροτικής οικογένειας στην πρόκαπιταλιστική και στην καπιταλιστική περίοδο απορρέουν, κυρίως, από τους διαφορετικούς στόχους στους οποίους αποβλέπει η παραγωγή στο πλαίσιο του αγροτικού νοικοκυρίου. Συγκεκριμένα, στη μεν προκαπιταλιστική περίοδο η παραγωγή αποσκοπεί στην αυτοκατανάλωση της οικογένειας (παραγωγή αξιών χρήσης) και μόνο το πιθανό πλεόνασμα κατευθύνεται στην αγορά, στη δε καπιταλιστική προορίζεται, κατά πρώτο λόγο, για διάθεση στην αγορά (ανταλλακτικές αξίες). Οι δύο αυτές κατευθύνσεις του προϊόντος της εργασίας της αγροτικής οικογένειας σχετίζονται δμεσα με το πλέγμα των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών μηχανισμών μέσα στο οποίο λειτουργεῖ, αναπαράγεται και μεταβάλλεται η αγροτική οικογένεια και κατ' επέκταση και ο ευρύτερος αγροτικός χώρος.

Ποια είναι δμώς τα στοιχεία εκείνα που, παρ'όλη την άμβλυνση ή τη μερική μεταβολή τους, είναι κοινά και διατρέχουν και τις δύο ιστορικές περιόδους αναδεικνύοντας τη διαχρονική συνέχεια της αγροτικής οικογένειας;

Και στις δύο περιόδους, τόσο δηλαδή στην προκαπιταλιστική όσο και στην καπιταλιστική:

- Η αγροτική οίκογένεια αποτελεί κύτταρο ζωής, κύτταρο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό και κύριο άξονα αναφοράς των οικόνομικών συμφέροντων των μελών της. Αποτελεί αρχετυπικό πεδίο κοινωνικοποίησης και πρωταρχικό χώρο διαμόρφωσης ταυτότητας και σταθερό σημείο αναφοράς των μελών του. Είναι το "όνομα" τους και η κοινή τους μοίρα. Η κοινωνική "πτώση" ή η "επιτυχία" του ενός αντικαθρεφτίζεται στη διαπραγματευτική θέση των άλλων μελών στο πλαίσιο της μικρής κοινότητας.
 - Κινεῖται γρήγορα από μια ποσότητα μέσων παραγωγής (γης, κεφαλαίου, εργασίας). Αποβλέπει στην αναπαραγωγή της και ο στόχος αυτός διαμορφώνει, κατ' αρχήν και κατ' αρχάς, τους δρους κατανομής των ρόλων και της εξουσίας μέσα στην οικογένεια, ορίζει τις συνιστώσες της εργασιακής ημικής καθώς και τις στρατηγικές διαχείρισης του εισοδήματος, της κατανάλωσης και της κινητικότητας των μελών.

Κυρίαρχο στοιχείο που διαφοροποιεί την εργασία και παραγωγή στην αγροτική οικογενειακή εκμετάλλευση από μια καπιταλιστική επιχείρηση είναι η απουσία κάθε έννοιας ατομικής αμοιβής για την εργασία που κατεβλήθη. Το ατομικό συμφέρον των μελών της αγροτικής οικογένειας συντάσσεται με το συλλογικό. Η οικογένεια, από την άλλη πλευρά, με τους μηχανισμούς ασφάλειας που αναπτύσσει, αποτελεί το αμυντικό περίβλημα του απόμου έναντι των εξωτερικών κινδύνων αλλά και βάση εκκένησης για τη διαπραγμάτευσή του στο δημόσιο χώρο.

Παρ' όλες τις αλλαγές που θα επισημανθούν στη συνέχεια, μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι ισχει ακόμη σε σημαντικό βαθμό ο ίδεστυπος της ζωής στον αγροτικό χώρο. Κατ' αυτόν, το άτομο, βρίσκεται στο κέντρο αλληλοδιαδόχων και αλληλοσυμπληρούμενων ομάδων: Άτομο - οικογένεια - συγγενεῖς - γέντονες - κοινότητα. Το κοινωνικό αυτό δίκτυο αποτελεί ένα εσωτερικά ενοποιημένο, λειτουργικό κοίνωνικο - κοινωνικό αυτό δίκτυο αποτελεί ένα εσωτερικά ενοποιημένο, λειτουργικό κοίνωνικο - οικονομικό και ψυχοκοινωνικό σύστημα στο οποίο ο καθένας γνωρίζει τον καθένα και τον τοποθετεί ανάλογα. Ο γεωγραφικός χώρος είναι μικρός και ελεγχόμενος με μια εσωτερικά εκάστοτε προσερμούδηνη δυναμική. Για την ομαλή λειτουργία και αναπαραγωγή του δικτύου αυτού το σύστημα διαμορφώνει ένα πλέγμα αξιών και μηχανισμών κοινωνικής συμμόρφωσης που αποβλέπουν στο να δυσχεραίνουν το άτομο να σπάσει τα δεσμά του. (Sinkwitz, 1991, σελ. 66)

Η δέσμευση αυτή του απόμου, ενσυνειδητή ή μη, εκδύσια ή όχι, παρουσιάζεται ιδιαίτερα στον περιόδους αυξημένης απομόνωσης της κοινότητας και σε συνθήκες οικονομίας της αυτάρκειας, κυρίως δηλαδή στην προκαπιταλιστική περίοδο. Το άτομο αποδεσμεύεται σταδιακά στο βαθμό που η αγροτική παραγωγή και ο ευρύτερος αγροτικός χώρος ενσωματώνεται στο νέο κυρίαρχο σύστημα, την οικονομία της αγοράς.

Στο νέο αυτό πλαίσιο αλλάζουν τόσο οι συνθήκες παραγωγής και η κατεύθυνση του παραγόμενου αγροτικού προϊόντος, δύο και οι κοινωνικές και οικονομικές δομές, συμπαρασύροντας και αναπροσδιορίζοντας τα κυρίαρχα συστήματα αξιών και τα καταναλωτικά πρότυπα. Ο αγροτικός χώρος μεταβάλλεται σε δεξιαμενή άντλησης πόρων για τις νέες οικονομικές δραστηριότητες που αναπτύσσονται στα ραγδαία αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα. Παράλληλα, κατά το βαθμό ενσωμάτωσής του στις λογικές της οικονομίας της αγοράς, μειώνεται τὸ ειδικό του βάρος στην κοινωνία και οικονομία και συρρικνώνεται σταδιακά, σε βαθμό που πολλοί σύγχρονοι μελετητές να μιλούν για το "τέλος των χωρικών" στις αναπτυγμένες χώρες.

Αναπόφευκτα, στη νέας αυτές συνθήκες αλλάζουν και τα χαρακτηριστικά, οι λειτουργίες και ο ρόλος της αγροτικής οικογένειας.

2.3 Από τη διευρυμένη στην πυρηνική αγροτική οικογένεια

Στις σημαντικότερες από τις αλλαγές αυτές ανήκει ασφαλώς η μετάβαση από τις διευρυμένες μορφές αγροτικής οικογένειας ή νοικοκυριού στην πυρηνική. Την πρώτη θως σημαντική κριτική προσέγγιση της μετάβασης από τις διευρυμένες οικογένειες (Ζάντροψγκα) και τις άλλες οικογονικές-κοινωνικές οικογενειακές συσσωματώσεις (Τοελιγκάτο, Τσιφλίκι) στην "ατομιστική χωρική" και στη "μιξομικροαστοχώρική" οικογένεια βρίσκουμε στην κλασική μελέτη του Καραβίδα (1977).

Οι διευρυμένες και βασικά πολυγενεακές οικογένειες χαρακτηρίζουν κύρια τον προκαπιταλιστικό αγροτικό χώρο και η βαθμιαία μετατροπή τους, μπορούμε να ισχυρισθούμε, αποτελεί συνέργηση του επιπέδου της καπιταλιστικής ανάπτυξης μιας χώρας. Υπήρχαν και επιβίωναν στο βαθμό που η παρουσία τους εξυπηρετούσε τη διαδικασία αναπαραγωγής στο πλαίσιο μιας οικονομίας της αυτάρκειας. Εκεί όπου η απουσία της τεχνολογίας υποκαθίστατο από τον μεγάλο αριθμό εργατικών χεριών, η λογική της κατανάλωσης είχε στο επίκεντρο την αυτοκατανάλωση και την αυτοτροφοδότηση - αυτοεξυπηρέτηση, η δε εξωικογενειακή εισροή υπόκειτο στον ακραίο δυνατό περιορισμό. Συνέπεια αυτού αποτελούσε η προσπάθεια του συνδυασμού εντός της οικογένειας της παραγωγής προϊόντων διατροφής με την οικοτεχνία, καθώς και άλλες δραστηριότητες (τεχνικές, εμπορικές κ.λπ.) που συμπλήρωναν τα αναγκαία για την επιβίωση μέσα. Η διαδικασία αυτή προϋπερθετεί και επέβαλλε την ύπαρξη μεγάλου αριθμού εργατικών χεριών. Επέβαλλε συλλογικότητες οι οποίες, πέραν της οικονομικής αναπαραγωγής, διασφάλιζαν, στο πλαίσιο κοινωνικών σχηματισμών με ανύπορτους ή αδύναμους συλλογικούς θεσμούς κοινωνικής πρόγοιας και οικονομικής ασφάλισης, τις προϋποθέσεις φυσικής προστασίας και μελλοντικής φροντίδας και περιθωλιψης.

Οι συνθήκες αυτές επέβαλλαν από την άλλη πλευρά και μια αυστηρή ενδοοικογενειακή ιεραρχία στην οποία προϊστατο το πατριάρχης - πατέρας, όχι μόνο λόγω του σεβασμού για την ηλικία ή τις γνώσεις του αλλά και γιατί ήταν ο κύριος κάτοχος των μέσων παραγωγής. Διασφάλισαν επίσης αξιές και ημικές που λειτουργούσαν ως συνεκτικοί ιστοί των μηχανισμών που διασφάλιζαν το άτομο αλλά και το απέτρεπαν από πιθανές προσπάθειες αμφισβήτησης του συστήματος.

Η σταδιακή επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής διαμόρφωσε νέες συνθήκες, στις οποίες η διευρυμένη και πολυμελής οικογένεια αλλά και οι άλλες συσσωματώσεις με τις συλλογικές τους λειτουργίες μετατράπηκαν σε κοινωνικό "βάρος". Η πορεία προς το νέο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτισμικό και καταναλωτικό κύτταρο, την ολιγομελή πυρηνική οικογένεια, ήταν η αναπόφευκτη.

Πολλοί ήταν οι παράγοντες που συνετέλεσαν στη μετάβαση από την πολυγενεαική πολυεταιρική στην πυρηνική οικογένεια. Στους σημαντικότερους από αυτούς ανήκουν η γέννηση του Εθνικού Κράτους, η αγροτική μεταρρύθμιση, η εμπορευματοποίηση της παραγωγής, η τεχνολογία και η κινητικότητα της εργατικής δύναμης.

Συγκέκριμένα, η γέννηση του Εθνικού Κράτους και η διαμόρφωση νέων αστικών θεσμών και μηχανισμών στην κοινωνία και οικονομία οδήγησαν στην κοινωνικοποίηση μιας σειράς προβλημάτων και ακύρωσαν τις πιο σημαντικές από τις λειτουργίες που εκπλήρωνε η διευρυμένη αγροτική οικογένεια αλλά και η αγροτική κοινότητα. Η αγροτική πίστη, οι συνεταιρισμοί, οι συντάξεις, η κοινωνική ασφάλιση και η ασφάλιση της παραγωγής, η παρέμβαση σε ζωτικές λειτουργίες της αγροτικής κοινότητας, η διαμόρφωση δικαιικών κανόνων (αναγνώριση της ενηλικώσης των νέων, θεσμική κατοχύρωση των δικαιωμάτων της γυναίκας, κατάργηση της προίκας) και πολιτικών θεσμών και φορέων αστικού χαρακτήρα σε εθνικό επίπεδο (πολιτικά κδμάτα), η ομογενοποίηση της παιδείας και του πολιτισμού και η εγοποίηση της εσωτερικής αγοράς μέσα από τη βελτίωση των υποδομών (δρόμοι, μεταφορές, επικοινωνίες, εθνικό οργανισμό) είναι μερικοί από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην άποδυνάμωση των δεσμών και εξαρτήσεων και στην ακύρωση συλλογικών λειτουργιών μέσα στην οικογένεια και την αγροτική κοινότητα.

Η αγροτική μεταρρύθμιση και η διαμόρφωση μικρών κλήρων, σε συνδυασμό με το κληρονομικό δίκαιο που επέτεινε τον κατακερματισμό τους, έκανε προβληματική την αναπαραγωγή στις συνθήκες οικονομίας της αγοράς, μεγάλου αριθμού αγροτικών οικογενειών, ακόμα δε περισσότερο των πολυμελών.

Η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, ο σταδιακός εικρηματισμός της παραγωγικής διαδικασίας και η ανάγκη διαρκούς ανανέωσης της χρησιμοποιούμενης τεχνολογίας εξάρτησε δύλιο και περισσότερο την αναπαραγωγή της οικογένειας από εξωγενείς παράγοντες που επέβαλαν λογικές οργάνωσης αστικού χαρακτήρα στην εξωγενείς παραγωγή (ορθολογικοποίηση στην αξιοποίηση των πόρων, εξωαγροτικές εισοροές, παραγωγή κρατικού πολιτική, διεθνής συγκυρία κ.λπ.).

Πρέπει, επίσης, να προστεθεί ότι τα τεχνολογικά επιτεύγματα οδήγησαν στην άμβλυνση της παραδοσιακής σχέσης αλληλεξάρτησης και αλληλοβιβήσεις μεταξύ των παραγωγών, έτσι ώστε να μπορέσει κανείς ότι η εξέλιξη αυτή στο παραγωγικό πεδίο οδήγησε στην αύξηση της κοινωνικής απόστασης μεταξύ των οικογενειών του χωριού (D. Meyer - Mansour - B. Nickel σελ. 121).

Από την άλλη μεριά, η εξάρτηση της αναπαραγωγής της αγροτικής οικογένειας από τους δρόους που επιβάλλει η καπιταλιστική αγορά είχε ως αποτέλεσμά τη λανθάνουσα ή φανερή ανέργια μεγάλου μέρους της εργατικής δύναμης των αγροτικών οικογενειών. Ως λογικό επακόλουθο προέκυψε η αύξηση της κινητικότητάς της, δηλαδή η έξοδος από την αγροτική

παραγωγική διαδικασία και την ύπαιθρο χώρα. Η έξοδος αυτή στην Ελλάδα εκφράστηκε με τη μαζική εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση των τριών περίπου πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Στις δύο τελευταίες δεκαετίες παρατηρήθηκε μείωση της έξοδου αλλά αυξηση της εξωαγροτικής απασχόλησης των μελών των αγροτικών οικογενειών.

Όλοι αυτοί οι λόγοι μετέβαλαν την αγροτική εργασία από "φυσική δραστηριότητα" και τρόπο ζωής σε επαγγέλμα, όπου η γη, τα φυτά και τα ζώα από "κομμάτι του εαυτού του" μεταβάλλονται σε οικονομικά μέσα για την εξασφάλιση του εισοδήματός του αγρότη. (U. Plank - J. Ziche, 1979, σελ.278). Ακύρωσαν, επίσης, τις λειτουργίες που εκπλήρωνε η διευρυμένη οικογένεια. Μεταξύ άλλων, απέκοψαν τις νεώτερες ηλικίες από την κληρονομούμενη γνώση και εμπειρία των ηλικιωμένων - την αυθεντική του πατέρα και τής πεθεράς - και από την προοπτικά αποκλειστική διεξόδιο της κληρονομίας μέσων παραγωγής της οικογενειακής εκμετάλλευσης, σύνεπώς δε και από την έχουσία των ηλικιωμένων που ήλεγχαν προνομιακά τα μέσα αυτά. Ανέδειξαν την απομικνύτητα και τις προσωπικές ικανότητες στη διαχείριση υπό τους δρόους της αγοράς, που μπορούν να εκφρασθούν καλλίτερα μέσα από ευέλικτα κοινωνικοοικονομικά σχήματα, όπως είναι οι πυρηνικές οικογένειες, σε αντίθεση προς τα στατικά και δυσκίνητα, όπως ήταν οι εκτεταμένες μορφές οικογενειών με τις αυξημένες ηθικές υποχρεώσεις.

Η μείωση της αυτοκατανάλωσης με την παράλληλη αύξηση της εκχρηματισμένης κατανάλωσης και την υιοθέτηση αστικών προτύπων διαβίωσής (B. Καραποστόλης, 1979, P. Παναγιωτοπούλου, 1991) αποτέλεσε σημαντικό πεδίο σύγκρουσης και ρίξης μεταξύ των γενεών, καθώς η υιοθέτηση νέων προτύπων κατανάλωσης χρησιμοποιείται από τις νέες γενεές ως συνιστώσες αμφισβήτησης της αυθεντικής των ηλικιωμένων, με στόχο τη δημιουργία ανεξάρτητων "οίκων" (Χρ. Βλαχούτσικου, 1988).

Όλες αυτές οι αλλαγές, τόσο στην παραγωγική στάχευση και στη διαδικασία της αγροτικής παραγωγής δύσι και στην εργασιακή κινητικότητα και την κατανάλωση, γεννούν την ανάγκη νέων επαγγελμάτων και οικονομικών δραστηριοτήτων στο χωριό, με αποτέλεσμα να αλλάξει σημαντικά η επαγγελματική σύνθεση του. Έτοι, η αγροτική δραστηριότητα σε πάρα πολλά χωριά, και ιδιαίτερα στα πεδινά και στα περιαστικά καθώς και σε περιοχές με αναπτυγμένο τουρισμό, έχει σύρρικνωθεί σε σημαντικό βαθμό:

Το χωριό και ευρύτερα η ύπαιθρος εξαστίζεται πολιτισμικά και οικονομικά, ενώ η οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση βρίσκεται σε μια διαρκή αμφισβήτηση ή κατ' άλλους είναι υπό εξαφάνιση (E. Harsche, 1984, σελ.34). Κι αυτό παρ'όλες τις διακηρύξεις και ορισμένα μέτρα που προωθεί τα τελευταία χρόνια η Ευρωπαϊκή Ένωση για την ενίσχυση και διαφύλαξη της οικογενειακής εκμετάλλευσης καθώς και των τοπικών οικονομιών και κοινωνιών. Πρόκειται, δημοσ., για μια πολιτική με αμφισβήτηση αποτελεσματικότητα, καθώς αντιφέρεται στο κυριαρχού μοντέλο ανάπτυξης που στηρίζεται στη διαρκή μείωση του κβοτούς και την αύξηση της παραγωγικότητας στον ευρύτερο αγροτικό τομέα και, συνεπώς, υπόνομενει εγγενώς τη μικρού μεγέθους οικογενειακή παραγωγή.

Πορ. ολες, βέβαια, τις σημαντικές αυτές αλλαγές, η οικογένεια στον ελληνικό αγροτικό χώρο δεν έπαιψε να λειτουργεί ως αξιά κοινωνικής ολοκλήρωσης και ηθικής δικαίωσης του ατόμου. Η δημιουργία της συνεχίζει να θεωρείται στο χωριό στοιχείο ωρίμανσης και κοινωνικοποίησης της ενηλικικής φάσης του ατόμου. Αυτό που φαίνεται να είναι σήμερα διαφορετικό είναι δτι η υπαρξή και κοινωνική αποδοχή και δικαίωση της βρίσκεται στην πυρηνική της μορφή, με πιο φιλελεύθερη λειτουργία, απορίες τοντας κάθε τι που σε κάποια σταγμή θεωρείται η μεταβάλλεται σε κοινωνικό ή οικονομικό "βέρος" ή λειτουργεί πεδίοιστικά από την οπτική της ηγικής.

2. Η εργασία στις σύγχρονες οικογενειακές εκπαίδευσης

Ο ελληνικός αγροτικός τομέας γνώρισε μετά το 1950, και ιδιαίτερα μετά το 1960, βαθιές αλλαγές. Στο πλαίσιο του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης που προέβλεπε για τον αγροτικό τομέα το ρόλο μίας "εσωτερικής αποικίας", τραφοδότη δηλαδή φθηνών πρότων υλών, μέσων διατροφής, εργατικής δύναμης και συναλλαγμάτως, το Κράτος παρενέβη ενεργά με τους μηχανισμούς που διαμόρφωσε στην οργάνωση, τον ελεγχο και την κατεύθυνση του αγροτικού προϊόντος. Η εκσυγχρονιστική διαδικασία στην οποία εισήλθε η παραγωγική διαδικασία, μέσα από την αυξανόμενη εξάρτηση από την αγορά, ήταν απαραίτητη. Η εντατικοποίηση, η εξειδίκευση και εκμηχάνιση της παραγωγής, η εφαρμογή νέων τεχνικών και μεθόδων παραγωγής (θερμοκινητική, οργανωμένη ζωοκομία), οι γεοι τύποι παραγωγής (συμβόλαια παραγωγής) κ.λπ. συνέβαλαν στη σταδιακή μείωση των παραδοσιακών αγροτών που παρήγαν, λόγω ως πολλ, δ.τι ήθελαν και δύσκολα ήθελαν. Μειώθηκε επίσης η δυνατότητα επένευσης της αναπαραγωγής της οικογένειας ως αποτέλεσμα της προσωπικής εργασίας των μελών της και της ενοιας των εξ αντικειμένου δυσμετέβλητων παραγόντων, όπως οι καιρικές συνθήκες και η ποιότητα της γης. Οι παραγωγοί και οι οικογένειές τους χάνουν σταδιακά μεγάλο μέρος της αυτονομίας τους και εισέρχονται σε μια διαδικασία εξάρτησης από παράγοντες που δύσκολα ή καθόλου μπορούν να επηρεάσουν (τμές των προϊόντων και των εισροών, κρατική πολιτική, συγκυρίες της διεθνούς αγοράς κ.λπ.).

Συγένεια δὲ οὐλῶν των μεταβολῶν ἦταν νῷ γίνουν οἱ δροὶ τῆς αναπαραγωγῆς για τις συσστηματικές εκμεταλλεύσεις, και ειδικό για τις οριακές, ιδιαίτερα επαχθείς.

Οι αλλαγές στις δομές του αγροτικού τομέα ήταν αναπόφευκτες. Μειώνεται ο αριθμός των εκμετάλλευσεων και κυρίως των μικρών και ακόμα περισσότερο της γης που κατέχουν. (Οι εκμεταλλεύσεις με πάνω από 200 στρ. με 0,7% στο σύνολο το 1961 κατείχαν το 6,5% της καλλιεργούμενής γης. Τα αντίστοιχα ποσοστά το 1991 ήταν 2,0% και 18,4%). Παρόλα συντά ο μεσος κλήρος και ο κατάκερματισμός της εκμετάλλευσης παραμένουν ως ένα από τα πλέον σημαντικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας. Αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των μηχανών (οι διαχονικοί ελικυστήρες έφτασαν από 5.000 το 1952 στους 224.000 το 1991) και η χρήση όλων προϊόντων της τεχνολογίας, διώς τα λιπόσηματα (από 2 κιλά περίπου μέτρια στις αρχές της δεκαετίας του '50 έφτασε στα 56 κιλά στο 1991),

φυτοφάρμακα, πολλαπλασιαστικό υλικό κ.λπ.. Άλλοξε η σύνθεση της παραγωγής. (βλ. Α. Μωυσίδης, 1986 και 1994).¹

Η δυσχέρεια της αναπαραγωγής μεγάλου αριθμού οικογενειακών εκμεταλλεύσεων και η γενικότερη κρίση της γεωργίας μεταπολεμικά εκφράστηκε κυρίως στις αλλαγές και τις ανακατάτάξεις των αγροτικού πληθυσμού, στη δομή της αγροτικής οικογένειας και στα γεωργικηριοτικά της απασχόλησης των μελών της.

Το κύριο χαρακτηριστικό της μεταπολεμικής εξέλιξης του πληθυσμού αυτού είναι η διαρκής μείωση του και κατά πρώτο λόγο του ορεινού. Η μείωση αυτή είναι ραγδαία στην περίοδο της μεγάλης αγροτικής εξόδου (από 47,7% του συνολικού πληθυσμού το 1951 σήπτας στο 35,2% το 1971) και πιο αργή στη δεύτερη (30,2% το 1981 και 28,3% το 1991).

Η μείωση των παραδοσιακών πολυγενεακών αλλά και των απλά πολυμελών οικογενειών είναι οριστική, καθώς βλέπουμε σε μόλις 12 χρόνια (1977-1989) οι άνω των πέντε μελών οικογένειες να μειώνονται από 24,4% στο 16,1% του συνόλου των αγροτικών οικογενειών. (Α. Μωσαΐδης, 1994, σελ. 106): Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε το γερονός ότι στο επίπεδο της φυσικής κίνησης του πληθυσμού η πάλαι ποτέ γνωστή δημόγραφη ευρωπαϊκή ευρωπαϊκή αγροτικού χώρου μεταβλίθηκε σε σοβαρή και ανερχόμενη κρίση. Συγκεκριμένα, οι γεννήσεις στον αγροτικό πληθυσμό μειώθηκαν από 21,6 ανά 1000 κατοίκους το 1951 σε 20,1 το 1961, σε 15,4 το 1971, 12,2 το 1981 και 7,8 το 1991. Τα αντίστοιχα ποσοστά θανάτων ανέρχονταν σε 7,3, 7,9, 7,1 και 11,3. Αυτό σημαίνει ότι η φυσική αδημοσίη του αγροτικού πληθυσμού μειώθηκε από 14,3 άτομα ανά 1000 κατοίκους το 1951 σε 0,9 το 1981. Πολύ πιο θετικές ήταν οι εξελίξεις στον αστικό πληθυσμό, στον οποίο η φυσική αδημοσίη μειώθηκε στην ίδια περίοδο από 11,4 σε 8,4 το 1981. (Α. Μωσαΐδης, 1994, σελ. 49 κ.ε.)

Στα βασικά αετία της αρνητικής αυτής εξέλιξης του αγροτικού πληθυσμού ανήκει η μεγάλη απωνομούση των νεόν και δυνατικών ηλικιών και η κατά συνέπεια φυσική του γήρανση.

Μια πιο εύγλωτη εικόνα των αλλαγών στον αγροτικό πληθυσμό και στην απασχόλησή του προσφέρει η εξέλιξη του οικονομικά ενεργού αγροτικού πληθυσμού, ο σπούδας μειώθηκε από 1.960.446 στομά ή 53,9% του συνολικού ενεργού πληθυσμού της χώρας το 1961 σε 668.766 ή 18,7% το 1991.

Κυριαρχού χαρακτηριστικό του ενεργού αγροτικού πλήθυσμού είναι η αυξανόμενη γήρανσή του. Συγκεκριμένα, οι ενεργοί αγρότες που είναι πάνω από 55 ετών αυξήθηκαν από 19,0% το 1961 σε 28,8% το 1971, σε 32,9% το 1981 και σε 34,2% το 1991, ενώ ο αντίστοιχος μέσος δροσ ήταν 13,4%. Η εικόνα της γήρανσης γίνεται πιο προβληματική, αν λάβουμε υπόψη ότι πάνω από το 55% του συνόλου των αρχηγών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων είναι πάνω από 55 ετών. Το πλέον ανησυχητικό είναι ότι μεγάλο μέρος αυτών των ήδη ή μεσο-βραχυπρόθεσμα υπο συνταξιοδότηση αρχηγών δεν έχει διάδοχο που θα αναλάβει την εκμετάλλευση μετά την αποχώρησή τους.

Ενώ όμως η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση οδήγησαν στη γήρανση του αγροτικού πληθυσμού, η αυξημένη χρήση της τεχνολογίας στην παραγωγή ήταν από τους βασικούς παράγοντες που συνετέλεσαν στην ανακατάταξη της εργασίας μέσα στην ίδια την αγροτική οικογένεια.

Σημειώνουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος (πάνω από το 90%) της εργασίας στον ελληνικό αγροτικό τομέα καταβάλλεται από τα μέλη της αγροτικής οικογένειας και μικρό μόνο μέρος από εποχιακούς και μανύπιους μισθωτούς (Α. Μωυσίδης, 1994, σελ.62).

Τα εργάζομενα μέλη της αγροτικής οικογένειας διακρίνονται στους αρχηγούς και στα συμβοήθουντα μέλη, δηλαδή τα εργάζομενα αλλά μη αμειβόμενα μέλη.

Αν παρακολουθήσει κανές την αριθμητική εξέλιξη των δύο αυτών κατηγοριών αν παρακολουθήσει κανές την αριθμητική εξέλιξη των δύο αυτών κατηγοριών εργαζομένων στη σύγχρονη περίοδο θα διακρίνει σημαντικές μετατοπίσεις και αλλαγές που τη διαφοροποιούν ριζικά από τη δομή της εργασίας της οικονομία της αυτέρκειας.

Μια πρώτη παρατήρηση αφορά στις αλλαγές ως προς το φύλο των ενεργών μελών των αγροτικών οικογενειών. Διαπιστώνεται ότι μεταξύ 1961 και 1991 οι μεν άρρενες εργάζομενοι μειώθηκαν κατά 51,5% ενώ οι γυναίκες κατά 76%. Οι οικονομικά ενεργές εργάζομενοι το 1961 ανέρχονταν στο 72% περίπου των ανδρών, το 1971 μειώθηκαν στο 62%, το 1981 στο 44% και το 1991 στο 35%, ή αλλιώς το 1961 σε 1 ενεργή αγρότισσα αντιστοιχούσαν 1,5 αγρότες, 2,3 το 1981 και 2,8 το 1991 (στον αστικό τομέα η αναλογία το 1991 ήταν 1 οικονομικά ενεργή γυναίκα προς 2 οικονομικά ενεργούς ανδρες).

Μια δεύτερη παρατήρηση αφορά στην κατηγορία των αρχηγών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, οι οποίοι στη μεγάλη τους πλειοψηφία είναι άνδρες (πίν. 1). Αξιοσημείωτη εμφανίζεται η αυξηση των γυναικών-αρχηγών μεταξύ των ετών 1981 και 1991.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κατανομή των εργαζομένων για δικό τους λογαριασμό κατά φύλο

	1951	1961	1971	1981	1991	
ΣΥΝΟΛΟ	751.072	100	768.369	100	679.944	100
Άνδρες	698.964	90,0	691.718	90,0	609.824	89,7
Γυναίκες	53.108	7,1	76.319	10,0	70.120	10,3

Πηγές: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού 1951.
Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού - κατοικιών 1961, 1971, 1981

Μια τρίτη παρατήρηση αφορά στην κάθετη μείωση των συμβοήθουντων μελών, τα οποία στην πολύ μεγάλη πλειοψηφία τους είναι γυναίκες και κατά κύριο λόγο οι σύζυγοι των αρχηγών.(πίν.2)

μετανάστευση

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κατανομή των συμβοήθουντων μελών κατά φύλο

	1951	1961	1971	1981	1991	
ΣΥΝΟΛΟ	897.219	100	996.339	100	546.176	100
Άνδρες	276.416	30,8	336.495	33,8	162.088	29,7
Γυναίκες	620.803	69,2	659.844	66,2	410.156	70,3

Πηγές: ΕΣΥΕ, Απογραφές πληθυσμού 1951, 1961, 1971, 1981.

Οι παρατηρήσεις αυτές αποκαλύπτουν την εικόνα της κατανομής των ρόλων αλλά και τη φύση της λειτουργίας των αγροτικών εκμεταλλεύσεων σήμερα.

Κατ'αρχάς, το πολύ μικρό ποσοστό των γυναικών-αρχηγών αγροτικών εκμεταλλεύσεων και η μεγάλη υπεροχή των ανδρών-αρχηγών απορρέει από την κοινωνικά προσδιορισμένη και αναπαραγόμενη ιδεολογία της υπεροχής των ανδρών, που ειδικά στον αγροτικό χώρο παίρνει διαστάσεις ηθικής και κοινωνικής τάξης των πραγμάτων. Δεν ήταν δύνατος μόνο ο στενός χωρικός πέργυρος και το πολιτισμικό στοιχείο που επέβαλε αυτή την άνιση μεταχείριση και iεράρχηση σε βάρος των γυναικών, ως συνέχεια ενός πατριαρχικού παρελθόντος των κλειστών κοινωνιών, που προέβλεπε για τους άνδρες το δημόσιο χώρο και για τη γυναίκα τον οικιακό. Η ανισότητα αυτή είχε και τη θεωρία του νομιμοποίηση, καθώς κατοχυρωνόταν και από το αστικό δίκαιο (άρθρα 1387 και 1389). Η παρωχημένη αυτή αντιμετώπιση των γυναικών ήρθη, τουλάχιστον επισήμως με άρθρα του νέου αστικού κώδικα του 1983. (Α. Μωυσίδης, 1986, σελ.214). Άλλωστε οι μεγάλες αλλαγές στη διαδικασία αναπαραγωγής των εκμεταλλεύσεων, που οδήγησαν στην επέκταση της πολυαπασχόλησης των ανδρών κυρίων, επέτρεψε σε όλο και μεγαλύτερο αριθμό γυναικών-σύζυγων, κύρια των μικρών εκμεταλλεύσεων, που συνέχιζαν να απασχολούνται στην εκμετάλλευση να αναλαμβάνουν και την αρχηγία τους.

Σε διαφορά τη μείωση των γυναικών ως συμβοήθουντων μελών πρέπει να επισημάνουμε τα εξής: Η εργασία για τη γυναίκα στο χωριό, και σε αντίθεση με τη θεωρία και εν μέρει και την πράξη στον αστικό χώρο, δεν θεωρείται ότι έχει "απελευθερωτικό" χαρακτήρα, ούτε αποτελεί μέσο απεξάρτησης ή διεκδίκησης ισοτιμίας, αλλά είναι αρνητικά φορτισμένη. Τόσο η σκληρότητα της αγροτικής εργασίας όσο, δύναται, κυρίως το ιδεολόγημα για την πρέπουσα θέση της, που είναι στο σπίτι και μάλιστα μη εργάζομενη, διαμορφώσεις ένα ηθικό πλέγμα δικαιώσης και κοινωνικής καταξίωσης που συναρτάται κυρίως με έναν καλό γάμο (σνειρό και επιδιωξή και των γονιών της) και τη μη εργασία στο χωραφία, ακόμα λιγότερο δε σε νομαδική κτηνοτροφία. (Όλο και μεγαλύτεροι αριθμοί νέων, ειδικά των ορεινών κοινωνήτων, αδυνατούν να βρουν κοπέλλες να παντρευτούν). Ερευνες δείχνουν ότι ένα σοβαρό ποσοστό των γυναικών δηλώνουν ότι θα ήθελαν να εργασθούν σε εξωαγροτικούς τομείς (Ι. Καρφέ - Γιδαράκου, 1994). Από την ίδια έρευνα προκύπτει ότι ιδιαίτερα οι νέες

γυναίκες (κάτω των 35 ετών) του αγροτικού χώρου προτιμούν σε μεγάλη πλειοψηφία να δηλώνουν νοικοκυρές παρά σύρτσιες. Η αναλογία στις άνω των 50 ετών είναι ακόμα πιο μεγάλη.

Οι μηχανές φαίνεται να παράγουν πλεονάζοντας εργατικό δυναμικό στην αγροτική οικογένεια με πρότα θύματα τις γυναίκες, από την άλλη δύναμης δεν είναι πλέον ασυνήθιστη και η εικόνα των γυναικών που χειρίζονται πολύ μεγάλα μηχανήματα, ήγονται, δημόσιες ομιλεύσωμα, εκμεταλλεύσεων και γίνονται μέλη των συνεταιρισμών (μετά τη σχετικά πρόσφατη θεομική εκμετάλλευση) και γίνονται μέλη των συνεταιρισμών (μετά τη σχετικά πρόσφατη θεομική εκμετάλλευση) τους τους κάτινη). Οι δύο αυτές διαφορετικές στάσεις είναι ενδεικτικές της συνύπαρξης τους παραδοσιακούς και του σύγχρονου στην ελληνική υπαίθριο, που επισημάναμε στα προηγούμενα. Έτσι στην ελληνική αγροτική οικογένεια η θέση τις γυναίκας μπορεί να διαφοροποιείται σημαντικά. Η διαφοροποίηση μπορεί να οφελείται τόσο στο είδος της παραγωγής, στα γεωργοφυλογικά χαρακτηριστικά της κοινότητας και τις δυνατότητες πρόσβασης στα αστικά κέντρα, δύο δύναμες και στο μέγεθος της εκμετάλλευσης.

Έτσι η γυναίκα μπορεί να αναπαράγει πλήρως τον παραδοσιακό και πολύ μεγάλο και βαρύ ρόλο της τετραπλής συμβολής της στην αναπαραγωγή του νοικοκυριού και της εκμετάλλευσης. Να εργάζεται δηλαδή στην οικογένειακή εκμετάλλευση, να εργάζεται με ημερομόσθια σε όλες εκμετάλλευσης και σε μη αγροτικές δουλειές, για παράγει για την αυτοκατανάλωση της οικογένειας στον κήπο ή με την εκτροφή μικρών ζώων-πτηνών και τέλος να έχει, συνήθως αποκλειστικά, τον τομέα της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης της οικογένειας με την ανατροφή των παιδιών, και την προσφορά υπηρεσιών στο πλαίσιο του οικού. Τις διάφορες μορφές της συμβολής μπορεί να τις συναντήσει καθείς σε ποικίλους συνδιασμούς, ανάλογα με την περιβάλλουσα κοινωνία, την οικονομία και το αξιακό συστήμα, έρευνες δύναμης αποδεικνύουν ότι ο φόρτος, ο βαθμός δηλαδή της συμβολής της γυναίκας, συναρτάται αρνητικά με το μέγεθος της εκμετάλλευσης. Οι γυναίκες δηλαδή των μικρών εκμετάλλευσην φέρουν ένα μεγάλο βάρος (Α. Γουρδομιχάλη, 1988).

Η εκμηχάνιση και η σημαντική αυξήση της παραγωγικότητας της εργασίας, η μέίωση των γεννήσεων σε συνδιασμό με τη σημαντική βελτίωση του βιοτικού επιπέδου καθώς και τις νεωτερες θεομικά κατοχυρωμένες υπόχρεωδεις (αυξήση των ετών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης) προκάλεσαν την κάθετη μείωση των νέων ηλικιών-κάτω των 19 ετών- στη σύνθεση του οικονομικού ενεργού αγροτικού πληθυσμού. Η ποσοστιαία σύμπτωση της κατηγορίας αυτής στο σύνολο των ενεργών αγροτών έφτασε από 14,1% το 1951, σε 13,6% το 1961, σε 9,3% το 1971, σε 5,4% το 1981 και σε 3,9% το 1991. Το ποσοστό μάλιστα των κοριτσιών είναι κατά πολὺ μεγαλύτερο από αυτό των αγοριών. Τα αντίστοιχα ποσοστά των οικονομικά ενέργων νέων στον αστικό χώρο είναι πολύ υψηλότερα, αποδεικνύοντας τη μειούμενη δημιογράφική, κοινωνική αλλά και παραγωγική ευρρωτσία που επισημάνθηκε παραπάνω.

Η μείωση βέβαια της εργασίας των μελών της αγροτικής οικογένειας δεν τελειώνει με τις παραπήρσεις, μας για τις εξελίξεις των οικονομικά ενέργων μελών, δημόσιας αυτές

καταμετρούνται στις απογραφές της ΕΣΥΕ. Και εδώ αναδεικνύεται η ιδιομορφία της φύσης τύπου της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας δύο και της αγροτικής οικογένειας ως κατόχου μέσων παραγωγής και ως ενιαίας και αυτόνομης οικονομικής ενότητας.

Η μέτρηση των οικονομικά ενεργών σε κάποια οικονομική δραστηριότητα από την πλευρά της ΕΣΥΕ αφορά αυτούς που δηλώνουν τη συγκεκριμένη δραστηριότητα ως κύρια απασχόληση. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί να υπέρχει και ένας αριθμός απασχολουμένων που επισήμως δεν προσμετρώνται στους οικονομικά ενεργός (νέοι και συνταξιούχοι) ή απασχολούνται μερικά σε μια δραστηριότητα και κύρια σε μια άλλη, είναι δηλαδή πολυαπασχόλησμενοι.

Το φαινόμενο της πολυαπασχόλησης δείχνει ανοδικές τάσεις μεταξύ των μελών των αγροτικών νοικοκυριών, ενώ πολλοί είναι επίσης εκείνοι που ασκούν κατά κύριο λόγο ένα εστικό επάγγελμα και δευτερεύουσας απασχόληση στην αγροτική τους εκμετάλλευση. Ερευνες δείχνουν ότι μόλις το 50% των αρχηγών των εκμετάλλευσην ασχολούνται αποκλειστικά στην εκμετάλλευση τους, το 10% κατά πρώτο λόγο και το 40% έχει κύρια απασχόληση στον αστικό χώρο και δευτερεύουσα στην αγροτική τους εκμετάλλευση (Α. Μωυσίδης, 1995). Άλλωστε ο αριθμός των αρχηγών των αγροτικών εκμετάλλευσην που καταμετράται από την ΕΣΥΕ στους οικονομικά ενεργός αγρότες υπολείπεται σημαντικά του αριθμούς των αγροτικών εκμετάλλευσην, γεγονός που σημαίνει ότι οι υπόλοιποι αρχηγοί έχουν την απασχόληση στην αγροτική τους εκμετάλλευση ως δευτερεύουσα. Το ίδιο ισχύει και για πολλά από τα υπόλοιπα μέλη των αγροτικών οικογενειών, δημόσιες δείχνουν οι μετρήσεις της ΕΣΥΕ.

Σε σχέση με την πολυαπασχόληση, επισημαίνουμε την ιδιομορφία της αγροτικής εκμετάλλευσης και της αγροτικής οικογένειας. Η μείωση της πολυαπασχόλησης των μελών των αγροτικών οικογενειών αποδεικνύει ότι ο πρώτος που καταφέρει σε άλλη απασχόληση για την απόκριμη ενδιάμεση πρόσθιτη εισοδηματούς, σταν γίνεται δυσχερής η οικονομική αναπαραγωγή της οικογένειας, είναι ο αρχηγός. Είναι ο κοινωνικά πρώτος υπεύθυνος για την αναπαραγωγή της και τη θέση της στην ιεραρχία της μικρής χωρικής κοινωνίας και οφελεί να ανταποκριθεί στην "υποχρέωση-καθηκόν" του. Αυτό σημαίνει ότι, παρ' όλη τη νομική υπόσταση και κατοχυρωση του αρχηγούς ως του ιδιοκτήτη και διαχειριστή της οικογενειακής "επιχείρησης", δεσμεύεται από τους ηθικούς κανόνες, ώστε να μη συμπεριφέρεται ως τυπικός επιχειρηματίας του αστικού χώρου, υπόχρεωντας στις περιόδους κρίσης τα πλεονάζόντα εργατικά χέρια της οικογένειας σε φυγή, ακόμα κι αν αυτό συνεπάγεται εκτεταμένη υποαπασχόληση. Η οικογένεια στις συνθήκες αυτές "ψυγάφα", στο βαθμό που αυτό είναι δυνατό, τους οικονομικούς νόμους, προβάλλοντας τον κοινωνικό της χαρακτήρα και την πτυχή της κοινής μοίρας.(Α. Μωυσίδης, 1986, σελ. 200 κ.ε.)

Στο φαινόμενο της πολυαπασχόλησης προσθέτουμε και ένα άλλο στοιχείο που τονίζει την ιδιομορφία της εργασίας και πάραγωγής στις οικογενειακές εκμετάλλευσης. Πρόκειται για το θέμα των συνολικά απασχολούμενων μελών, πέραν, δηλαδή, της κατηγορίας των

οικονομικά ενεργών. Τόσο από τις έρευνες διάρθρωσης γεωργικών - κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων όσο και από τις απογραφές γεωργίας - κτηνοτροφίας της ΕΣΥΕ (αν και με σημαντικά διάφορους αριθμόδες) διαπιστώνει κανείς ότι ο αριθμός των απασχολούμενων μελών είναι κατά πολύ μεγαλύτερος από αυτόν των ενεργών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.
Κατανομή των μελών των αγροτικών νοικοκυριών που εργάζονται στην εκμετάλλευση ανάλογα με τη σχέση που έχουν με τον κάτοχο της εκμετάλλευσης, κατά φύλο.

	Σύνολο	%	Άρρενες	%	Θήλεις	%
Αρχηγοί Εκμεταλλεύσεων:	861.362	100	714.376	82,9	146.986	17,1
Απασχ. μελή:	709.171	100	196.081	27,6	513.090	72,3
Σύνολο:	470.627	66,4	42.922	9,1	427.705	90,9
Άγομο παιδί:	175.134	24,7	121.182	69,2	53.952	30,8
Έγγυρο παιδί:	20.606	2,9	11.523	55,9	9.083	44,1
Γονείς:	31.726	4,5	14.389	45,3	17.337	54,6
Άλλος συγγενής:	10.774	1,5	5.893	54,7	4.881	45,3
Λοιποί:	305	0,04	172	56,4	133	43,6
Σύνολο:	1.570.533					

Πηγή: Απογραφή γεωργίας - κτηνοτροφίας 1991 (Πιν. 10 & 11).

Πράγματι, όπως φαίνεται από τον πίνακα 3, ο αριθμός των μελών που συμβάλλουν λίγο ή πολύ στην παραγωγική διαδικασία στα πλαίσια των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων είναι υπερδιπλάσιος των οικονομικά ενεργών μελών. Από την άλλη πλευρά, οι κατηγορίες των εργαζομένων που συμμετέχουν στην απασχόληση επιβεβαιώνουν προηγούμενες παρατηρήσεις μας για την κοινωνική σύνθεση των σύγχρονων αγροτικών οικογενειών. Συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι οι αρχηγοί αποτελούν τη μεγαλύτερη κατηγορία (πάνω από το 1/2), οι οικογένειες που αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των συμβοήθουντων μελών (66,4%), από τα άγαμα παιδιά τα αγόρια συμμετέχουν σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό από τα κορίτσια, ενώ το ποσοστό των μελών των οποίων η παρουσία υποδηλώνει μη πυρηνικές οικογένειες (έγγαμα παιδιά, γονείς, άλλοι συγγενείς και λοιποί) είναι πάρα πολύ χαμηλό (4,0%).

Συνολικά διαπιστώνεται ότι οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις απασχολούν ένα μεγάλο ακόμα τρίμηνο του ελληνικού πληθυσμού και αποτελούν φυσικά την οικονομική βάση αναπαραγωγής δχι μόνο των εργαζόμενων λίγο ή πολύ σ' αυτές αλλά και των ανήμπορων να εργασθούν μελών των οικογενειών. Είναι προφανές λοιπόν ότι η σημασία της αγροτικής οικογένειας, ως οικονομικό, κοινωνικό και εργασιοδοτικό χώρου, είναι κατά πολὺ μεγαλύτερη από ευτυχία που της προσδίδουν οι διάφορες επιζημες μετρήσεις. Είναι εβδογο λοιπόν ότι η διένυση της οικονομικής κρίσης που ταλαντεύει κατά τα τελευταία χρόνια των αγροτικών τομέων, μέσα από πολιτικές που υπονομεύουν την υπόσταση της οικογενειακής εκμετάλλευσης (λογικές ελευθερίες αγοράς, μείωση των επιδοτήσεων κ.λπ.) με παράλληλη φονούσα εναλλακτικών πολιτικών, θα σημάνει νέους και πολύ δυνατούς κραδασμούς στους

αρμόδιους της κοινωνίας του αγροτικού χώρου και κατ' επέκταση και στη συνοχή της ευρύτερης ελληνικής κοινωνίας.

Διακινδυνεύουμε την πρόβλεψη ότι οι λογικές της νέας Κοινής Αγροτικής Πολιτικής και των αποφάσεων της ΓΚΑΤΤ θα προκαλέσουν στο διάμεσο μέλλον μια έξοδο από την αγροτική παραγωγική διαδικασία ανάλογη, δχι βέβαια σε απόλυτους αριθμούς αλλά σε ένταση, των δύο πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Αυτό, σε συνδυασμό με τη συνεχίζομενη κρίση απασχόλησης στους αστικούς τομείς της οικονομίας, προοινωνεί ένα δυσοίωνο μέλλον για την κοινωνική συνοχή.

Σε διαφορά την αγροτική οικογένεια, ως κοινωνικού, οικονομικού και πολιτισμικού φορέα, και την αγροτική κοινότητα, ως του στένουν κοινωνικού χώρου με τα ιδιόμορφα αξιακά όγκησματα αγροτικής παράδοσης, τις συλλογικές αρμονίες και δυσαρμονίες του, φαίνεται να έχουν περάσει σε μια επιταχυνόμενη φάση της διαδικασίας του μετασχηματισμού τους και τις εξαρτημένης ενοωμάτωσής τους στην ομογενοποιημένη ευρύτερη κοινωνία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Χρ. Βλαχούτσικον, Γυναίκες και κατανάλωση σε χωριό της Βοιωτίας. Εισήγηση στο Διεθνές Συμπόσιο: "Αγροτικές Κοινότητες στη Μεσόγειο και Καπιταλιστικές Τρόπος Παραγωγής", Αγρίνιο, 13-11-1987.

Γρ. Γκιζέλης, Ρ. Κανταντζόγλου, Α. Τεπέρογλου, Β. Θεία, Παράδοση και Νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Ημεταβαλλόμενα σχήματα, ΕΚΒ, Αθήνα, 1984.

Α. Γουρδούμιχλη, Γυναίκες και αναπαραγωγή των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Εισήγηση στο Διεθνές Συμπόσιο: "Αγροτικές Κοινότητες στη Μεσόγειο και Καπιταλιστικές Τρόπος Παραγωγής", Αγρίνιο, 13-11-1987.

E.Harsche, Die Landwirtschaft in der Industriegesellschaft, στο: Land, Agrarwirtschaft und Gesellschaft, τεύχ. 1, 1984.

Κ., Καραβίδη, Αγροτικά, Αθήνα, 1977.

Β. Καραποστόλης, Πρότυπα κατανάλωσης στην ελληνική ψηλότερο, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα, 1979.

Ι. Καρφετ-Γιδαράκου, Εργασιακές σχέσεις στην οικογενειακή εκμετάλλευση. Θέση και προοπτικές της γυναικείας παρουσίας. Εισήγηση στο 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας, Αθήνα, 16/10-12-1990.

D.Meyer-Hansour, B.Nickel, Psychosoziale Krisen in bauerlichen Familien, στο: Beiträge der Landlichen Soziologie zur Dorfentwicklung, Fredenburger Hefte, Nr. 19, Fredenburg, 1991.

Α. Μωυσίδης, Η αγροτική κοινωνία στην σύγχρονη Ελλάδα, Ιδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986.

Του ίδιου, Οικογενειακή γεωργία και σεξιοποίηση παραγωγικών πόρων, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα, 1994.

Του ίδιου, Μορφολογία της απασχόλησης και της πολυαπασχόλησης στον αγροτικό τομέα, στο: Τετράδια του ΙΝΣ, τεύχ. 3, 1995.

Ρ. Παναγιωτοπούλου, Η εξέλιξη της αυτοκατανάλωσης των αγροτικών νοικοκυριών, στο: Βακελλαρόπουλος/απόμ., Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα, τ. Α, Αθήνα, 1991.

U. Planck, J. Ziche, Land-und Agrarsociologie, Stuttgart, 1979.

P. SINKWITZ, Landliches Sozialleben- ein Historisches Modell im Wandel, στο: Beiträge der Landlichen Soziologie zur Dorfentwicklung, Fredenburger Hefte, Nr. 19, Fredenburg, 1991.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Κατανομή των εκμεταλλεύσεων κατ της χρονικοπολυμενής γης
τους κατά τάξεις μεγέθους

1951

Τάξεις μεγέθους	Αριθμός εκμ/σεων	%	Υπε*	Εκταση εκμ/σεων	%	Αριθμός εκμ/σεων	%	Εκταση εκμ/σεων	%	Υπε*	Εκταση εκμ/σεων	%	
Συρίς γη	10.388	1,0	-	16.793	1,5	-	-	-	-	-	-	-	
1 - 9	276.718	27,6	2.308,5	6,4	261.772	22,6	1.319,9	3,6	7.782,7	21,2	425.990	36,8	
10 - 29	573.198	57,5	15.627,7	43,2	232.441	20,1	8.800,7	24,0	172.746	14,9	11.432,1	31,1	
30 - 49	114.327	11,5	7.967,3	22,1	38.912	3,4	4.981,3	13,6	3.4	10,1	6.863	0,6	
50 - 99	25.912	2,6	3.658,9	10,1	6.863	0,6	1.852,9	5,0	0,1	563,2	1,5	1.307,3	1,3
100 - 199	5.361	0,5	1.685,1	4,7	6.55	0,1	1.852,9	5,0	1.307,3	1,3	1.307,3	1,3	
200 - 499	1.033	0,1	4.307,3	13,3	6.55	0,1	1.852,9	5,0	1.307,3	1,3	1.307,3	1,3	
500 - Ανω													
Σύνολο	1.006.937	100,0	36.054,9	100,0	1.156.172	100,0	36.732,8	100,0	1.156.172	100,0	36.732,8	100,0	

1961

Τάξεις μεγέθους	Αριθμός εκμ/σεων	%	Υπε*	Εκταση εκμ/σεων	%	Αριθμός εκμ/σεων	%	Εκταση εκμ/σεων	%	Υπε*	Εκταση εκμ/σεων	%	
Συρίς γη	10.660	1,0	-	8.764	0,9	-	-	-	-	-	-	-	
1 - 9	225.820	21,6	1.134,8	3,2	238.272	23,8	1.205,5	13,3	355.288	35,6	6.403,5	17,3	
10 - 29	384.320	36,7	7.025,9	19,6	186.020	18,6	7.017,0	19,0	209.640	20,0	7.924,7	22,1	
30 - 49	164.340	15,7	10.926,0	30,5	149.864	15,0	10.041,8	27,2	164.340	15,7	15,4	46.628	4,7
50 - 99	42.760	4,1	5.529,9	15,4	12.400	1,2	3.401,0	9,2	8.840	0,8	2.432,6	5,8	
100 - 199	8.840	0,8	1.644,1	2,5	1.644	0,2	2.766,7	7,5	880	0,1	889,1	2,5	
200 - 499													
500 - Ανω													
Σύνολο	1.047.200	100,0	35.862,9	100,0	998.876	100,0	36.918,7	100,0	1.047.200	100,0	36.918,7	100,0	

1 9 9 1

Τάξεις μεγέθους	Αριθμός εκμ/σεων	%	Εκταση γης	%
χωρίς γη	9.157	1,1	1.067.406	3,2
1 - 9	221.416	25,7	5.201.815	15,5
10 - 29	292.355	33,9	5.390.101	16,1
30 - 49	143.500	16,6	8.414.413	25,1
50 - 99	124.485	14,4	7.263.310	21,7
100 - 199	153.673	6,2		
200 - 499				
500 - Ανω	17.937**	2,0	6.177.010	18,2
Σύνολο	861.623		33.514.055	

* Σε χιλιόδες στρέμματα.
** Εκμ/σεως πάνω από 200 στρέμματα.
Πηγή: ΕΛΓΕ, Απογραφές Γεωγραφικού Τοπογραφικός 1951, 1961,
1971 και 1981.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Πραγματικός πληθυσμός της χώρας κατά περιοχές

Έτος Απογραφής	Αστικός %	Εμπαστικός %	Αγροτικός %	Σύνολο %
1951	2.807.905	36,8	1.187.349	15,6
1961	3.628.105	43,3	1.085.856	12,9
1971	4.665.888	53,2	1.019.492	11,6
1981	5.654.058	58,1	1.136.650	11,7
1991	6.038.981	58,9	1.318.427	12,9

ΠΗΓΗ: ΕΛΓΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αγροτικά νοικοκυριά κατά τον αριθμό των μελών τους

		1977	%	1983	%
Σύνολο έκμ/σεων	957.040	100,0		958.320	100,0
1 μέλος	79.730	8,3		76.700	8,0
2 μέλη	264.120	27,6		268.640	28,0
3 μέλη	175.400	18,3		176.420	18,4
4 μέλη	204.070	21,3		212.960	22,2
5 μέλη	124.410	13,0		124.240	13,0
6 κατ. άνω	109.310	11,4		99.360	10,4
Σύνολο έκμ/σεων	957.040	100,0		958.320	100,0

		1985	%	1989	%
Σύνολο έκμ/σεων	951.220	100,0		923.210	100,0
1 μέλος	79.320	8,3		97.740	10,6
2 μέλη	286.060	30,1		320.200	34,7
3 μέλη	178.820	18,8		167.580	18,2
4 μέλη	205.120	21,6		189.220	20,5
5 μέλη	110.780	11,6		88.500	9,6
6 κατ. άνω	91.120	9,6		59.970	6,5
Σύνολο έκμ/σεων	951.220	100,0		923.210	100,0

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ: Αποτελέσματα Βρευνας Διαδοθρύσεως των γεωγραφικών Εκταλλεύσεων των ετών 1977-1978 (Πίν. 70), 1983 (Πίν. 524), 1985 (Πίν. 522), και 1989 (Πίν. 30).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Απασχολούμενοι στην αγροτική
απασχολούμενοι στην αγροτική
κατ. μη αγροτικό τομέα.

Έτος	Απασχολούμενοι στην αγροτική γεωργία, κτηνοτροφία κ.λ.π.	Απασχολούμενοι στους λοιπούς τομείς	Σύνολο
	Άτομα	Άτομα	Άτομα
1951	48,2	1.472.210	51,8
1.960-446	53,9	1.678.155	46,1
1.961	40,6	1.922.396	59,4
1.971	27,4	2.571.706	72,6
1981	18,7	2.903.191	81,3
1991	668.766		3.571.957

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ

181
21

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Κατανομή των εργαζομένων για δικό τους λογαριασμό κατά φύλο

	1951	1961	1971	1981	1991
ΣΥΝΟΛΟ	751.072	100	768.369	100	679.944
Ανδρες	698.964	90,0	691.718	90,0	609.824
Γυναίκες	53.108	7,1	76.319	10,0	70.120

Πηγές: ΕΣΥΣ, Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού 1951.
Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών 1961, 1971, 1981.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Κατανομή των συμβοληθούντων μελών κατά φύλο

	1951	1961	1971	1981	1991
ΣΥΝΟΛΟ	897.219	100	996.339	100	546.176
Ανδρες	276.416	30,8	336.495	33,8	162.088
Γυναίκες	620.803	69,2	659.844	66,2	410.156

Πηγές: ΕΣΥΣ, Απογραφές πληθυσμού 1951, 1961, 1971, 1981.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Κατανομή των μελών των αγροτικών νοίκοκυρτών που εργάζονται στην εκμετάλλευση αγρού σε τη σχέση που έχουν με τον κάτοχο της εκμετάλλευσης, κατά φύλο

Σύνολο	%	Άρρενες	%	Θηλασίς	%
Αρχηγοί έκμ/σεων:	861.362	100	714.376	82,9	146.986
Απασχολ. μέλη:	709.171	100	196.081	27,6	513.090
Σύζυγοι:	470.627	66,4	42.922	9,1	427.705
Άγαρο παιδί:	175.134	24,7	121.182	69,2	53.952
Βγγαρο παιδί:	20.606	2,9	11.523	55,9	9.083
Γονείς:	31.726	4,5	14.389	45,3	17.337
Άλλος συγγενής:	10.774	1,5	5.893	54,7	4.881
Λοιπούς:	305	0,04	172	56,4	133

Πηγή: Απογραφή Υεδρούσας-κτηνοτροφίας 1991 (Π.ν. 10 & 11).

ΕΙΒΑΛ ΠΟΣΤ ΙΚΕΝ
ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΩΔΙΚΟΥ ΚΩΔΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΕΠΙΦΕΡΗΜΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΔΙΕΓΕΣΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
(ΚΕΚΜΟΚΟΙ)

ΕΠΙΦΕΡΗΜΑ
Ο ΛΑΝΟΣΙΟΝΑΟ
Α ΜΟΙΒΙΑΗΣ

Ο ΛΑΝΟΣΙΟΝΑΟ
Α ΗΓΟΥΜΕΝΟ
Α ΚΑΛΑΘΕΣΗ
Α ΚΟΡΑΚΑΣ
Α ΚΟΥΤΟΥΖΗ
Α ΠΑΠΑΛΟΗΝΑΟ
Μ ΣΙΒΙΓΝΟΝ

Από την Αγροτικό Χώρο στην Ύπαιθρο Χώρα

Μετασχηματισμός
και σύγχρονο δεδομένο των 07/00-7/10
κόσμου στην Ελλάδα

**ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ - GUTENBERG**

*Επιστημονικός Σύμβουλος: Δ.Γ. ΤΣΑΟΥΣΗΣ
Καθηγητής Πανεπιστημίου
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
(ΚΕΚΜΟΚΟΠ)**

ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ ΧΩΡΑ

*Μετασχηματισμοί και Σύγχρονα Δεδομένα
του Αγροτικού Κόσμου στην Ελλάδα*

**Θεοδοσία Ανθοπούλου – Αντώνης Μωγιδής
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ**

Θεοδοσία	ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
Δημήτρης	ΓΟΥΣΙΟΣ
Δημιοσθένης	ΚΑΣΣΑΒΕΤΗΣ
Ανδρέας	ΚΟΡΑΚΑΣ
Αλέκος	ΚΟΥΤΣΟΥΡΗΣ
Αντώνης	ΜΩΓΙΔΗΣ
Απόστολος	ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
Michel	SIVIGNON

**ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
GUTENBERG • ΑΘΗΝΑ 2001**

ΤΟ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
Στην πηγή μιας νέας σχέσης μεταξύ πόλεων και χωριών

ΗΟΠΤΙΚΗ ΠΟΥ ΘΕΛΩ ΝΑ ΘΕΣΩ ΕΛΩ ΕΙΝΑΙ ΑΥΤΗ ΕΝΟΣ ΠΡΟσεκτικού ένου παρατηρητή που κοιτάζει την Ελλάδα πάνω από τριάντα πέντε χρόνια. Υπάρχουν δύο προσεγγίσεις που αφορούν τον αγροτικό χώρο των ευρωπαϊκών μας χωρών.

Σε μια πρώτη οπτική, η κοινωνία μας και ο χώρος στον οποίο εγγράφεται είναι εντελώς άστικοποιημένοι και υπάρχει πλέον μια συνέχεια μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου, τέτοια που η έννοια του αγροτικού χώρου ξάνει το νόημά της και το επίθετο «αγροτικός» δεν έχει πλέον επιστημονική αξία για μια μελέτη της σύγχρονης κοινωνίας. Οι τρόποι ζωής και οι αξίες έχουν ομογενοποιηθεί και η πόλη αποτελεί τη μόνη αναφορά. Η Μεγάλη Βρετανία μπορεί να αντιπροσωπεύσει την ακραία περιστώση αυτής της εξέλιξης με ένα πολύ περιορισμένο μερίδιο των γεωργών στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού και ένα τοπίο που δεν είναι παρά ένα σκηνικό (scenery) για τους αστούς.

Από μία άλλη οπτική, όμως, μπορούμε επίσης να θεωρήσουμε, αντίστροφα, ότι ο αγροτικός χώρος εξακολουθεί – λόγω των χαμηλών πληθυσμιακών πυκνοτήτων και της απομάκρυνσης από τα αστικά κέντρα – να διατηρεί δικά του χαρακτηριστικά και δεν αποτελεί ένα μαραμένο και εγκαταλειμμένο τμήμα της εθνικής επικράτειας.

Δεν θα ήθελα να μπω σε μια αδιέξοδη συζήτηση, αλλά να συμμετάσχω στη συζήτηση κρατώντας ένα συγκεκριμένο οδηγό, τη χρήση του αυτοκινήτου ως μέσο μετασχηματισμού του αγροτικού χώρου και των σχέσεων πόλης-υπαίθρου τα τελευταία τριάντα πέντε χρόνια.

Η κατάκτηση του ελληνικού χώρου από το αυτοκίνητο είναι, βέβαια, ένα από τα μείζονα γεωγραφικά γεγονότα που συνέβησαν το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα. Σε λίγες δεκαετίες, η Ελλάδα πέρασε από μια κατάσταση όπου η κατοχή αυτοκινήτου ήταν ένα σπάνιο προνόμιο, σε μια γενικευμένη «αυτοκινητοποίηση» της κοινωνίας, τόσο της αγροτικής όσο και της αστικής.

Η πρόοδος του τεχνολογικού εξοπλισμού του αυτοκινήτου δεν ήταν μόνο μια τεχνική, βελτίωση: τροποποίησε τις σχέσεις που οι Έλληνες κρατούν με τον τόπο τους, ενώ οι σχέσεις που η πόλη κρατά με την ύπαιθρο βρέθηκαν μεταμορφωμένες. Οι στατιστικές μάς λένε ότι το 1962 αριθμούσαμε 56.000 I.X. αυτοκίνητα στην Ελλάδα. Τριάντα πέντε χρόνια αργότερα ή αλλιώς το χρονικό διάστημα μιας γενιάς, ο αριθμός έφθασε τα 2,5 εκατομμύρια. Μια γεωγραφική κατανομή του αυτοκινήτου δείχνει ότι η ύπαιθρος δεν υποφέρει πλέον, ως προς αυτή την άποψη, από καμιά καθυστέρηση σε σχέση με την πόλη. Πολύ περισσότερο, η γενίκευση της χρήσης του αυτοκινήτου στις πιο δύσβατες περιοχές επέτρεψε μερικές φορές την «επανακινητοποίηση» (remobiliser) τόπων που προηγουμένα ήταν εγκαταλειμμένοι.

Η κυκλοφορία του αυτοκινήτου στην Ελλάδα του 1950

Το 1950 σημαδεύει το τέλος του Εμφυλίου πολέμου, απ' όπου η Ελλάδα βγαίνει αφαιμαγμένη. Οι δρόμοι επικοινωνίας είναι κατεστραμμένοι από τη σύρραξη και γενικά, επειδή οι αμαξιτοί δρόμοι είναι σπάνιοι, οι μεταφορές γίνονται κατά βάση μέσω της σιδηροδρομιάς και μέσω της θάλασσας.

Ωστόσο η Ελλάδα δεν γνώρισε ποτέ τη χρυσή εποχή του σιδηροδρομού. Απέκτησε από το δέκατο ένατο αιώνα ένα σκελετικό δίκτυο, περιορισμένο σε ορισμένες γραμμές. Ας θυμηθούμε ότι το βασικό δίκτυο αποτελείται από τη γραμμή Αθήνα-Θεσσαλονίκη και τη γραμμή από τη Θεσσαλονίκη έως τα τούρκικα σύνορα στη Θράκη. Οι διεθνείς επικοινωνίες διασφαλίζονται σε τέσσερα σημεία: δύο με τη Πιούγκοσλαβία, μία με τη Βουλγαρία και μία με την Τουρκία. Θα πρέπει να προσθέσουμε κάποια δευτερεύοντα δίκτυα, όπως αυτό που ενώνει τη Χαλκίδα με το δίκτυο της Αθήνας-Θεσσαλονίκης. Επί πλέον μια σιδηροδρομική γραμμή κάνει το γύρο της Πελοποννήσου. Οι ξένοι επιβάτες που κυκλοφορούν στην Ελλάδα δανείζονται το σιδηροδρομικό δίκτυο και τις θαλάσσιες συγκοινωνίες. Πρέπει να αναφερθούμε στις γραφικές περιγραφές του γεωγράφου Jules Sion, το 1930, όταν ετοιμάζει την περιγραφή της Ελλάδας στην Οικουμενική Γεωγραφία (Géographie Universelle) των Vidal de la Blache και Lucien Gallois (Armand Colin, 1930). Ο Jules Sion γνωρίζει κυρίως την ηπειρωτική Ελλάδα που είναι προσπελάσιμη από το σιδηροδρομο. Μιλώντας για την Αρκαδία στο κέντρο της Πελοποννήσου σημειώνει ότι: «Το κέντρο της χερσονήσου διαθέτει σήμερα ένα δίκτυο αμαξιτών δρόμων. Εδώ που τα λέμε, είναι λίγοι και βάζουν σε δύσκολη δοκιμασία τα αυτοκίνητα που τερματίζουν εκεί την καριέρα τους. Ένας Έλληνας οδηγός 'καταπίνει το εμπόδιο' το ίδιο άνετα όπως το ούζο, το

φτιαγμένο από γλυκάνισο ποτό της περιοχής. Δεν διστάζει να πάρει μονοπάτια πετρώδη σε απότομες πλαγιές για να κόψει δρόμο, να ακολουθήσει την κοίτη ενός χειμάρρου και όταν το λάστιχο κομματιάζεται, το αντικαθιστά στρίβοντας μια χεριά σχίνα και ερείκη. Όμως αξίζει τον κόπο να χρησιμοποιήσει κανείς αυτές τις υπηρεσίες ή τους μουλαράδες για να επισκεφθεί τα βουνά της Αρκαδίας» (στο *Le Péloponnèse, Bulletin de la Société Langue docienne de Géographie* 1934, fasc. 2 & 3, page 63).

Αυτό το εμβρυακό σιδηροδρομικό δίκτυο είχε πολύ υποφέρει κατά τον Εμφύλιο πόλεμο και προηγούμενα κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ήταν εύκολο να καταστρέψει κανείς τα πολλαπλά τούνελ και τις γέφυρες. Και τα οχυρά που συνοδεύουν ακόμα και σήμερα αυτό το σιδηροδρομικό δίκτυο μαρτυρούν τις συγκρούσεις μεταξύ αυτών που προσπαθούσαν να διατηρήσουν την κυκλοφορία και των αντιπάλων τους.

Το οδικό δίκτυο δεν ήταν σε καλύτερη κατάσταση και δεθα μας εκπλήξει ότι το κύριο μέρος της εσωτερικής κυκλοφορίας γινόταν από το θαλάσσιο δρόμο. Όπως κατά το 190 αιώνα το κάτι της θάλασσα και το μουλάρι στα πετρώδη μονοπάτια ή το «καλντερίμι» ήταν τα προνομιακά μέσα μεταφοράς.

Οι μετακινήσεις σε δίτροχη άμαξα που συρόταν από άλογα ή βόδια αποτελούσαν εξαίρεση εκτός από τις πεδιάδες, όπως στη Θεσσαλία, όπου το 1950 συναντάμε ακόμα κάρα με συμπαγείς ξύλινες ρόδες, πανομοιότυπες με αυτές που περιγράφει ο αρχαιολόγος Heuzey το 1856. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν ότι υπήρχε χαμηλή κυκλοφορία εμπορευμάτων μεγάλων αποστάσεων, οι μετακινήσεις ήταν μακράς διαρκείας ενώ το τονάξ περιορισμένο. Σε μια πιο μικρή κλίμακα, αυτή των αγροτικών κοινοτήτων, η πρόσβαση σε ορισμένα σημεία της επικράτειάς τους ήταν προβληματική.

Οι βοσκοί έκαναν πολλές ώρες να φθάσουν στα ορεινά βοσκοτόπια ακόμα και αν οι θερινές βοσκές περικλείονταν στα όρη της κοινότητας. Αυτές οι δυσκολίες και η μεγάλη ακόμα παρουσία λύκων τους έκανε να κοιμούνται απαραίτητα κοντά στα κοπάδια τους για ολόκληρες εβδομάδες. Στις εξειδικευμένες στην ελαιοκαλλιέργεια περιοχές (στο Πήλιο, π.χ.), η μεγάλη διάρκεια των μεταφορών, ακόμα και στο εσωτερικό αυτής της ίδιας της κοινότητας, καθιστούσε απαραίτητη τη διπλή κατοικία: κάθε οικογένεια είχε ένα σπίτι στον οικισμό και ένα ή περισσότερα καλύβια στους αγρούς, αρκετά ευρύχωρα ώστε η οικογένεια να μπορεί να διαβιώσει για αρκετούς μήνες, από το Νοέμβριο ως το Μάρτιο, κατά την περίοδο της συγκομιδής.

Ένας χάρτης της κυκλοφορίας του αυτοκινήτου στην Ελλάδα, που εκδόθηκε από το Υπουργείο Δημοσίων Έργων το 1956, δίνει μια κτυπητή εικόνα του πολυτεμαχισμού των μεταφορών: οι δρόμοι δεν συγχάνονται παρά μόνο σε μια περιορισμένη περίμετρο γύρω από κάθε μικρή πόλη και οι εφοδιαστικές μεγάλων αποστάσεων είναι σπάνιες. Μία μόνο αμαξιτή οδός επιτρέπει το οδικό πέρασμα μεταξύ Θεσσαλίας και Ηπείρου: αυτή της διόδου της Κατάρας (1.700 μ. υψόμετρο) μετά από παραγγελία της μικρής πόλης του Μετσόβου.

Η απουσία ενός αστικού δικτύου, ή αλλιώς μιας αρθρωμένης αστικής ιεραρχίας, ερμηνεύεται σε μεγάλο βαθμό από τη δυσκολία των επικοινωνιών. Σε μια μικρότερη κλίμακα, αυτή των πρωτευουσών των επαρχιών, πολύ μικρά χωριά έχαιραν σε πείσμα του μικρού τους μεγέθους μιας όχι αμελητέας εμπορικής δραστηριότητας: ο κατακερματισμός ήταν ο κανόνας. Σημειώσαμε ότι στο θαλάσσιο χώρο το καίτι την το ταίρι του μουλαριού. Χωρίς αμφιβολία η κανότητα μεταφοράς του καϊκιού ήταν πιο σημαντική απ' αυτή ενός καραβανιού: ορισμένοι τόνοι ή μερικές δεκάδες τόνοι ανάλογα με το μέγεθος. Το μικρό βύθισμα του καϊκιού τού έδινε πρόσβαση σε μι-

κρούς όρμους. Αυτή την εποχή αρχίσαμε να κατασκευάζουμε φθηνές πλατφόρμες για την προσέγγιση πλοιαρίων στις ακτές χρησιμοποιώντας για βάση βαρέλια γεμισμένα με μπετόν. Το μοτέρ του ντήζελ υποκατέστησε το πανί και πολλές τοπικές θαλάσσιες γραμμές έξυπηρετούσαν τα παράκτια. Εδώ, ακόμα, η διασπορά αυτών των πολλών λιμανιών ήταν σύμφωνη με το μικρό μέγεθος των οικισμών που τα συνόδευαν.

Γέννηση ενός εθνικού οδικού δικτύου

ΤΟ ΤΕΛΟΣ του Εμφυλίου πολέμου και οι επιπτώσεις του σχεδίου Marshall απέφεραν μια ιδιαίτερη ανάπτυξη στον τομέα του οδικού δικτύου. Κατά τη διάρκεια αυτού του ίδιου τού Εμφυλίου και για τις στρατιωτικές ανάγκες, καταβλήθηκε προσπάθεια να πολλαπλασιαστούν οι δρόμοι. Ο συσχετισμός μεταξύ στρατιωτικών γεγονότων και ανάπτυξης του οδικού δικτύου χρονολογείται εξάλλου από παλιά στην Ελλάδα: οι στρατιώτες του στρατηγού Μαΐζων χρησιμοποιήθηκαν, το 1829, για το τμήμα μεταξύ της Καλαμάτας και της παραθαλάσσιας ζώνης. Από το 1917, το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα είχε αναλάβει την κατασκευή ορισμένων καλών δρόμων, όπως αυτός που ξεκινώντας από την Ιτέα, διασχίζει τον τράχηλο της Γραβιάς και επιτρέπει τη σύνδεση του Κορινθιακού νόλπου με τη Λαμία.

Η μετριότητα του σιδηροδρομικού δικτύου και η ανικανότητά του να επιλύσει τα προβλήματα κυκλοφορίας στην ηπειρωτική Ελλάδα έκανε ώστε το κύριο μέρος των επενδύσεων να διατεθεί στους δρόμους. Ο προσανατολισμός αυτός έγινε ακόμα πιο ξεκάθαρος από τη δεκαετία του 1960, όταν ο Κων/νος Καραμανλής ήρθε στην εξουσία. Ο δρόμος γίνεται τό ίδιο το σήμα των μοντερνισμών. Η κατασκευή ενός πραγματικού οδικού δικτύου προϋπόθετε ότι θα κτίζονταν ορι-

σμένες οδοί μεγάλης κυκλοφορίας που θα συνέδεαν τις μεγάλες πόλεις. Το μεγάλο εγχείρημα ήταν η κατασκευή της εθνικής οδού No1 που έφθανε από την Αθήνα στη Θεσσαλονίκη. Επιλέχθηκε η κατασκευή ενός είδους ταχείας οδού (express) με διόδια, της οποίας τα τεχνικά χαρακτηριστικά της επέτρεψαν να αντέξει την κυκλοφορία επί 20 χρόνια. Επιπλέον, είχε το πλεονέκτημα μιας λιγότερο ορεινής χάραξης απ' ότι του σιδηροδρομού του 19ου αιώνα αφού εξέλιπε πλέον ο ισχυρός κίνδυνος των βομβαρδισμών από τα περιπλέοντα θωρηκτά του Αιγαίου. Ορισμένες δύσβατες περιοχές, όπως η πεδιάδα της Αταλάντης κατά μήκος του Ευβοϊκού κόλπου, απεγκλωβίστηκαν και μπόρεσαν να εξειδικευτούν στην παραγωγή οπωροκηπευτικών με προορισμό την αγορά της Αθήνας.

Η κατασκευή ενός ασφαλτοστρωμένου δικτύου ωφέλησε παταρχήν ένα τύπο πόλεων που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως μεσαίες εσωτερικές πόλεις που ζούν κυρίως από τις σχέσεις που διατηρούν με την αγροτική τους ενδοχώρα. Αυτή ήταν η περίπτωση της Λάρισας σε σχέση με το Βόλο, παράλια πόλη που ευνοήθηκε στην προηγούμενη φάση. Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό προβάλλουν, επίσης, οι Σέρρες και η Δράμα σε σχέση με την Καβάλα, το Αγρίνιο σε σχέση με το Μεσολόγγι, η Άρτα σε σχέση με την Πρέβεζα. Μπορούμε να πούμε, κατά ένα γενικό τρόπο ότι οι γεωργικές πόλεις, κέντρα περιοχών όπου η άρδευση οδηγούσε σε μια γρήγορη ανάπτυξη, σημείωσαν προόδους πιο έντονες σε σχέση με τα λιμάνια που υπέστησαν τις επιπτώσεις της συγκέντρωσης του εμπορίου και των μεταφορών στο λιμάνι του Πειραιά: ο χερσαίος δρόμος κυριαρχούσε πλέον της θαλάσσιας οδού.

Την ίδια εποχή, όλες οι πρωτεύουσες των νομών της ηπειρωτικής Ελλάδας, ακόμα και οι πιο απόμακρες, συνδέθηκαν με την Αθήνα και δευτερευόντως με τη Θεσσαλονίκη με γραμμές λεωφορείων μεγάλης συχνότητας. Η πιο αξιοσημείωτη πρωτοβουλία ήταν η σύσταση -σε διάφορες χωρικές κλίτη πρωτοβουλία - σε διάφορες χωρικές κλί-

μάκες, αυτής της περιφέρειας, του νομού, ακόμα και αυτή της επικράτειας της πελατείας μιας μικρής πόλης— συνεταιρισμών ιδιοκτητών λεωφορείων, τα λεγόμενα ΚΤΕΛ, συνασπισμένοι και δικαιούχοι ενός συστήματος οργανωμένων, από τις δημόσιες αρχές, γραμμών. Σ' αυτό τον τομέα ο δρόμος και το αυτοκίνητο έπαιξαν ένα βασικό ρόλο στην οργάνωση του εθνικού χώρου.

Σε μια μικρότερη κλίμακα, αυτή των νομών, ο δρόμος επέτρεψε την άνετη σύνδεση των χωριών με την πρωτεύουσά τους. Σε μια πρώτη φάση, μέχερι το 1965, το σύνολο των πόλεων πλέον των 5.000 κατοίκων συνδέθηκε με τον εξωτερικό κόσμο μ' ένα ασφαλτοστρωμένο δρόμο. Την ίδια περίοδο, τα χωριά εξυπηρετούνταν από χωματόδρομους, που ήταν όμως αμάξιτοι, και προς το 1970 κάθε μία από τις 6.000 κοινότητές της Ελλάδας ή περίπου, ήταν προστιθμένη με το αυτοκίνητο. Εδώ ακόμα, στην κλίμακα του νομού, μια καλή οργάνωση των λεωφορειακών γραμμών επέτρεψε την καθημερινή σύνδεση όλων των κοινοτήτων με την πρωτεύουσά τους, υπογραμμίζοντας το ρόλο του αυτοκινήτου στην ενσωμάτωση του αγροτικού κόσμου στο εθνικό δίκτυο σε όρους οικονομικούς αναμφίβολα, αλλά επίσης και σε όρους κοινωνικών σχέσεων και πρόσβασης στον εξοπλισμό παιδείας και υγείας.

Η επανάσταση του αυτοκινήτου

ΗΚΑΤΑΣΚΕΥΗ και η ανάπτυξη αυτού του οδικού δικτύου είναι παράλληλη με μια ραγδαία ανάπτυξη του αριθμού των οχημάτων. Ο συνολικός αριθμός τους ανερχόταν στα 146.000 το 1962, από τα οποία λίγο περισσότερο από το ένα τρίτο (1/3) ήταν ιδιωτικής χρήσεως (I.X.), και τα υπόλοιπα φορτηγά, αυτοκίνητα, μοτοσικλέτες κ.λπ. Το 1978, περάσαμε στα 1.166.000 οχήματα, από τα οποία 744.000 ιδιωτικά και το

1997 στα 4.048.000 από τα οποία 2.500.000 ιδιωτικά. Να σημειώσουμε ότι η αγαλογία ιδιωτικών οχημάτων μεγάλωσε, δείκτης μιας σχετικής αύξησης του επιπέδου ζωής. Ο εξοπλισμός σε οχήματα δεν αντιπροσωπεύει πια αισθητή διαφορά αν τον αναγάγουμε στον αριθμό του πληθυσμού, γεγονός που είναι ένδειξη κάποιου κορεσμού. Καρεσμός σχετικός γιατί η Ελλάδα είναι ακόμα μακριά από το επίπεδο εξοπλισμού σε αυτοκίνητα των χωρών της δυτικής Ευρώπης.

Αν η προνομιακή ανάπτυξη του οδικού δικτύου φάνηκε σαν ένας τρόπος ενθάρρυνσης της ανάπτυξης του αυτοκινήτου, σ' αυτή την ίδια ανάπτυξη εναντιώθηκε η φορολογική πολιτική που επιβαρύνει βαριά τα I.X. Από την άλλη, η Ελλάδα πολύ γρήγορα ενθάρρυνε την κατοχή επαγγελματικών οχημάτων προς χρήση των εμπόρων, των μαστόρων και των γεωργών: τα επαγγελματικά οχήματα εξαιρέθηκαν από τους μεγάλους φόρους αγοράς που πλήττουν τα I.X. Αυτά τα προνόμια οδήγησαν σε μια αξιοσημείωτη αύξηση «των αγροτικών». Κάθε γεωργός μπορεί να διαθέτει μια μικρή σκευοφόρο και να τη χρησιμοποιεί σε μια σχετική περίμετρο γύρω από τη γεωργική του εκμετάλλευση. Ο έλεγχος γίνεται χάρη στην καταγραφή του ονόματος και του επαγγελματικού σκοπού του ιδιοκτήτη στην καρότσα του αυτοκινήτου.

Στις πεδινές περιοχές, η ανάπτυξη του αγροτικού δεν εμπόδισε αυτή του τρακτέρ, γιατί το αγροτικό δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τις διάφορες καλλιεργητικές εργασίες και μια μικρή φρέζα —που ενδεχομένως μεταφέρεται στην καρότσα ενός αγροτικού— να μην προσαρμόζεται στις μεγάλες καλλιέργειες (δημητριακά, βαμβάκι, ζαχαρόπετυτλα κ.λπ.). Στις γόνιμες αρδεύσιμες πεδιάδες παρατηρούμε, λοιπόν, ταυτόχρονα τον πολλαπλασιασμό του τρακτέρ και τη γενικευμένη χρήση του τρακτέρ.

Σε ορισμένες περιοχές, όπως οι ελαιοπαραγωγικές, όπου ο γεωργός δε διατηρεί παρά ένα μικρό κοπάδι κατσικιών ή

προβάτων για οικιακή κατανάλωση, όπου τα καλλιεργητικά εργαλεία είναι μικρά σε μέγεθος (π.χ. κλαδευτήρια), όπου η πλατφόρμα του αγροτικού αρκεί για να μεταφέρει τη συγκομιδή της ημέρας, το αγροτικό είναι το μεγάλο εργαλείο εκσυγχρονισμού της υπαίθρου. Να προσθέσουμε ότι από τη στιγμή που ένας ικανός αριθμός γεωργών ασκούν και ένα άλλο επάγγελμα (το πιο συχνό στις οικοδομές), το αγροτικό είναι για ακόμα μια φορά καλοδεχούμενο. Αντίστροφα, τα γαϊδουριά και τα μουλάρια έχουν σχεδόν εξαφανισθεί. Εκεί όπου μία ώρα διαδρομής στην πλάτη ενός μουλαριού ήταν απαραίτητη για το κλάδεμα των δένδρων, 10 λεπτά αυτοκινήτου αρκούν και το φορτίο μεταφέρσιμης ξυλείας είναι πολύ πιο σημαντικό. Δεν ξαφνιάζει ότι η ανάπτυξη του αγροτικού κατέληξε σε μια πραγματική επαναταξινόμηση των αγροτικών περιοχών σ' αυτές τις ελαιοκομικές περιοχές που πήραμε εν είδει παραδείγματος. Στο εξής, μόνο τα δένδρα που είναι προσιτά με το αγροτικό καλλιεργούνται, λιπαίνονται και κλαδεύονται. Τα άλλα τείνουν σταδιακά να εγκαταλειφθούν. Η το λιγότερο, τα διαχειρίζονται από μακριά: η ελιά που ήταν ένα προϊόν καλλιέργειας γίνεται κατά κάποιο τρόπο προϊόν συλλογής.

Μπορούμε ωστόσο να διερευνήσουμε τις εξελίξεις και αντίστροφα.

Στην κεντρική Ελλάδα η μεγάλη κερδοφόρα καλλιέργεια των τελευταίων ετών ήταν το βαμβάκι. Το βαμβάκι απέφερε τέτοια εισοδήματα, ώστε καθένας επιχειρούσε να το σπείρει οπουδήποτε. Η ανάπτυξη των τοπικών επαρχιακών δρόμων, απλά μονοπάτια που ανοίχθηκαν με μπουλντόζες, οδήγησε στην εύκολη πρόσβαση σε χωράφια, τα οποία αρκούσε να ήταν περίπου επίπεδα για να μπορέσει κανείς να περάσει μ' ένα τρακτέρ και να τα αρδεύσει. Παρατηρούνται λοιπόν εκχερσώσεις που επεκτείνουν τον καλλιεργούμενο χώρο με την ελπίδα της συγκομιδής βαμβακιού.

Στις περιοχές που διαθέτουν εκτεταμένα βιοσκοτόπια, αυτά διέθεταν αμαξιτά μονοπάτια. Στην προσπάθεια χρησιμοποίησης των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων έπαιξαν έναν αποφασιστικό ρόλο. Οι βιοσκοί που τοποθετούνταν στην τελευταία βαθμίδα της κοινωνικής ιεραρχίας, γιατί ήταν αναγκασμένοι να περνούν τη νύκτα με τα πρόβατά τους κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, είδαν τον τρόπο ζωής τους να βελτιώνεται σε βαθμό αποφασιστικό, χάρη στην εξυπηρέτηση που προσέφερε στο ορεινό ποιμνιοστάσιο το αγροτικό αυτοκίνητο. Αυτό το όχημα τους επιτρέπει να γυρίζουν στο χωριό κάθε βράδυ, να εμφανίζονται στη δημόσια πλατεία, να ξούν αυτή την αστική ζωή που άγγιζε όλους τους Έλληνες, ακόμα και αυτούς των χωριών.

Ένας νέος τρόπος κατοίκησης

ΠΕΡΝΑΜΕ, με την αφορμή αυτού του παραδείγματος, στο κεφάλαιο των αποφασιστικών αλλαγών του τρόπου κατοίκησης: τρόπος κατοίκησης του χωριού και τρόπος επίσης αντίληψης της σχέσης μεταξύ χωριού και της γειτονικής πόλης. Η πολύ μεγάλη ευκολία επικοινωνιών, ο πολλαπλασιασμός και η γενίκευση του αυτοκινήτου έχουν σε ορισμένο βαθμό βάλει τέλος στην κατάρα του χωριού και δεν δικαιολογούν πλέον καθόλου τη δεινή άποψη ότι οι Έλληνες έχουν στο χωριό ένα τόπο όπου τίποτα δε συμβαίνει ποτέ και όπου η κοινωνική ζωή είναι εμβρυακή. Αυτές όλες αλλαγές είναι ιδιαίτερα ορατές στις πεδινές περιοχές, όπου η ευημερία που έφερε η τάδε καλλιέργεια (στη Θεσσαλία το βαμβάκι, στις βόρειες ακτές της Πελοποννήσου τα εσπεριδοειδή) μετασχηματίζει μια περιοχή, που θα αντιστοιχούσε περίπου σε μία από τις γαλλικές επαρχίες (*sous-prefecture*), σε ένα δίκτυο μηχανών πόλεων και κοντινών χωριών, όπου το πλεονέκτημα

κατοίκησης των πρώτων δεν είναι πλέον αποφασιστικό.

Ας είναι η επαρχία των Φαρσάλων στη Θεσσαλία. Τα περιφερειακά χωριά στα υψώματα έχουν σχεδόν αδειάσει από το μόνιμο πληθυσμό τους. Η μόνη καλλιέργεια είναι αυτή του σκληρού σιταριού που επιτρέπει τη συγκομιδή καρπού, αλλά ακόμα περισσότερο των επιδοτήσεων των Βρυξελλών. Αρκετός αριθμός γεωργών επέλεξαν να κατοικήσουν σε διαμέρισμα στα Φάρσαλα και να πηγαίνουν με αυτοκίνητο να καλλιεργούν τα χωράφια. Στην πεδιάδα, αντίθετα, παρατηρούμε καινούργια σπίτια, καμιά φορά πολυτελή, σε χωριά που πλούτισαν πολύ, χάρη στα ψηλά εισοδήματα που αποφέρει το βαμβάκι. Εδώ το πλεονέκτημα κατοίκησης της πόλης, κυρίως όταν πρόκειται για μια μικρή πόλη των 10.000 κατοίκων όπως τα Φάρσαλα, δεν είναι πλέον αδιαμφισβήτητο. Στην επικράτεια της επαρχίας απλώνεται ένα δίκτυο χωριών εύκολης πρόσβασης, όπου βρίσκονται διασκορπισμένα εργοστάσια εκκοινισμού του βαμβακιού, μηχανουργεία επισκευής γεωργικών μηχανών, εμπορικοί αντιπρόσωποι τρακτέρ ή φυτοφαρμάκων. Το Κέντρο Υγείας των Φαρσάλων και το Λύκειο είναι εύκολα προσβάσιμα σε λιγότερο από μία ώρα με το αυτοκίνητο. Ο ορισμός ο ίδιος του αστικού και του αγροτικού χάνει την έννοια του. Εδώ και πολύ καιρό, ήδη, η εγκατάλειψη της κτηνοτροφίας υπέρ των ετήσιων καλλιεργειών, οι οποίες χαρακτηρίζονται από έντονο εποχικό ρυθμό των εργασιών, επιτρέπει μια διπλή κατοικία, ιδίως για τους πιο πλούσιους γεωργούς. Οι γυναίκες και τα παιδιά σχολικής ηλικίας κατοικούν στην πόλη, όσο για τους γεωργούς της, το χωριό γίνεται μόνο τόπος εργασίας. Ταυτόχρονα, μη-γεωργοί, οι οποίοι από κληρονομιά διαθέτουν στο χωριό ένα οικόπεδο να κτίσουν, κατοικούν στο χωριό και δουλεύουν στην πόλη. Εν πάσῃ περιπτώσει, αυτή η τελευταία περιπτώση δεν είναι η πιο συνήθης.

Από το 1980 κυρίως, οι κωμοπόλεις μικρού μεγέθους, που

είναι το ισοδύναμο της πρωτεύουσας, ενός canton που αριθμεί λιγότερο από 2.000 κατοίκους, δέχθηκαν έναν αξιοσημείωτο εξοπλισμό σε κέντρα πρωτοβάθμιων ιατρικών υπηρεσιών και σε λύκεια. Όμως παρατηρούμε ότι η πρόσβαση με αυτοκίνητο οδηγεί τους γιατρούς αυτών των κέντρων και τους καθηγητές των λυκείων να κατοικούν στην πιο κοντινή πόλη.

Σε άλλες περιοχές, ιδιαίτερα τις παραθαλάσσιες όπου ο τουρισμός έχει θεαματικά αναπτυχθεί (τόσο στην ηπειρωτική όσο και τη νησιωτική Ελλάδα) τα συνήθη σημεία αναγνώρισης του αγροτικού και του αστικού είναι ακόμα πιο δυσδιάκριτα. Το αυτοκίνητο επιτρέπει, πράγματι, να μοιρασθεί κανείς την εβδομάδα του μεταξύ διαμερίσματος στην πόλη και ενοικιαζόμενων δωματίων στις ακτές, που τα διαχειρίζεται και τα επιβλέπει. Πολλές είναι οι οικογένειες που μένουν στην πόλη το χειμώνα και στην πλαξ το καλοκαίρι. Η εγγύτητα της πόλης από τη μια μεριά και η χρήση του αυτοκινήτου από την άλλη, επιτρέπουν μεικτούς τρόπους ζωής. Προκύπτει ένα νέο καθεστώς των παράκτιων που βρίσκονται αστικοποιημένα χωρίς να τοποθετούνται στην πόλη.

Συμπέρασμα

Σ' ΑΥΤΗ τη βαθιά μετασχηματισμένη Ελλάδα, η οργάνωση του χώρου αντιδιαστέλλει περισσότερο σήμερα την αστικοποιημένη ύπαιθρο –χάρη στη γειτνίαση με την πόλη και τη χρήση του αγροτικού αυτοκινήτου– με την απομονωμένη ύπαιθρο που την αποκαλούμε «βαθιά αγροτιά» (τιταν profond), της οποίας πολλές περιοχές είναι υπό εγκατάλειψη. Αυτοί οι μετασχηματισμοί υποστηρίχθηκαν από μια καταπληκτική ευημερία ορισμένων γεωργικών περιοχών. Στη Θεσσαλία από την άποψη των εισοδημάτων και της φορολογικής επιβάρυνσης είναι καλύτερο να είσαι καλλιεργητής

βαμβακιού παρά δημόσιος υπάλληλος. Η ευημερία των γεωργών μεταφράζεται με την πολυτέλεια της κατοικίας και το αγροτικό αυτοκίνητο γίνεται γυαλιστερό 4x4 (τέσσερα επί τέσσερα). Είναι αλήθεια ότι όχι λίγοι υπάλληλοι, αγροτικής καταγωγής, απολαμβάνουν και αυτοί των μεριμμάτων της γεωργικής προόδου νοικιάζοντας τη γη τους στα μέλη της οικογένειας που μένουν στην εκμετάλλευση.

Σ' αυτές τις μεταμορφώσεις, το αυτοκίνητο δεν είναι ο κύριος κινητήρας. Όμως η γενίκευση της χρήσης του συνάγει τις βαθιές αλλαγές της ζωής των σχέσεων και οδηγεί σε νέους τρόπους οικειοποίησης του χρόνου και του χώρου.

Μετάφραση από τα γαλλικά Θ. Ανθοπούλου.

ΓΑΡΥΜΑ ΣΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΣ (1980-2001)

ΑΘΗΝΑ 2004

ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ

Αντώνης Μωυσίδης, αναπληρωτής καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
Τμήμα Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Νικόλαος Καμπέρης, διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών

1. Εισαγωγή

Η μελέτη του αγροτικού χώρου αποκτά, εύλογα, ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην περίοδο κυριαρχίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, καθώς καλεύται να λειτουργήσει στην ιστορική εκείνη φάση στην οποία, μέσα από ριζικές κοινωνικές και οικονομικές αναδιαρθρώσεις, αίρεται σταδιακά η πρωτοκαθεδρία του στην κοινωνία, την οικονομία και τον πολιτισμό.

Επάλληλες ή και αλληλοτροφοδοτούμενες διαδικασίες στην παραγωγή μεταβάλλουν ή και αίρουν παραδοσιακά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου μετατρέποντάς τον σε ένα αναπόσπαστο αλλά επιμέρους και διαρκώς συρρικνούμενο τμήμα της διαδικασίας ανάπτυξης του κυρίαρχου καπιταλιστικού κοινωνικού και οικονομικού σχηματισμού.

Σχηματοποιώντας, πολύ συνοιτικά, τις βασικές δυναμικές που ορίζουν την πορεία του αγροτικού χώρου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής διακρίνουμε δύο ως κεντρικές. Πρώτον, μια εξωγενή δυναμική που αναπτύσσεται εκτός του χώρου, εκπορεύεται προς αυτόν και επιδρά δραστικά στην εξέλιξη και τις μεταβολές του και, δεύτερον, μια ενδογενή δυναμική. Βασικούς παράγοντες της πρώτης αποτελούν οι πολιτικές επιλογές του εθνικού κράτους, οι οποίες στοχεύουν στην εξυπηρέτηση των εκάστοτε αναγκών του κυρίαρχου κεφαλαίου διαμορφώνουν τους όρους λειτουργίας και προσδιορίζουν το ρόλο που οφείλει να παίξει ο αγροτικός τομέας στη συγκεκριμένη περίοδο. Πρόκειται, δηλαδή, για τη διαδικασία εκείνη της εντεινόμενης εξωτερικής παρέμβασης που αίρει σταδιακά τη σχετική παραγωγική «αυτονομία» του τομέα, καθώς και τη «μοναδικότητα» ή απομόνωση των επιμέρους περιοχών στον λεγόμενο πρωτογενή τομέα.

Η ενδογενής δυναμική αφορά στις εσωτερικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στον τομέα, ως ανάγκη άμεσα συνδεδεμένη με τις πλευρές του ρόλου που αναλαμβάνει ο τομέας στο πλαίσιο της πρώτης δυναμικής. Η βασική συνιστώσα του ρόλου αυτού εντοπίζεται στην προσπάθεια του τομέα να ανταποκριθεί στα αιτήματα που απορρέουν από

τις ανάγκες λειτουργίας του αστικού τομέα της κοινωνίας και της οικονομίας. Μεταξύ άλλων, ο αγροτικός τομέας καλέται να αιχήσει τον όγκο παραγωγής του, να παράγει προϊόντα για την εσωτερική και εξωτερική αγορά, να μειώσει τις ανάγκες του σε εργατικά χέρια και το πλεόνασμά του να το διαθέσει για τις ανάγκες του ανερχόμενου αστικού χώρου, να κάνει χρήση τεχνολογίας και άλλων εισαρόων που προέρχονται από τον αστικό χώρο και γενικά να εκχρηματίσει την παραγωγική του διαδικασία.

Οι υποχρεώσεις αυτές αναγκάζουν τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις να εισέρχονται σε ένα φαύλο κύκλο μιας αέναης προσπάθειας χρηματοδότησης του αναγκαίου εκουν-χρονισμού τους, γεγονός που συνεπάγεται την ανάγκη για διαρκή εντατικοποίηση της παραγωγής τους. Η σταδιακή κατάργηση, στη λογική της επήσιας κυκλικότητας, της ανα-παραγωγής μέσων παραγωγής εντός των εκμεταλλεύσεων και η συρρίκνωση του όγκου παραγωγής για την αυτοκατανάλωση των νοικοκυριών οριστικοποιεί την πλήρη και πολύ-μορφή εξάρτηση του αγροτικού χώρου από τον αστικό τόσο για τη συνέχιση της παρα-γωγής όσο και της κατανάλωσής των μελών των νοικοκυριών.

Οι διαδικασίες αυτές, πέρα από τη μείωση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων που δεν μπορούν να ανταποκριθούν στους όρους της αγοράς και τη συνεπακόλουθη μείωση του αγροτικού πληθυσμού, μεταβάλλουν τα χαρακτηριστικά και τη σύνθεση της απασχόλη-σης τόσο στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις όσο και στο σύνολο της κοινωνίας του α-γροτικού χώρου. Ειδικότερα, εμφανίζονται, μεταξύ άλλων, νέα ή επιτείνονται υβριδικά φαινόμενα, όπως η πολυαπασχόληση, αλλάζει ο ρόλος της αγροτικής εκμετάλλευσης ως βασικού φορέα εργασίας και εισοδήματος στην αγροτική περιφέρεια και εμφανίζονται νέες λογικές και υποκείμενα /αποδέκτες των κεντρικών/ κρατικών πολιτικών. Παράλληλα, αυξάνεται το ποσοστό των μη αγροτικών επαγγελμάτων στις αγροτικές κοινότητες μεταβάλλοντας ριζικά τον παραδοσιακό χαρακτήρα τους.

Συνολικά, μπορούμε να πούμε ότι η αγροτική κοινωνία στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής εισέρχεται σε ένα στάδιο διαρκούς κοινωνικού και οικονομικού κατακερματισμού με τη διαφοροποίηση τόσο στην κατόχη μέσων παραγωγής όσο και στο ύψος των εισοδημάτων των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Η ανάδυση νέων κοινωνικών αναγκών, απημάτων και προσδοκιών σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση νέων κοινωνικών στρωμάτων ή ομάδων συμφερόντων διαμορφώνει ένα ευαίσθητο συγκρουαιακό τοπίο στην πάλαι ποτέ, εν πολλοίς ομογενή και «κοιμώμενη», ειδυλλιακή ύπαθλο. Το πλέγμα αυτό των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών μεταβολών που συνθέτει τη σύγχρονη εικόνα του αγροτικού χώρου θέτει και τη θεωρητική αναζήτηση για τη φύση του χώρου μπροστά σε νέα ερωτήματα.

Σημαντικό μέρος από τα ερωτήματα αυτά συνδέονται με τις διαδικασίες παραγωγής και κοινωνικής ανασύνθεσης του ελληνικού αγροτικού χώρου στη σύγχρονη Ελλάδα. Για πολλούς λόγους η περίοδος μετά το 1980 εκλαμβάνεται για τη συνέχεια του αγροτικού χώρου ως ιδιαίτερη και πολύ σημαντική, όπως θα προσταθήσουμε να δείξουμε συνοπτικά στη συνέχεια της εργασίας αυτής.

2. Η καπιταλιστική ανάπτυξη και ο ελληνικός αγροτικός χώρος

2.1. Από το 19ο αιώνα στη μεταπολεμική περίοδο

Κάνοντας μια σύντομη ιστορική αναδρομή στη θέση και το ρόλο του αγροτικού τομέα στην εθνική οικονομία από τις απαρχές του ελληνικού κράτους, διακρίνουμε την έντονη παρουσία και τον ιδιαίτερο ρόλο της κεντρικής εξουσίας στη διευθέτηση των ζητημάτων του αγροτικού χώρου και ιδιαίτερα στην οργάνωση της μεταφοράς του αγροτικού πλεονάσματος στην αρχή και της οργάνωσης της παραγωγής και της μεταφοράς του πλεονάσματος αργότερα.

Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα του 19ου αιώνα, η «εξωγενής δυναμική» με την έννοια της καπιταλιστικής αστικής ανάπτυξης επικεντρώνεται στην ιδιοποίηση πλεονάσματος από τον αγροτικό τομέα κατ' αρχήν εκ μέρους του κράτους (μίσθωση των εθνικών γαιών, φορολογία) και στη συνέχεια εκ μέρους του κράτους και του εμπορικού καπιταλιστικού κεφαλαίου (εξάπλωση των εμπορευματικών καλλιεργειών, χρέωση και προπώληση της παραγωγής κ.λπ.).¹ Τα μεγάλα αυτά προβλήματα στην αρχή θα περιοριστούν στα ρεύματα της «ενδοαγροτικής γεωγραφικής κινητικότητας»², της «εποχιακής αγροτικής εργασίας»³ και της «συμπληρωματικής εποχιακής απασχόλησης σε επαρχιακές βιοτεχνίες»⁴ ενώ στη συνέχεια θα εκφραστούν σε επάλληλα μεταναστευτικά ρεύματα πρός τις πόλεις και κυρίως προς το εξωτερικό⁵. Η «εκτόνωση» αυτή μαζί με τις ιδιαιτερότητες της συγκρότησης του εν γένει αστικού χώρου (τάξεις, κόμματα, απασχολήσεις) θα έχουν όπαν απότελεσμα αγροτικά κινήματα να είναι ασυνεχή και σποραδικά⁶.

Τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα η αστική βιομηχανική αύξηση και ο διευρυνόμενος κρατικός παρεμβατισμός θα ενισχύσουν την «πιστωτική όψη»⁷ της αγροτικής με-

1. Σβορώνος, Ν. (1982), *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 292· Ψυχογιός, Δ. (1995), *Προίκες, φόροι, σταφίδα και φωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, εκδ. Ε.Κ.Ε., Αθήνα, σελ. 73· Αγριαντώνη, Χ. (2000), «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, σ. Τυπωθήσα, Αθήνα, σ. 149-150.

2. Παναγιωτόπουλος, Β. (1976), «Ο ειδικός ρόλος της γεωργίας στη διαμόρφωση των σχέσεων πόλης-υπαίθρου των 18ο αιώνα», *Ο Πολίτης* (7), σ. 30-36.

3. Τσοτσορός, Σ. (1990), «Τα όρια των διαφοροποιήσεων των παραγωγικών δομών στον αγροτικό χώρο, 18ος-19ος αιώνας», *Τα Ιστορικά* (12/13), σ. 48.

4. Αγριαντώνη, Χ. (2000), δ.π. (σημ. 1), σ. 150-151.

5. Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 106, Αλεξίου, Θ. (2001), «Ο χαρακτήρας της ελληνικής μετανάστευσης (19ος και 20ος αιώνας)», *Ουτοπία* (45), σελ. 86.

6. Λιάκος, Α., «Οι δυνατότητες πρόσληψης του Μαρξισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Ο Πολίτης*, τχ. 67-68, 1984, σελ. 6 και Αρώνη-Τσίχλη, Κ. (1997), «Αγροτικοί αγώνες κατά τη σταφιδική κρίση 1893-1905», *Τα Ιστορικά* (26), σ. 89, 94, 96.

7. Δρίτσα, Μ. (1985), «Εθνική Τράπεζα και Πρόσφυγες», *Τα Ιστορικά* (4), σ. 313-326.

ταρρύθμισης» και της «αποκατάστασης των προσφύγων»⁸ με αποτέλεσμα η αγροτική εκμετάλλευση να εμπλακεί στους μηχανισμούς της αγοράς (χρήση λιπασμάτων και εργαλείων, εμπορευματοποίηση της παραγωγής, κ.λ.π.)⁹. Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί, παρά την αύξηση τους, ουσιαστικά θα φιμώθουν¹⁰, οι «αγροτικές ιδεολογίες» θα συνεχίσουν να παραπαιουν¹¹ αφήνοντας πάλι τη «λύση» στις διαδικασίες της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης¹².

Η μεταπολεμική περίοδος θα κάνει περισσότερο πολλαπλή και επερογενή την ενσωμάτωση της αγροτικής κοινωνίας στην εθνική και την ευρωπαϊκή αγορά. Δίπλα στη «θετική» εικόνα του εκσυγχρονισμού και της ανάπτυξης του αγροτικού τομέα (επέκταση των εγγειοβελτιωτικών έργων, αύξηση του τεχνολογικού εξοπλισμού, αύξηση της χρήσης λιπασμάτων, αύξηση της συναλλαγματικής αξίας των αγροτικών προϊόντων, κοινωνική ασφάλιση των αγροτών, αύξηση των αγροτικών συνεταιρισμών¹³ κ.λπ.) θα εμφανιστούν και οι «αρνητικές» όψεις, που εντοπίζονται κυρίως στα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα των δεκαετιών '50 και '60¹⁴ και, στη συνέχεια, στη μείωση της διαρθρωτικής παρέμβασης του κράτους (αναδιάρθρωση καλλιεργειών, γεωργική έρευνα, γεωργικές εφαρμογές κ.λπ.), τη γενικότερη επιβάρυνση του γεωργικού περιβάλλοντος κ.λπ.¹⁵

Η πετρελαϊκή κρίση των αρχών της δεκαετίας του '70 μπορεί να θεωρηθεί ως η αρχή του τέλους της αναπτυξιακής ευφορίας και της μαζικής/εντατικής παραγωγής στον ελληνικό αγροτικό τομέα και κατ' επέκτασιν και των πολιτικών που συνέδραμαν σ' αυτήν.

8. Βεργόπουλος, Κ. (1975), *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Εξάντας, Αθήνα, σελ. 177.* Μηλός, Γ. (1988), *Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός, Εξάντας, Αθήνα, σελ. 285.*

9. Βεργόπουλος, Κ. (1978), *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη, Εξάντας, Αθήνα, σελ. 51.*

10. Αβδελδής, Π. (1976), *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα, Παπαζήση, Αθήνα.*

11. Μαυρέας, Κ. (1993), «Η πολιτική οργάνωσης του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1936», στο έργο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιψ.), *Νεοελληνική Κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις, Κρητική, Αθήνα, σσ. 120, 146.*

12. Μπαουρόβα, Ε. και Γ. Πριγούλακης (2000), «Ο αγροτικός κόσμος, 1830-1940», στο: Β. Κρεμμύδας, δ.π. (σημ. 1), σελ. 75. Χασιώπης, Ι. (1993), *Επισκόπηση της ιστορίας της ελληνικής διασποράς, Βάνιας, Αθήνα, σελ. 106.* Πολύζος, Γ. (1988), «Μεταναστευτική κίνηση και αστικοποίηση. Προσδιορισμός της έκτασης και των κατευθύνσεων της εσωτερικής μετανάστευσης στο μεσοπόλεμο», στο έργο *Ο αγροτικός κόσμος στο μεσογειακό χώρο, Ε.Κ.Κ.-Ε.Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα, σελ. 225.* Λιάκος, Α. (1993), *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, σσ. 85-88.*

13. Λουλούδης, Λ. (1992), «Γεωργικός εκσυγχρονισμός και μεταβολή του αγροτικού τοπίου», *Τόπος* (4), σσ. 139-140. Καζάκος, Π. (2001), *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, Πατάκη, Αθήνα, σσ. 220, 167, 218. Αβδελδής, Π. (1981), *Το Αγροτικό Συνεταιριστικό Πρόβλημα Χώρας, Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα, σσ. 91-92.**

14. Μωσιδης, Α. (1986), *Αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, σσ. 61-62.* Τσαούσης, Δ. (1999), *Κοινωνική Δημογραφία, Gutenberg, Αθήνα, σελ. 129, 147.* Καζάκος, Π. (2001), δ.π. (σημ. 13), σελ. 226. Χασιώπης, (1993), δ.π. (σημ. 12), σελ. 145.

15. Μπεόπουλος, Ν. και Δ. Σκούρας (1999), «Γεωργία και περιβάλλον: η επερομορφωμας σχέση», στο έργο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμέλεια), *Υπαίθρος χώρα. Η Ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα, Ε.Κ.Κ.Ε.- Πλέθρον, Αθήνα, σελ. 46.*

Το ότι οι αντιλήψεις και οι πολιτικές αυτές άργησαν να εκφρασθούν ως διαμορφωμένη κρατική πολιτική οφείλεται τόσο στην αργή πρόσληψη των επερχόμενων αδιεξόδων όσο και σε πολιτικούς λόγους και ιδιαίτερα το έντονα ριζοστασικοποιημένο πολιτικό κλίμα των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης που θα ήταν πολιτικά επικίνδυνο για την κυριαρχητική τάξη των πραγμάτων να διαιψυστούν άμεσα.

2.2. 1980-2000: Η κρίσιμη εικοσαετία

Η δεκαετία του '80 και στη συνέχεια η δεκαετία του '90 θα αποδειχθούν κρίσιμες και κομβικές για τον ελληνικό αγροτικό χώρο και τη νέα του πραγματικότητα που προαναγγέλθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του '70. Προφανώς καίρια συμιστώσα των επερχόμενων απημαντικών αλλαγών θα αποτελέσει η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα το 1981 και η σταδιακή ενσωμάτωση του ελληνικού αγροτικού τομέα στους κανόνες λειτουργίας της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής. Από την άλλη μεριά οφελούσμε να επισημάνουμε το πρωτόγονο για την ιστορία τους καπιταλισμού και των εθνικών κρατών γεγονός της δημιουργίας ενός υπερεθνικού σχηματισμού που συγκεντρώνει ένα όλο και μεγαλύτερο μέρος των αρμοδιοτήτων και δικαιοδοσιών του εθνικού κράτους. Για τον εθνικό αγροτικό τομέα και όχι μόνο φυσικά, η γέννηση ενός άλλου κέντρου αποφάσεων, έξω από το εθνικό, εύλογα συνεπάγεται και τη συρρίκνωση των δυνατοτήτων πολιτικής παρέμβασης ή τουλάχιστον επιβάλλει αναθεώρηση των μορφών οργάνωσης και διεκδίκησης.

2.2.1. Μια πρώτη ταξινόμηση και συνολική αποτίμηση της εικοσαετίας

Σε μια προστιθέμεια συνοπτικής, αλλά συνολικής, προσέγγισης των βασικών πτυχών των εξελίξεων στην εικοσαετία 1980-2000, πριν αναφερθούμε στις επιπτώσεις τους, θα την κατανείμουμε σε δύο υποτεριόδους: Την πρώτη από την αρχή της μέχρι λίγο μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και τη δεύτερη από τα χρόνια αυτά μέχρι το 2000 ή υπερβαίνοντας την εικοσαετία μέχρι σήμερα.

Η πρώτη υποτερίδος, μέσα από μια σειρά σημαντικούς πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες, πολλές φορές αντιπιθέμενους, που συνέβησαν στις εξελίξεις, θα αποδειχθεί ιδιόμορφα σύνθετη.

Συγκεκριμένα, η είσοδος της χώρας και του αγροτικού τομέα στη δεκαετία αυτή θα χαρακτηριστεί από τις εξής σημαντικές συνιστώσες:

- Από την επιτεινόμενη οικονομική ύφεση που έχει τις ρίζες της στην πετρελαϊκή κρίση της δεκαετίας του '70.

- Από την οριστική παύση της μεταπολεμιστικής πολιτικής που πλήριτονται από την οικονομική κρίση.

- Από τη θριαμβευτική άνοδο στην κυβερνητική εξουσία, για πρώτη φορά μετά τον Εμφύλιο πόλεμο, ενός, σύμφωνα με τις διακρήσεις του, φιλοαγροτικού, αριστερού/σοσιαλιστικού κόμματος, του ΠΑΣΟΚ.

– Και από την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ που χαρακτηρίζεται από τη μοναδική μέχρι τότε κοινή της πολιτική, την αγροτική.

Μπορούμε να πούμε ότι οι δύο πρώτες από τις παραπάνω κρίσιμες συνιστώσες απωθούνται/ακυρώνονται από τη σύμπτωσή τους με τις δύο επόμενες. Ο ενθουσιασμός σε ένα σημαντικό τμήμα της κοινωνίας είναι μεγάλος, οι υποσχέσεις που διατυπώνονται ρητά από τη νέα κυβέρνηση ή προκύπτουν άρρητα από την ένταξη στην ΕΟΚ είναι πολλές και αναπόφευκτα κάι οι προσδοκίες αντίστοιχα μεγάλες.

Δύο στοιχεία συνεργούν στην κατεύθυνση αυτή: Ως προς το πρώτο, η ιδιόμορφη φιλοαγροτικότητα της νέας κυβέρνησης, που σε ένα τιμήμα των στελεχών της εκφράζεται και ως μέρος της ιδεολογίας τους στην αναζήτηση ενός άλλου δρόμου προς το σοσιαλισμό (αυτοδιαχειριστική προσοπική, συνεταιριστικός σοσιαλισμός με αγροτοβιομηχανικές ολοκληρώσεις και καθετοποίηση της παραγωγής στην ύπαιθρο κ.λπ.), στρέβει όχι μόνο μια πολιτική σημαντικής χρηματοδότησης ανάλογων πρωτοβουλιών, αλλά και ενισχύει και διευρύνει το ρόλο του παραδοσιακού αναπτυξιακού-προστατευτικού δικτύου του αγροτικού χώρου (Αγροτική Τράπεζα, παρεμβατικό Οργανισμός και τριτοβάθμιες συνεταιριστικές/οργανώσεις, κρατικές αγροτικές βιομηχανικές μονάδες κ.λπ.). Ως προς το δεύτερο, η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ σήμαινε και την ένταξη της γεωργίας στο προστατευτικό δίκτυο της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής που ακόμα βρίσκεται σε ακμή, ενώ η ευφορία από τη γρήγορη άνοδο των τιμών των αγροτικών προϊόντων λόγω της διαδικασίας προσαρμογής στις αντίστοιχες ευρωπαϊκές και οι πολιτικές των επιδοτήσεων προδιέγραφαν μια θετική προστητική για το μέλλον.

Η υποπερίοδος αυτή προσκρούει στα όριά της ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '80. Κι αυτό γιατί στο μεν εσωτερικό μέτωπο η επιπενόμενη οικονομική κρίση οδηγεί στο τέλος της πολιτικής των παροχών και στην έναρξη της αιφιχτής οικονομικής πολιτικής, στο δε μέτωπο της ΕΟΚ ο δύγκος και το κόστος των πλεονασμάτων των αγροτικών προϊόντων οδηγεί στη βαθμαία αλλαγή των αντιλήψεων για την εντατική παραγωγή. Έτσι ανοίγει ο δρόμος σε μια αλυσίδα διευρυνόμενων αναθεωρήσεων της ΚΑΠ με κύριο στόχο τον έλεγχο του δύγκου και του κόστους και αργότερα της ποιότητας της αγροτικής παραγωγής. Ο άλλοτε δημοφιλής κοινωνικός χώρος παραγωγής προκαλεί μια αυξανόμενη δυσφορία, καθώς θεωρείται υπαίπτος πολλών δεινών, όπως ότι σε συνθήκες οικονομικού θερμοκηπίου παράγει πολλά όχρηστα και πανάκριβα προϊόντα σε βάρος των φορολογούμενων, της υγείας των καταναλωτών αλλά και του περιβάλλοντος. Οι νέες αντιλήψεις που διαμορφώνονται στα κέντρα των αιτιοφάσεων με κορύφωση τη νεοφιλελεύθερη θεώρηση, θα βρουν στις πολιτικές στήριξης της ΚΑΠ ευνόϊκο πεδίο κριτικής. Είναι εμφανές ότι ο αγροτικός τομέας εισέρχεται σε μια περίοδο κρίσης που, όπως θα δύμε παρακάτω, θα εκφρασθεί ποικιλότροπα.

Στην Ελλάδα, η σταδιακή αυτή αλλαγή στην προσέγγιση του αγροτικού τομέα, σε συνδυασμό με το τέλος της εποχής των παροχών, θα ομοιάνει την απαρχή σημαντικών αλλαγών στους παραδοσιακούς φορείς της οργανωτικής - αναπτυξιακής πολιτικής αλλά και στους μηχανισμούς ελέγχου του αγροτικού πλεονάσματος που είχαν συσταθεί στα-

διακά από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Το κράτος αρχίζει να αποχωρεί ή να εγκαταλείπει ζωτικούς χώρους στήριξης του τομέα. Κρατικός οργανισμός κλείνουν, τριποθάλμιες συνεταιριστικές οργανώσεις διαλύονται, αγροτικές βιομηχανικές μονάδες αναστέλλουν τη λειτουργία τους ή πωλούνται σε ιδιώτες, ενώ αλλάζει η φύση και το έργο της ΑΤΕ. Οι συλλογικές εκφράσεις των αγροτών (συνεταιρισμοί, αγροτικοί σύλλογοι) εισέρχονται σ' ένα στάδιο γρήγορης παρακμής, γίνονται δέκτες καταλυτικής κριτικής για διαφθορά, ανεπάρκεια και κυρίως για την ακύρωση των λόγων αναγκαιότητας της λειτουργίας τους και ουσιαστικά καταρρέουν. Μπορεί να πει κανείς ότι εδώ κλείνει για τον ελληνικό αγροτικό τομέα οριστικά ένας κύκλος 80 περίπου ετών πολιτικών οργάνωσης της παραγωγής του και αρχίζει ένα νέο στάδιο.

Στο νέο αυτό στάδιο βασικό στοιχείο είναι η απόσυρση του άμεσου εθνικού παρεμβατισμού και η μετάβαση στις παρεμβατικές πολιτικές ενός υπερεθνικού σχηματισμού. Η σταδιακή υιοθέτηση της λογικής της φιλελευθεροποίησης της παραγωγής αποβλέπει, κατά τους εμπινευστές της, στο να ελέγχει τις δυσλεπιούργιες του αρχικού μοντέλου της προστατευόμενης αγροτικής ανάπτυξης και να άπελευθερώσει τις παραγωγικές δυνάμεις στον τομέα. Η προσδοκία αυτή θα αποδειχθεί στη συνέχεια ανέφικτη και σύγουρα γενεσιούργος νέων σημαντικών κοινωνικών ανακατάξεων, ανισοτήτων και αδιεξόδων.

Πιο συγκεκριμένα, οι επανειλημμένες αναθεωρήσεις της ΚΑΠ μετά το 1985 έδειξαν ότι οι δυνάμεις του αγροτικού τομέα όχι μόνο δεν «απελευθερώνονται» αλλά, αντίθετα, εισέρχονται σε μια νέα φάση ομηρείας, το πλαίσιο της οποίας ορίζεται πλέον από τον υπερεθνικό σχηματισμό και από τις εκάστοτε ανάγκες του. Ειδικότερα, το πάλιο δίκτυο προστασίας μετατρέπεται σε μηχανισμό ακράσου και λεπτομερούς ελέγχου κάθε φάσης της παραγωγής, ενώ επιδιώκει να διευθετήσει και τη διάθεση της πλεονάζουσας αγροτικής εργατικής δύναμης στις κατεύθυνσης που επιβάλλουν οι προβληματικές συνθήκες της αγοράς εργασίας των αστικών κέντρων.

Στη δεκαετία του '90, τα μέτρα και οι πολιτικές που εξαγγέλλονται σε μεγάλο αριθμό συγκροτούν, στο σύνολό τους, ένα αυστηρό κανονιστικό πλαίσιο που παράγει έναν εξουθενωτικό ελεγκτικό μηχανισμό. Κανένας πια από τους πάλαι ποτέ λιγότερο ή περισσότερο αυτόνομους αγρότες μπορεί να παράγει ό,τι θέλει, όσο θέλει ή μπορεί να πουλά όσο παράγει το χωράφι του ή το ζώο του. Αντίθετα, διαμορφώνεται ένα πλέγμα ποινών για τους παραβάτες των διαφόρων ορίων. Ακόμα και πολιτικές που εκ πρώτης δύψεως ερμηνεύονται ως θετικές (πρόωρη συνταξιοδότηση, κίνητρα και πολιτικές για νέους αγρότες, τοπική ανάπτυξη, προστασία του περιβάλλοντος κ.λπ.), αν ιδωθούν σε μια μεσομακροπρόθεσμη οπτική, θα διαπιστωθεί ότι συνεπάγονται, το λιγότερο, σαφή παρέμβαση στον καθορισμό των μελλοντικών ατομικών ή οικογενειακών στρατηγικών των μελών των αγροτικών νοικοκυριών και άρα και στη διαμόρφωση των μελλοντικών μορφωμάτων της κοινωνίας της υπαίθρου. Αναφέρουμε, ως παράδειγμα, την πολύπλευρα σημαντική μεταρρύθμιση στην οποία αποσκοπεί ο Καν. 1257/1999 («Κανονισμός για την ανάπτυξη της υπαίθρου»), που επιχειρεί να συνδύεσε μια σειρά ευρύτερων πολιτικών και ειδικών μέτρων, τα οποία λειτουργούσαν αποσπασματικά και ασυντόνιστα στο παρελθόν. Με τον κανονισμό αυτό εισάγεται πλέον και ένας νέος όρος στην επίσημη αγροτική πολιτική, η

έννοια της «ύπαιθρου» που σημασιοδοτεί τη μετάβαση από μια μονοτομεακή θεώρηση του αγροτικού χώρου, που στόχευε στην ανάπτυξη και τον εκοχυγχρονισμό της γεωργίας, προς μια πολυτομεακή θεώρηση και πολυλεπτουργικότητα του αγροτικού χώρου και με δρους - κλειδία το «τοπίο», την «ύπαιθρο», την «ποιότητα», την «ασφάλεια», τη «βιωσιμή ανάπτυξη» κ.λπ.

Στην πραγματικότητα μαζί με το νέο, κοινωνικό και παραγωγικό υποκείμενο, την «κοινωνία της υπαίθρου», εμφανίζεται και επιβάλλεται ένα νέο «κανονιστικό και περιοριστικό πλαίσιο» όρων για την παραγωγή και αναπαραγωγή της άγροτικής οικογένειας μετατρέποντας τον αγροτικό τομέα σε μέρος του νέου συλλογικού οικονομικού και κοινωνικού υποκειμένου, αυτού της υπαίθρου χώρας.

Από την άποψη αυτή το αυστηρό κανονιστικό πλαίσιο εμπεριέχει ή αποτελεί τη βάση για τη διαμόρφωση νέων μηχανισμών που θα επιτρέψουν την απόσπαση και μεταφορά του αγροτικού πλεονάσματος υπό την άμεση εποπτεία ή ευθεία σύμπραξη της νέας κεντρικής εδουσίας.

Ο αγροτικός, λοιπόν, χώρος ζει για άλλη μια φορά, σε πρωτόγνωρη όμως στην ιστορία του μορφή και ένταση, την καθοριστικότητα της εξωγενούς δυναμικής. Το ζήτημα είναι αν και σε ποιο βαθμό οι ενδογενείς δυναμικές είναι υπαρκτές και για ποιες από τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις και ποιο είναι το επίπεδο εκείνο ή η μορφή εκείνη του εκαυχρονισμού που θα τους επιτρέψει την προσαρμογή στα σύγχρονα αιτήματα του αστικού χώρου. Έτοι μερικές φορές οι παραπάνω κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές, παρεμβάσεις και «αναγκαιότητες» συνθέτουν το σύγχρονο πλαίσιο των όρων και προϋποθέσεων αλλά και των δυναμικών πάνω και μέσα στις οποίες ο αγροτικός χώρος μεταβάλλεται και ανασυνθέτει ή αποδέχεται την αλλαγή των δομών του.

2.2.2. Οι εξελίξεις στον ελληνικό αγροτικό τομέα

Μέσα σ' αυτό το νέο οικονομικό και θεματικό περιβάλλον και την αναδίπταξη των εξωγενών και ενδογενών μηχανισμών που επιβάλλουν οι ανάγκες αναπαραγωγής της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας και οικονομίας, ο ελληνικός αγροτικός χώρος καλείται να λειτουργήσει και να «εκαυχρονισθεί». Η ενσωμάτωσή του, περιλαμβάνοντας περισσότερες πειραιώντες και την αναδύνθεση των σχέσης με το παρελθόν νομικο-πολιτικές διευθεύσεις, προκαλεί την ανασύνθεση των κοινωνικών και οικονομικών δομών του, γεννά νέες ανισότητες, διαφορές και συγκρούσεις στο επίπεδο της αγροτικής κοινωνίας, της εκμετάλλευσης και του νοικοκυριού.

Πριν προχωρήσουμε στην πιο εξελίκευμένη επιστήμανση και ανάλυση των συνεπειών των εξελίξεων αυτών στο κοινωνικό σώμα του αγροτικού χώρου, θα καταγράψουμε πολύ σύντομα ορισμένες από τις πιέσεις της αγροτικής συνολικής μεταβολές του. Ειδικότερα, δίπλα στις γνωστές μειώσεις του ποσοστού συμμετοχής του τομέα στο ΑΕΠ, του αγροτικού πληθυσμού και ιδιαίτερα του οικονομικά ενεργού, την ανήσυχητη γήρανσή του και ακόμα πιο πολύ τη γήρανση των αρχηγών των αγροτικών εκμετάλλευσεων, θέλουμε να μείνουμε σε δύο σημαντικά στοιχεία που αποδίδουν τη νέα κοινωνική τραγοματικότητα οπον αγροτικό χώρο που ενδυναμώθηκε στη διάρκεια της περασμένης εικο-

σεισίας. Παρατηρώντας τον «ακραιφνή» αγροτικό χώρο, τις κοινότητες δηλαδή με πληθυσμό κάτω των δύο χιλιάδων κατοίκων, θα διαπιστώσει κάνεις ότι στην περίοδο 1961-1991 η μείωση του (από 43,8% σε 28,3% του συνολικού πληθυσμού της χώρας) δεν είναι ανάλογα σημαντική όπως αυτή των οικονομικά ενεργών αγροτών (από 53,9% σε 18,7%). Αυτό σημαίνει ότι ένα σημαντικό μέρος τους πληθυσμού που αποχωρεί από το αγροτικό επάγγελμα δεν αποχωρεί και από τις αγροτικές περιοχές. Σε σχέση μ' αυτό σημειώνεται ότι τα ποσοστά εξόδου από το αγροτικό επάγγελμα στη δεκαετία 1981-1991 με 31,2% είναι σχεδόν το ίδιο ψηλό (33,0%) μ' αυτό της δεκαετίας της αιχμής της μεταναστευτικής περιόδου 1961-1971 και σημαντικά αυξημένα σε σχέση με τη δεκαετία 1971-1981 (25,9%). Αυτό σημαίνει ότι η έξοδος από το αγροτικό επάγγελμα συνεχίστηκε με έντονους ρυθμούς και στην περίφημη δεκαετία της εισοδηματικής «άνθησης» των αγροτών. Η έξοδος δύμως αυτή δεν μεταφράζεται και σε φυγή από τις αγροτικές περιοχές. Αυτό επιβεβαιώνεται και κατά τη σύγκριση των ποσοστών μείωσης των οικονομικά ενεργών αγροτών με τη μείωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού από τις αγροτικές περιοχές στις διάφορες δεκαετίες. Ενώ, δηλαδή, η μείωση των οικονομικά ενεργών αγροτών στη δεκαετία 1961-71 με 33% σχεδόν συνέπιπτε με τη μείωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των αγροτικών περιοχών (-32%), στη δεκαετία 1981-91 τα ποσοστά αυτά ήταν αντίστοιχα 31,2% και 8,3%¹⁶. Αυτό σημαίνει ότι οι αγρότες ή πρώην αγρότες μπροστά στην απουσία των κλασικών λύσεων (μετανάστευση προς τα μεγάλα αστικά κέντρα ή το εξωτερικό) παραμένουν στον τόπο τους επανακαθορίζοντας τις απομικές ή οικογενειακές στρατηγικές τους στην κατεύθυνση αναζήτησης επιπότιων πηγών άλλου ή πρόσθιτου εισοδήματος, ασκώντας άλλα μη αγροτικά κυρώς επαγγέλματα, που θα καταστήσει δυνατή την επιβίωση και αναπαραγωγή τους. Έτοι μερικές φορές η πολυαπασχόληση ή πολυδραστηριότητα των αγροτών εισέρχεται στο κέντρο των οικογενειακών σχεδιασμών. Στην κατεύθυνση αυτή οι στοχοί και οι πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για συγκράτηση του πλεονάζοντος αγροτικού πληθυσμού μακριά από τα βεβαρημένα με ανεργία αστικά κέντρα «ανακαλύπτουν» και εισάγουν τις έννοιες που αναφέρθηκαν παραπάνω περί της ολοκληρωμένης τοπικής ανάπτυξης, της υπαίθρου χώρας, της πολυλεπτουργικότητας του αγροτικού χώρου κ.λπ.

Οι εξελίξεις αυτές είχαν ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα την επαγγελματική και άρα και κοινωνική ανασύνθεση του αγροτικού χώρου. Πράγματι, όπως προκύπτει από τα στοιχεία, ήδη το 1991 το ποσοστό των οικονομικά ενεργών μη αγροτών στους οικισμούς κάτω των δύο χιλιάδων κατοίκων έφτασε στο 53,5% του συνόλου όταν το 1961 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν μόλις 15,1%¹⁷. Μάλιστα δε, η αλλοίωση αυτή της αγροτικής «καθαρότητας» των αγροτικών περιοχών ακολουθεί μια επιταχυνόμενη τάση από δεκαετία σε δεκαετία.

16. A. Μωυσίδης (2002), «Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου», στο έργο Θ. Ανθοπούλου, A. Μωυσίδης (επιμ.), Από τον αγροτικό χώρο στην ύπαιθρο χώρα, εκδ. ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Αθήνα, σα. 73, 79, 84, 85.

17. A. Μωυσίδης (2002), δ.π. (επιμ. 16), σελ. 80.

Είναι αναπόφευκτο η αυξανόμενη αυτή διείσδυση των μη αγροτικών επαγγελμάτων είτε με την αύξηση της πολυαπασχόλησης είτε αυτόνομα να συνοδεύεται και από εισροή αξιών, στάσεων και συμπεριφορών που χαρακτηρίζουν τους αστικούς πληθυσμούς, συμβάλλοντας στον κοινωνικό κατακερματισμό και την ανομοιογένεια των συμφερόντων και ενδιαφερόντων των επιμέρους κοινωνικών ομάδων. στον άλλοτε σημαντικά ομοιογενή αγροτικό χώρο. Άρα είναι επίσης προφανές ότι στις ήδη υπάρχουσες άλλες γενεσιοναργές αιτίες ανισοτήτων και συγκρούσεων στην κοινωνία των αγροτών έρχονται να προστεθούν νέες και, εν πολλοίς, πρωτόγνωρες. Έτοι, δίπλα στον κοινωνικό έρχονται να προστεθούν νέες και, εν πολλοίς, πρωτόγνωρες. Έτοι, δίπλα στον κοινωνικό αυτό κατακερματισμό ή και εξαιτίας αυτού η θέση και ο ρόλος της καθεαυτής κοινωνίας των αγροτών επανακαθορίζεται ως μέρος, πλέον, ενός νέου «όλου» στον ίδιο το γεωγραφικό της χώρο, όπως επανακαθορίζονται και οι στρατηγικές και η οργάνωση της αγροτικής οικογένειας και φυσικά των επιμέρους μελών της. Στο πολιτικό επίπεδο, η παρουσία των νέων δυναμικών επαγγελματικών ομάδων και η αυξανόμενη διεκδίκηση από αυτούς της πολιτικής εκπροσώπησης του «νέου» κοινωνικού υποκειμένου έρχεται να προστεθεί στην, ήδη αρνητική πορεία της πολιτικής και διαπραγματευτικής εμβέλειας των κατ', επάγγελμα αγροτών. Οι αγρότες, δηλαδή, όχι μόνο εξ αντικειμένου (μείωση του αριθμού τους ως ψηφοφόρων, κατάλυση των τοπαρχικών δικτυώσεων, υπέρβαση της νοσταλγίας των πρώτων γενιών της εσωτερικής μετανάστευσης, μη δημοφιλής στα τελευταία χρόνια κ.λπ.), χάνουν σημαντικό μέρος των πολιτικών τους ερεισμάτων αλλά χάνουν, οριστικά πλέον, όπως δείχνουν οι εξελίξεις των τελευταίων ετών στο πλαίσιο των Καποδιστριακών Δήμων, ακόμα και την εκπροσώπηση/διοίκηση των τοπικών τους κοινωνιών.

Εξειδικεύοντας, τώρα, ορισμένες από τις σημαντικές ανισότητες και τα φαινόμενα εσωτερικών δυσλειτουργών και αντιπαλοτήτων που απορρέουν ή επιπελούνται από τις πρόσφατες εξελίξεις στον αγροτικό χώρο, σημειώνουμε:

a) Ανισότητες μεταξύ περιοχών

Οι ήδη υπάρχουσες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες μεταξύ των διαφόρων περιοχών της χώρας επιτάθηκαν από τη μονοδιάστατη πολιτική εγγύησης των τιμών ορισμένων προϊόντων που ωφέλησε τις αρδευόμενες πεδινές περιοχές της εντατικής γεωργίας και άφησε στο περιθώριο τις ορεινές και προβληματικές περιοχές της παραδοσιαστικής, ποιοτικής γεωργίας¹⁸. Ανισότητες εμφανίζονται και στις λεγόμενες «προαρχής, εκτατικής, ποιοτικής γεωργίας»¹⁹. Ανισότητες εμφανίζονται και στις λεγόμενες «προβληματικές περιοχές», καθώς τα διαρθρωτικά μέτρα της ΚΑΠ συχνά ανέδειξαν τις μεγάλες εκμεταλλεύσεις ζωικής και φυτικής κατεύθυνσης σε βάρος των τοπικών συστημάτων παραγωγής και διαχείρισης του χώρου²⁰. Τα προβλήματα αυτά επέτειναν και τη λε-

γόμενη «γεωγραφική απομόνωση»²⁰, καθώς στις περιοχές αυτές δρουν συγχρόνως και άλληλεπιδρούν, με διάφορους βαθμούς, αίτια φυσικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά (μορφολογία εδάφους, κλιματολογικές συνθήκες, ανεπαρκή δικτυα υπηρεσιών, κοινωνικο-οικονομικά περιθωριοποιημένες ομάδες). Δεδομένου ότι στη χώρα μας οι μειονεκτικές ζώνες καταλαμβάνουν το 78,3% της γεωργικής γης και οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις αυτής της ζώνης ανέρχονται σε 572.300²¹, καταλαβαίνει κανείς και το εύρος του προβλήματος. Ένδειξη διαφαινόμενων κοινωνικών συγκρούσεων αποτελούν οι ανισότητες τόσο στα διαφορετικά ποσοστά ανεργίας μεταξύ των περιφερειών της χώρας όσο και στα άνισα ποσά του κατά κεφαλήν ΑΕΠ μεταξύ των περιφερειών αλλά και των νομών²².

β) Ανισότητες μεταξύ αγροτικών εκμεταλλεύσεων

Η σταδιακή ενσωμάτωση του αγροτικού τομέα στους όρους λειτουργίας της καπιταλιστικής αγοράς είχε ως αποτέλεσμα και την επίταση των εσωτερικών ανισοτήτων των πρώτην, εν πολλοίς, «ομογενών» αγροτικών στρωμάτων. Ιδιαίτερα, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, παράλληλα με την τάση να αυξάνονται σταθερά οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις με πάνω από 100 στρ.²³, ισχυροποιούνται σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο οι «μεγάλοι παραγωγοί», οι «επιχειρηματές-αγρότες» και το «αγροτικό λόγιπο»²⁴. Σε μια σειρά αγροτικές περιοχές και προϊόντα αναπτύσσεται μια έντονη, συχνά, διαφοροποίηση μεταξύ αγροτών/χωρικών (λίγα στρέμματα, λίγα μηχανήματα, χαμηλή παραγωγικότητα, μεγάλα ποσοστά εξωαγροτικής απασχόλησης) και αγροτών/επιχειρηματιών (μεγάλες ιδιόκτητες ή ενοικιαζόμενες εκτάσεις, περισσότερα μηχανήματα, υψηλή παραγωγικότητα, υψηλά ποσοστά μισθωτής αγροτικής εργασίας)²⁵. Το ανερχόμενο στρώμα των αγροτών/επιχειρηματιών, διαθέτοντας υψηλότερη οργανωτική σύνθεση κεφαλαίου και περισσότερες δυνατότητες μισθωτής εργασίας, ιδιοποιείται μορφές υπεραξίας και σταδιακά ξεφεύγει από την απλή αναπαραγωγή μέσω της υπερεργασίας²⁶.

Η δυναμική αυτή, σε πολλές περιπτώσεις, ενισχύθηκε από την επιλεκτική κατανομή των κοινωνικών ενισχύσεων και επέφερε νέες διαφοροποιήσεις στη διαστρωμάτωση

20. Κωστοπούλου, Σ. (1999), «Μειονεκτικές ορεινές και νησιωτικές περιοχές: το πρόβλημα της απομόνωσης», στο έργο *Η καθιέρωση πολιτικής για την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών*, Αθήνα, σελ. 28.

21. Μπεδουλού, Ν. και Δ. Σκούρα (1999), δ.π. (σημ. 15), σελ. 43.

22. Οικονόμου, Δ. (1999), «Γεωγραφικός αποκλεισμός», στο έργο *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Α, Αθήνα, σα. 176, 182, 185.

23. Α. Μωσιδής (2002), δ.π. (σημ. 16), σα. 71-72.

24. Λουλούδης, Λ. (1993), «Το μετέωρο βήμα της ευρωπαϊκής αγροτικής μεταρρύθμισης», *Διαλεκτική* (8), σα. 56-57.

25. Βαίου, Ν., Χατζημιχάλης, Κ. (1994), «Αναδιάρθρωση και γεωγραφία της απασχόλησης σε Μακεδονία και Θράκη», *Πολίτης* (126), σελ. 27.

26. Βαίου, Ν. και Κ. Χατζημιχάλης (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, Εξάντας, Αθήνα, σελ. 176.

18. Λουλούδης, Λ. (1992), δ.π. (σημ. 13), σελ. 143.

19. Γούσιος, Δ. (1999), «Η διεύρυνση της χωρικής κλίμακας στο σχεδιασμό και την εφαρμογή των πολιτικών για τον ορεινό χώρο: από τις ορεινές κοινότητες στις ορεινές γεωγραφικές τοπικές πολιτικές περιοχών», στο έργο *Η καθιέρωση πολιτικής για την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών*, Αθήνα, σελ. 161.

τόσο των «γεωργών» όσο και των «επιχειρηματιών». Η κάρπωση υψηλών επιδοτήσεων της «πραγματικής ή και εικονικής παραγωγής δημιούργησε ένα νέο ισχυρό «δίκτυο» «μεγάλων παραγωγών» και «συμφερόντων»²⁷, που αποκτά την ευχέρεια συμμαχιών κατά περίπτωση και συγκυρία άλλοτε, π.χ., με το «αγροτικό λόμπι», άλλοτε με τις «βιομηχανίες εισροών της γεωργίας και μεταποίησης αγροτικών προϊόντων»²⁸. Οι κατά περιοχής «μεγάλοι αγρότες», ενισχύοντας διαρκώς τη θέση τους έναντι άλλων άλλων παραγωγών, επηρεάζουν καθοριστικά τις αγορές των εισροών και εκροών, τη χρηματοδότηση, τον έλεγχο της γεωργικής γης, της μισθωτής γεωργικής εργασίας, τη λειτουργία του τοπικού συνεταιρισμού, κ.λπ.²⁹ φτάνοντας πολύ συχνά στο να «αποκινηπούν» και τις γεωργικές υπηρεσίες³⁰. Ειδικότερα, η αυξημένη δυνατότητά τους για άντληση ή η επιλεκτική πληροφόρηση τους για μέτρα και πολιτικές είντε ως ατόμων, είτε ως μελών συγκεκριμένων κοινοτήτων (συνήθως μεγάλων πεδινών), τους καθιστά προνομιακά ευνοούμενους έναντι των φτωχότερων αγροτών και των μελών των μικρών όρεινών, κυρίως, κοινοτήτων. Σημαντικές είναι και οι συμβολικές διακρίσεις καθώς οι «επιχειρηματίες» τείνουν όλο και περισσότερο να αντιδιαστέλλουν τη θέση τους σε σχέση με τους «γεωργούς», με πρόδηλη την επιθυμία τους να απαγκιστρωθούν από ένα χαρακτηρισμό που έχει χαμηλό κοινωνικό γόνητρο. Σε αντιοτίχια με τη στόχευσή τους αυτή αλλά και την εν γένει πλεονεκτική τους κοινωνική και οικονομική θέση διαμορφώνονται και η θέση, συμπεριφορά και στρατηγικές των μελών των οικογενειών τους (σύζυγοι, τέκνα), εύλογα διαφορετικές από τις αντίστοιχες των μελών φτωχότερων αγροτικών οικογενειών.

γ) Ανισότητες και αντιθέσεις στο πλαίσιο της αγροτικής οικογένειας,

Οι καθοριστικές αλλαγές στους τρόπους συλλογικής οργάνωσης και πολιτικής έκφρασης της κοινωνίας της υπαίθρου στην περίοδο 1980-2000 θα παραμείνουν αδιαχώριστες από τις αλλαγές στον οικονομικό και κοινωνικό ρόλο της αγροτικής οικογένειας. Η εν γένει αγροτική «οικογένεια» επιτανέρχεται στο ιστορικό προσκήνιο και στο κέντρο της «νέας εποχής» ως σημαντική κοινωνική και οικονομική πολυλειτουργική ενότητα να ανταποκριθεί στα σύγχρονα αιτήματα του αστικού χώρου, όπως η παραγωγή «καθαρών» και ανταγωνιστικών προϊόντων, η υιοθέτηση των αγροπεριβαλλοντικών αντιλήψεων και η συγκράτηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού της, έστω και ως λανθάνον άνεργο δυναμικό, μέσα από νέες εργασιακές και εισοδηματικές στρα-

27. Λουλούδης, Λ. και Ν. Μαραβένγιας (1999), «Αγρότες, κράτος και εξουσία στην Ελλάδα (1981-1996)», στο Χ. Καζίμης, Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Υπαίθρος χώρα*. Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του 20ου αιώνα

28. Fennel, R. (1999), *Η Κοινή Αγροτική Πολιτική*, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 197.

29. Δασιτόπουλος, Γ. (1995), «Γεωργοί και επιχειρηματίες: η περίπτωση ενάς χωριού στον κάμπο των Πανυπταών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (88), σσ. 128-130.

30. Παπαδόπουλος, Δ. (1989), «Στη σκιά του δημόσιου διακριτικού κεφαλαίου: μια ειδοχή για την υποβάθμιση του αναπτυξιακού ρόλου των γεωπόνων του Δημοσίου (1981-1994)», στο έργο, Καρδίπης / Λουλούδης, δ.π. (σημ. 15), σα. 237-266.

τηγικές είντε στην τοπική κυρίως ακτίνα, οπωσδήποτε όμως στην ύπαιθρο χώρα³¹.

Έτοι εισάγεται και επισήμως, η έννοια της πολυαπασχόλησης ή της πολυδραστηρίστητης των αγροτών ως νέα εργασιακή και εισοδηματική στρατηγική των αγροτικών οικογενειών, ως δομικό στοιχείο των νέων εννοιών της «ολοκληρωμένης ή τοπικής ανάπτυξης» του νέου «όλου» της κοινωνίας και οικονομίας της υπαίθρου χώρας. Παρ' ότι η πολυαπασχόληση δεν είναι καινούργιο φαινόμενο στον αγροτικό χώρο, διευρύνεται διαρκώς και κυρίως μετατρέπεται σε σημαντικό και αναπόσπαστο κομμάτι του σύγχρονου αγροτικού τομέα. Παράλληλα γίνεται πεδίο νέων οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων καθώς

α) παίρνει διάφορες μορφές; μπορεί να είναι μικρή ή συμπληρωματική, να αποτελεί μέσο για την απλή αναπαραγωγή, όπως στην περίπτωση των μικρών αγροτών που είναι και η μεγάλη πλειοψηφία των πολυαπασχολούμενων ή να αποβλέπει στη διευρυμένη αναπαραγωγή της οικονέσιας.

β) παρέχει άνισες δυνατότητες στις γέωργικές εκμεταλλεύσεις: το μέγεθος της καλλιεργούμενης γης συνεχίζει ν' αποτελεί σημαντικό παράγοντα για τις παραγωγικές επιλογές και άρα την απασχόληση, το εισόδημα και επομένως και τις ευρύτερες στρατηγικές της αγροτικής οικογένειας³²,

γ) παρέχει άνισες δυνατότητες στις αυροτικές οικογένειες³³

Παράλληλα, και σε συνδυασμό με τις αντικειμενικές κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές, το νέο κανονιστικό και περιοριστικό πλαίσιο με το οποίο η ευρωπαϊκή πολιτική επεμβαίνει στους παραδοσιακούς μηχανισμούς αναπαραγωγής του οικονομικού και συμβολικού κεφαλαίου της οικογένειας, έχει ως αποτέλεσμα την ανάδυση νέων διαφορών και ανισοτήτων μεταξύ των γενεών, των ηλικιών και των δύο φύλων.

γι. Το ζήτημα των γενεών και της «διαδοχής»

Στην περίπτωση των νέων σε ηλικία μελών της αγροτικής οικογένειας και δυνητικά «διαδόχων», προστίθενται στις ενυπάρχουσες στο πλαίσιο της οικογένειας αντιθέσεις και ανισότητες και η επιλεκτική κρατική παρέμβαση και ρύθμιση των προϋποθέσεων της «αποχώρησης» («πρόωρη συνταξιδότηση») αλλά και της «ένταξης» («νέοι αγρότες») που επέτειναν τις συγκρούσεις στο ζήτημα της παραδοσιακής «διαδοχής» των αγροτικών εκμεταλλεύσεων³⁴. Οι πολιτικές αυτές, που ανάλογα με την περιοχή ή την εκμετάλλευση προσκρούουν σε προβλήματα σχετικά με την πατριαρχική δομή της οικογένειας, την «ηθική οικονομία», το κληρονομικό δίκαιο, την έλλειψη κτηματολογίου κ.ά., οδηγούν όχι μόνο

31. Α. Μωυσαΐδης, (2002) δ.π. (σημ. 16), σελ. 80.

32. Στο δίο, σα. 76, 78.

33. Στο ίδιο, σελ. 85.

34. Βενιζέλου, Ε., «Νέοι και εργασία στο πλαίσιο της ελληνικής παραδοσιακής κοινόπολης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, (68), (1988), σελ. 197.

στην κοινωνική «απαξίωση-περιθωριοποίηση» των ηλικιωμένων αγροτών³⁵, αλλά και στην «φυγή των νέων». Πρόκειται για τη βαθιά άρνηση των νέων να ασχοληθούν με την αγροτική εργασία, γεγονός που ενισχύεται τόσο με την άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου όσο και με τη μειωμένη συμμετοχή τους στις οικογενειακές ή αγροτικές εργασίες³⁶. Οι νέοι αναζητούν εργασίες που αφορούν το δημόσιο τομέα ή εργασίες (τεχνίτης, εργάτης, ιδιωτικός υπάλληλος ή μικροεπιχειρηματίας) που θα τους επιτρέψουν να «ξεφύγουν» από τον αγροτικό τομέα³⁷. Εξίσου αρνητικοί απέναντι στη γεωργική εργασία είναι και οι νέοι αγρότες, καθώς επιλέγουν να ασχοληθούν περισσότερο με εξειδικεύσεις σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος, του αγροτουρισμού, θέματα πολιτιστικά και δραστηριότητες αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου³⁸. Μακριά από την προοπτική του «γεωργού» απέντεινες εξισημείονται της εκμετάλλευσης με σκοτιό να τη χρησιμοποιήσουν για την εκμηχάνισης και επέκτασης της εκμετάλλευσης με σκοτιό να τη χρησιμοποιήσουν για την κοινωνική επιτυχία και κινητικότητα³⁹. Στόχος τους είναι να γίνουν «επιχειρηματίες - αγρότες», οι οποίοι, ανεξάρτητα αν ζουν μέσα ή έξω από την κοινότητα, χρησιμοποιούν μισθωτή εργασία καί έχουν κέρδη που τους επιτρέπουν να διαθέτουν τον ελεύθερο χρόνο τους με τον τρόπο των επιχειρηματών του αστικού χώρου⁴⁰.

γ2. Το ζήτημα των ρόλων των δύο φύλων

Η δυναμική των αναστήτων και της συμβολικής απαξίωσης της αγροτικής εργασίας και κοινωνίας, ενώ αφορά και τα δύο φύλα, τους επιφυλάσσει διαφορετικούς ρόλους τόσο στο πλαίσιο της εργασίας όσο και στο πλαίσιο της οικογένειας, της εκπαίδευσης κ.λπ.

Η γυναικεία παρουσία φαίνεται να λειτουργεί ως δύναμη εφεδρείας για την εξυπηρέτηση στόχων της εκμετάλλευσης στα πλαίσια του διακανονισμού των σχέσεων και της

35. Μωυσίδης, Α. (1998), «Συνθήκες διαβίωσης των ηλικιωμένων στον αγροτικό χώρο: από την κοινωνική αυθεντία στην κοινωνική περιθωριοποίηση», στο έργο Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικά αποκλεισμός, εκδ. Ιδρυμα Σάκη Καράγιαργα, Αθήνα, σσ. 605-619.

36. Ο αυνολικός αριθμός των νέων ηλικίας 10-19 ετών που αναφέρονται ως κανονικά εργαζόμενοι στη γεωργία μειώθηκε από 254.088 το 1951 σε 52.808 το 1981 και ποσοστιαία κατά 79,2% βλ. Α. Μωυσίδης (1986), δ.π. (σημ. 14), σελ. 221.

37. Ε. Κοβάνη, «Ο πρωτογενής τομέας και η κοινωνική κινητικότητα των νέων», στο έργο Ο αγροτικός κόσμος στο μεσογειακό χώρο. Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου, Αθήνα 4-7 Δεκεμβρίου 1984, Ε.Κ.Κ.Ε.-Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1988, σα. 278-280.

38. Α. Αθανασίου, Επαγγελματική κατάρτιση των αγροτών: Η περίπτωση των Κέντρων Γεωργικής Εκπαίδευσης (ΚΕΓΕ), Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1994, σσ. 85, 75.

39. Ε. Κοβάνη (1988), δ.π. (σημ. 37), σσ. 278-280.

40. Σημαντικό μέρος των κοινωνικών αυτών αναπαραστάσεων του «επιχειρηματία» θέωρούμε ότι αφείλεται στην αυξημένη ύπαρξη εργοδοτών που ενώ διαθέτουν γεωργικές εκμεταλλεύσεις, στη δεκαετία 1971-χρησιμοποιούν μόνιμο εργατικό δυναμικό και διαμένουν στα αστικά κέντρα. Στη δεκαετία 1981 εκτιμάται ότι οι επιχειρηματίες αυτοί ανέρχονται στο 26,4% του συνόλου των εργοδοτών. βλ. Α. Μωυσίδης (1986), δ.π. (σημ. 14), σελ. 261.

ιεραρχικής αποδοχής των ρόλων. Η εμπλοκή σε αποφάσεις που θεωρούνται πιο στρατηγικές από οικονομική άποψη, όπως η εκτέλεση μιας σοβαρής επένδυσης στην εκμετάλλευση, είναι για τις γυναίκες, παρ' όλες τις θετικές αλλαγές, ακόμα πιο περιορισμένη. Ανάλογες διακρίσεις και ανισότητες εμφανίζονται τόσο στις «τοπικές αγορές εργασίας» όσο και στις «άπτυπες μορφές εργασίας»⁴¹. Σε ό,τι αφορά π.χ. την εξω-αγροτική απασχόληση, παραπρέπει ότι αποτελεί φαινόμενο κατ' εξοχήν του άνδρα/αρχηγού⁴², γεγονός που κάνει τη γυναικεία πολυδραστηριότητα να έχει περιστασιακό χαρακτήρα και να είναι περισσότερο εύθραυστη⁴³. Η ειδικευμένη αλλά κυρίως η «ανειδίκευτη» εργασία των γυναικών αποκτά διαφορετική γεωγραφική υπόσταση: «έίναι περισσότερο τοπική από την εργασία των ανδρών, κυρίως λόγω της ανάγκης να «συνδυαστεί» με τις οικογενειακές υποχρεώσεις. Οι εργοδότες χρησιμοποιούν την περιορισμένη γεωγραφική κινητικότητα των γυναικών και οι προσδόκησης γίνονται άτυπα, με πληροφόρηση από στόμα σε στόμα και μέσα από υφιστάμενες κοινωνικές ιεραρχίες που σπάνια αλλάζουν. Αντίθετα, οι προσλήψεις για «ειδικευμένες» θέσεις εργασίας, στην πλειονότητά τους για άνδρες, ακολουθούν περισσότερο τυπικές διαδικασίες (αγγελίες στον τοπικό Τύπο, ΟΑΕΔ, συνδικάτα, συνεταιρισμοί, πολιτικά κόμματα) και έχουν μεγαλύτερη γεωγραφική εμβέλεια⁴⁴.

Οστόσο η κλιμάκωση της δραστηριότητας σε εξω-γεωργικές εργασίες επέφερε σοβαρές ανακατατάξεις στα οικονομικά, κοινωνικά και συμβολικά πλαίσια της οικογένειας. Βοήθησε τις γυναίκες να «ανοιχτούν» σε σχέση με άλλα κοινωνικά στρώματα και να αναπτύξουν (ιδιες ανάγκες και προσδοκίες. Η σύνθετη αυτή κοινωνική και οικονομική δυναμική αποκτά ένα ρητό και άλλοτε άρρητο διδακτικό χαρακτήρα καθώς, όπως διαπιστώνεται, οι αγρότισσες μητέρες «συμβουλεύουν» ή και εξαθμίζουν τις κόρες, περισσότερο από τα αγόρια, να απομακρυνθούν από τις γεωργικές εργασίες ή τις εν γένει συνθήκες των αγροτικών κοινωνιών. Γενικότερα δε, οι γυναίκες των μικρών αγροτών, έχοντας προφανείς τις μεγάλες ανισότητες στην εργασία και τον ελεύθερο χρόνο, σε σχέση με τις γυναίκες των «επιχειρηματών» αγροτών, δείχνουν μεγαλύτερη τάση να ξεφύγουν αυτές και τα παιδιά τους από την αγροτική κοινωνία και εργασία⁴⁵.

41. Βαίου, Ν. και Κ. Χατζημιχάλης (1997), δ.π. (σημ. 25), σελ. 35

42. Καφέρε-Πιδαράκου, Ι. (1996), «Εργασιακές σχέσεις στην οικογενειακή εκμετάλλευση: θέση και προσποτές της γυναικείας παρουσίας», στο έργο Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Μαραβέγιας και Π. Σολδάτος, Κράτος και Αγροτικός χώρος, Εισηγήσεις 3ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 457.

43. Καφέρε-Πιδαράκου, Ι., «Πολυδραστηριότητα αγροτισσών, νέοι ρόλοι τους στην ύπαιθρο-νέες αναγκαιότητες», από τα Πρακτικά του 4ου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας, Θεσσαλονίκη 28-30 Νοέμβρη 1996, Ανταγωνιστικότητα και Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη του Αγροτικού Τομέα: Οι Νέες Προκλήσεις για την Ελλάδα, σελ. 469.

44. Βαίου, Ν. και Κ. Χατζημιχάλης (1997), δ.π. (σημ. 25), σσ. 114, 124, 125.

45. Δασουτόπουλος, Γ. (1995), δ.π. (σημ. 29), σελ. 127.

3. Συλλογικά όργανα, τοπική αυτοδιοίκηση και πολιτική εκπροσώπηση του αγροτικού χώρου. Από την πολιτική ενσωμάτωση στην αποδυνάμωση.

Οι παραποτήσεις και διαπιστώσεις που καταγράφηκαν παραπάνω, τόσο στο επίπεδο των εσωτερικών ανισοτήτων μεταξύ αγροτικών περιοχών και εκμεταλλεύσεων και των «επιχειρηματιών» και «αγροτών», όσο και στην ανατροπή της παραδοσιακής επιαγγελματικής σύνθεσης υπέρ των μη αγροτικών επαγγελμάτων στους αγροτικούς οικισμούς, είναι αδιαχώριστες όχι μόνο από τις οικονομικές λειτουργίες των εν γένει καπιταλιστικού κράτους αλλά και τους τρόπους ενσωμάτωσης της κοινωνίας στο σύγχρονο πολιτικό σύστημα. Ειδικότερα, στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών παρατηρείται ότι η συλλογική έκφραση και η παραδοσιακή πολιτική εκπροσώπηση και δυναμική του αγροτικού κόσμου ανατρέπεται και αποδυνάμωνται όχι μόνο μέσα από την αριθμητική του, συν τα χρόνω, συρρίκνωση και την επιαγγελματική αλλοίωση των δομών της κοινωνίας της υπαίθρου, αλλά και από τους τρόπους που το σύγχρονο πολιτικό/κομματικό σύστημα αρθρώνεται και ενεργεί, ως μηχανισμός ενσωμάτωσης και ελέγχου, η δε κεντρική εξουσία με διοικητικά μέτρα παρεμβαίνει αλλάζοντας ριζικά δεδομένα δομές.

Ος προς τό πρώτο, διαπιστώνεται ότι ο παραδοσιακός τελετειακός τρόπος ενσωμάτωσης της κοινωνίας στο πολιτικό σύστημα παίρνει πλέον τη μορφή της γραφειοκρατικής πατρονίας. Στη γραφειοκρατική πατρονία το κόμμα λειτουργεί ως συλλογικός πάτρονας προς τους οπαδούς του, που γίνονται οργανωμένα πελάτες του κράτους, δηλαδή με τη μεσολάβηση των μηχανισμών του κόμματος και όχι μεμόνωμένων βουλευτών, όπως συνέβαινε στην προδικτατορική περίοδο⁴⁶.

Στο επίπεδο των συλλογικών οργάνων των αγροτών, τα αποτελέσματα των παραπάνω αλλαγών είναι περισσότερο εμφανή στον τρόπο με τον οποίο αυτά στην εν λόγω εικοσαετία λειτουργούν, εξελίσσονται, κυριαρχούνται από το πολιτικό-επιαγγελματικό πρωσαπικό των κομμάτων και τελικά διασπώνται και αποδυναμώνονται πολιτικά. Οι συνεταιρισμοί που στο παρελθόν χρησιμοποιήθηκαν ως φορείς εκαυγχρονισμού και ένταξης στης γεωργίας στην εθνική οικονομία, αλλά και ως μοχλοί υποστήριξης των κοινωνικο-οικονομικών συμφερόντων των μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, στη σύγχρονη περίοδο μετατράπηκαν σε δυναμικά κέντρα πελατειακών σχέσεων μεταξύ των πολιτικο-κομματικών ελίτ και των αγροτών. Οι συνεχείς μεταποδήσεις ήγετικών στελεχών του αγροτικού κινήματος στον πολιτικο-κομματικό χώρο κατέδειξαν ότι οι συνεταιρισμοί αλλά και οι επαγγελματικές οργανώσεις συνύφανταν με την κρατική γραφειοκρατία ένα ενοποιημένο σύστημα σχεδιασμού και εφαρμογής της αγροτικής πολιτικής. Ο ρόλος των οργανώσεων ως αναγκαίων διαύλων μεταφοράς και συλλογικών εκφραστών των αιτημάτων των μελών τους προς και έναντι της κεντρικής εξουσίας ακυρώθηκε μέσα από την εξαποτίκηση των αιτημάτων μέσω των κομματικών εκφραστών. Έτοι, ενώ ο κλαδικός κορπομίκευση των αιτημάτων μέσω των κομματικών εκφραστών.

46. Λουλούδης, Λ. (1996), «Πολιτικές όψεις της κρατικής παρέμβασης στη γεωργία. Μία κριτική ανασύνθεση των απόψεων ήγετηκών στελεχών στο χώρο της αγροτικής πολιτικής», στο έργο Κ. Πλαπαγεωργίου, Ν. Μαραβέγιας και Π. Σολδάτος, Κράτος και Αγροτικός χώρος, Εισηγήσεις Ζωής Πανελλήνιου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας, Παπαζήσης, Αθήνα, σσ. 57-58.

ρατισμός και τα οργανωμένα συμφέροντα που εμπλέκονται στην άσκηση της πολιτικής αποκτούν προνομιακή πρόσβαση στο κράτος και απολαμβάνουν μιας σχεδόν μονοπωλιακής αναγνώρισης στο επίπεδο του κλάδου τους⁴⁷, αποτυγχάνουν στο επίπεδο της ουσιαστικής εκπροσώπησης των μελών τους και οδηγούν το οργανωμένο αγροτικό κίνημα σε μια ακραία πολιτική αποδυνάμωση και ανεπίστρεπτη παρακμή.

Ανάλογη ήταν/είναι και η δυναμική των κοινωνικών ανισοτήτων και των συγκρούσεων στο πλαίσιο της τοπικής αυτοδιοίκησης των αγροτικών περιοχών.

Στη δεκαετία του '80 η τοπική αυτοδιοίκηση εντάχθηκε στο πολιτικό και κομματικό σύστημα ως κατώτερος τοπικός μηχανισμός κομματικής νομιμοποίησης και αναπαραγωγής, με αποτέλεσμα στο θεαματικό επίπεδο πολλά από τα κομματικά στελέχη να αποτελέσουν τον πυρήνα του νέου πολιτικού προσωπικού της ΤΑ και να μεταβιβασθεί *de facto* η εξουσία για τη λήψη των αποφάσεων από τους ΟΤΑ στο κόμμα⁴⁸. Μαζί με τις διαστάσεις του φαινομένου του «μέλους του κόμματος», στη δεκαετία του '90, θα εμφανιστεί με καθοριστική πολιτική επιρροή το «λόμπι της αυτοδιοίκησης»⁴⁹: η τοπική αυτοδιοίκηση θα μετατραπεί σε πολιτικό στίβο για την ανάδειξη πολλών νέων και φιλόδοξων κομματικών στελεχών⁵⁰, σε βάρος του παραδοσιακού ρόλου των δημιοτικών αρχόντων για ουσιαστική εκπροσώπηση και διεκδίκηση της αυτοδιοικητικής αυτονομίας και των άλλων συμφερόντων των κοινωνιών τους έναντι του κεντρικού κράτους. Είναι εύλογο ότι στο επίπεδο των μικρών αγροτικών κοινοτήτων οι αλλαγές αυτές στο χαρακτήρα της αυτοδιοικητικής αντιπροσωπευσης σήμανε άμβλυνση της δυναμικής του θεσμού ως συλλογικής έκφρασης και μεγαλύτερη πολιτική του αποδυνάμωση.

Στην κατεύθυνση αυτή συνέβαλε σήμαντικά η διοικητική μεταρρύθμιση των «καποδιστριακών δήμων», η οποία ενεργοποίησε μια σειρά αλλαγές όχι μόνο στους «παραδοσιακούς» τρόπους έκφρασης των αγροτικών και εξωαγροτικών κοινωνικών στρωμάτων αλλά και στους τρόπους με τους οποίους τα στρώματα αυτά εκπροσωπούνται πολιτικά, «συμμαχούν» ή συγκρούονται στις τοπικές κοινωνίες. Η αντικατάσταση του κοινοτικού επιπέδου της τοπικής αυτοδιοίκησης από τους διευρυμένους δήμους αφαίρεσε ουσιαστικά από τους αγρότες τη δυνατότητα εκπροσώπησης των οικισμών τους, καθώς, στην πλειονότητα των περιπτώσεων των μεγάλων πλέον δήμων, η «ανάγκη» για προσωπικότητες «σύγχρονες και με αυξημένα προσόντα» σήμανε την «άλωσή» τους από, σε υψηλότατο ποσοστό κομματικά ενταγμένων, επαγγελματίες του μη-αγροτικού τομέα...⁵¹ Η «αναβάθμιση» του τοπικού πολιτικού προσωπικού δεν σήμανε απαραίτητα και την αναβάθμιση των μορφών εκπροσώπησης των αγροτών αντίθετα, φαίνεται να

47. Στο ίδιο, σελ. 47.

48. Χριστοφλοπούλου, Παρ. (1998), «ΠΑΣΟΚ και Τοπική Αυτοδιοίκηση: Οργανωτική δομή και Πολιτικές», στο Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), ΠΑΣΟΚ. Κόμμα-κράτος-κοινωνία, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, σσ. 198-199.

49. Στο ίδιο, σελ. 205.

50. Χλεπάς, Ν. (2000), «Αυτοδιοίκηση και αποκέντρωση: προς αναδιάταξη της "ανταγωνιστικής αναγλώγης"», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επισπήμης (15), σελ. 58.

51. Στο ίδιο, σελ. 62.

4. «Ντόπιοι» και «αλλοδαποί» εργαζόμενοι στον αγροτικό χώρο.

Το πρόβλημα των αντιθέσεων και της συνύπαρξης.

Ένα νέο σημαντικό οποίχερο που έρχεται να προστεθεί στον ιστό της κοινωνίας της μπαίθρου από τις αρχές περίπου της δεκαετίας του 1990 είναι οι νόμιμοι και μη αλλοδαποί εργαζόμενοι. Αν και είναι σχετικά νωρίς για να εξαγάγει κανές ασφαλή συμπεράσματα για τους τρόπους της οριστικής συνάρθρωσης/ενσωμάτωσής τους στις τοπικές κοινωνίες, είναι προφανές ότι ο μεγάλος τους αριθμός⁵² και η «απειρία» της ελληνικής κοινωνίας και ιδιαίτερα των μικρών οικισμών στην παρουσία του «άλλου», του «ένοιου» θα αποτελέσουν στο άμεσο μέλλον σοβαρούς παράγοντες «ανισορροπιών» και αντιθέσεων που θα απαιτήσουν επεξεργασίες και διευθετήσεις.

Αυτό που μέχρι σήμερα αποτελεί γενικότερη παραδοχή είναι το γεγονός ότι «οι μεγάλοι τους αριθμός και το παράνομο καθεστώς πολλών από αυτούς συνθέτουν τις κατάλληλες συνθήκες για την ιδιαίτερα «θετική» συνεισφορά τους: συμπληρώνουν, δηλαδή, την από χρόνια γνωστή έλλειψη εργατικών χεριών στην ελληνική γεωργία, ενώ, παράλληλα, με τα πολύ χαμηλά ημερομίσθια συμβάλλουν στη μείωση του κόστους παραγωγής και άρα και στην ανταγωνιστικότητα των ελληνικών αγροτικών προϊόντων⁵³.

Πιο αυγκεκριμένα διαπιστώνεται ότι «οι αγρότες- επιχειρηματίες μπορεούν και χρήσιμο ποιότησαν από το 1985 το φθηνό εργατικό δυναμικό των τότε σοσιαλιστικών χωρών (Πολωνούς, Γιουγκοσλάβους, Βούλγαρους...), όμως από το 1990 και μετά οι ντόπιοι επιχειρηματίες αντικατέστησαν τους έτσι κι αλλιώς «φτηνούς» Πολωνούς με ακόμα φθηνότερους Αλβανούς»⁵⁴. Στο πλαίσιο αυτό «εργασία των παράνομα εργαζόμενων Πολωνών και Αλβανών δεν υποκατέστησε εργασίες των ντόπιων, αλλά πραγματοποιήθηκε σε τομείς όπου, αν δεν υπήρχαν οι ξένοι εργάτες, δεν θα γινόταν καμία εργασία»⁵⁵. Το γεγονός ότι προέρχονται από ένα ευρύ φάσμα περιοχών και χωρών και ότι διαθέτουν τους πιλέον διαφορετικούς λόγους για να ζητήσουν καλύτερη μοίρα στη χώρα μας⁵⁶ δεν επιτρέπει να θεωρηθούν υπαίτιοι για την «απώλεια ή την πτώση των ημερομισθίων» των ελλήνων εργαζομένων.

Παρ' όλα αυτά, η αναγνώριση της θετικής οικονομικής τους συνειδητότητας ή πιο
υπαρτίστητάς τους για τούψος της ανεργίας των νεότερων δεν απαντά, ασφαλώς, στα

52. Η εκτίμηση για τον αριθμό των παράνομων μεταναστών το 1995 τους ανέρχεται σε 470.000.
Καζάκος, Π. (2001), δ.π. (σημ. 13), σελ. 529.

53. Α. Μωυσίδης (2002), ό.π. (σημ. 16), σσ. 81-87.

54. Βαίου, Ν. Χατζημιχάλης Κ. (1994), ό.π. (οημ. 25), σελ. 28

55. Βατίου, Ν. και Κ. Χατζημιχάλης (1997), σ.π. (σημ. 26), σ. 176

55. Βασιλίδης, Ν. Και Καραπάνος, Α. Σ. (2000), «Προβλήματα ένταξης εθνοτικών ομάδων και αλλοδαπών στην Ελλάδα».

56. Καριμίτη, Κ. (2008), Το πρόβλημα της αποκλεισμού στην ελληνική κοινωνία, στο: Φιλόνεμα και κοινωνικής παθογένειας σε ομάδες κοινωνικού αποκλεισμού, εκδ. ΚΕΠΑ, κή κοινωνίας, σ. 42.

Ζήτημα της κοινωνικής τους συνάρθρωσης ή ενσωμάτωσης αφήνοντάς το ανοικτό, ιδιαίτερα για τις περιόδους έντασης της οικονομικής κρίσης στον αγροτικό χώρο.

Επίλογος

Οι παραπάνω ανισότητες και συγκρούσεις μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων στο πλαίσιο των συλλογικών θεσμών αλλά και των απόμανων στο πλαίσιο της οικογένειας, ενώ διαθέτουν μια «τοπικότητα» με την έννοια ότι εξαρτώνται από τον καταμερισμό ή τη διασπορά των τοπικών αγαρών εργασίας, ωστόσο εγγράφονται σε ευρύτερα ιδεολογικά και συμβολικά πλαίσια. Μέσα από αυτά αναδεικνύεται και η μεταβατικότητα αλλά και η κρισιμότητα της εικοσαετίας που εξετάζεται για το μέλλον του ελληνικού αγροτικού χώρου.

Μαζί με τις κυρίαρχες πολιτικές ιδεολογίες της εποχής στην οποία αναφερόμαστε, διαμορφώνονται και μια σειρά κοινωνικές αντιλήψεις μέσα από τις οποίες, και με σχετικά ομοιογενή τρόπο, αναπαριστώνται οι σχέσεις του «αγροτικού» με τον «αστικό» χώρο, ή των «αγροτών» σε σχέση με τους «κατοίκους των πόλεων».

Οι κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις εμφανίζουν διαρκείς μετατοπίσεις από τον «μη-κρόν γη μεσσιόν επιχειρηματία» και την «έκαστυχρονισμένη και αναπτυσσομένη επιχείρηση»⁵⁷ στο ουμανιστικό πρόταγμα για το «μεγάλο χωριό» και το «χωριό που θα γίνει πόλη»⁵⁸ και από το σοσιαλιστικό όραμα «Χωράφι και εργοστάσιο να σιμίξουν»⁵⁹ στο ρεαλιστικό κοιτώντας της «αγοραής στον ακληρού ανταγωνισμό»⁶⁰.

Η συγχρονή και μαζί η ακύρωση του πολιτικού και ιδεολογικού χαρακτήρα των προταγμάτων γίνεται ακόμα μεγαλύτερη μέσα από εκτιμήσεις, όπως ότι «η μεγάλη πλειοψηφία των Ελλήνων αγροτών τυχάνει προνομιακής μεταχειρίσεως»⁶¹ αλλά και αξιολογήσεις περί «έντιμων» και «ανέντιμων» αγροτών⁶². Στο ίδιο πλαίσιο κινούνται και οι περιστασιακές διαπιστώσεις ότι οι «μη προνομιούχοι» σταδιακά γίνονται «στυλοβάτες της εκτεταμένης παραοικονομίας»⁶³ αλλά και οι προσπάθειες θητικής αποκατάστασης αυτών που

57. Προγραμματικές δηλώσεις του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή (βλ. στο «Το γεωργικό πρόγραμμα όπως το εξήγγειλε ο Γρωθυπουργός κ. Κ. Καραμανλής στη Λάρισσα», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 12, 1974, σσ. 743-744).

58. Την τηλεοπτική ομιλία του Ιωάννη Αφεντάκη, γενικού διευθυντή της ΠΑΣΕΓΕΣ, βλ. στο *H* Φωνή των Συνεταιρισμών, τχ. 2, 1975, σσ. 71-72.

59. Ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ Α. Παπαδόπουλος (βλ. «Η συζήτηση στη Βουλή επί των προγραμμάτων συγκοινώνει την κυβερνάσαν» Η φωνή των Συντεταγμένων της 12-1974 σελ. 747).

κων ανατολισθεών της κυρβερήνιας οικίας, Η φωνή των Συνεταιρισμών, Ιχ. 12, 1974, σελ. 747).

61. Η τηλεοπτική ομίλα του υπουργού Συντονισμού και Προγραμματισμού Π. Παπαληγούρα,

⁶² Η απίλαβη του Προέδρου της Ν.Δ. Κ. Μπασιότακη (βλ. «Η 39η Γενική Συνέλευση της ΠΑΣΕΓΕΣ», για τα νέα μέτρα υπέρ της γεωργίας (βλ. *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 2, 1975, σελ. 70).

63. Οικόταν Α. Παπαγεωργίου στην Οργανωτική Συνδιάσκεψη του ΠΑΣΟΚ στις 6-7-8 Ιουλίου 1995

Εβδ. Ορθιά του Α. Πατανόρεως στην Εργανωτική Συνοδιάσκεψη | 188 Ηλεία 8 Ιανουαρίου 1993.

θεωρούνται «εξαθλιωμένοι αγρότες» σε σχέση με αυτούς που νομίζεται ότι «σπιαταλούν τις επιδοτήσεις».⁶⁴

Πρόκειται για διαφορετικές ιδεολογικές όψεις του «αγροτικού και περιβαλλοντικού λαϊκισμού», που στη σημερινή περίοδο μπορεί, και ίσως πρέπει, να κατανοηθεί ως «διακριτή πολιτική ιδεολογία»⁶⁵ και, κυρίως, ως ιδεολογία που συσκοτίζει την κοινωνική διαστρωμάτωση της κοινωνίας της υπαθρου αλλά και την, σε επίπεδο «συμμαχίας/ σπρόγματος», διαπλοκή των στρωμάτων αυτών με τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Είναι αυτή η διαπλοκή και οι συνεπαγόμενες κοινωνικές συγκρούσεις που ενώ μειώνουν την πολιτική ισχύ των συλλογικών οργάνων των κυρίων αγροτών αυξάνουν την πολιτική επιφρονή των «στρωμάτων της πολιαρισχόλησης» και των «αστικών επαγγελμάτων».

Άλλοτε μέσα από τα «δίκαια χρήματα του καταναλωτή» και άλλοτε μέσα από τις «μη κυβερνητικές οργανώσεις», τα κοινωνικά στρώματα που κυριαρχούν επί των αγροτών, και όχι ο «αστικός χώρος» γενικά, μεταβάλλουν τον τρόπο με τον οποίο «βλέπουν» τους αγρότες: οι παραδοσιακά θεωρούμενοι ως θεματοφύλακες της υπαίθρου σήμερα αντιμετωπίζονται με καχυποψία κι άλλοτε θεωρούνται υπόλογοι οικολογικών προβλημάτων.

Οι αλλαγές αυτές σε μια σειρά τοπικές αγορές εργασίας μπορούν να συνδεθούν με τη δημιουργία νέων μεσαίων στρωμάτων, τα οποία όσο και αν απέχουν από τη συγκρότηση «νέας μικροαστικής τάξης» αγροτών, δεν πταύουν να αποτελούν εσωτερικούς «φαντασματικούς διαύλους» για την αναπαραγωγή τόσο της «χειρωνακτικής/αγροτικής» εργασίας όσο και της «επιχειρηματικής» αγροτικής εργασίας».⁶⁶

Οι βασικοί μηχανισμοί επί των οποίων διαμορφώνεται ο παραγωγικός εκσυγχρονισμός και η κοινωνική ανασύνθεση του ελληνικού αγροτικού χώρου προκαλούν τη συγκρότηση νέων οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων με σκοπό την πάραγωγή, αναπαραγωγή και τον έλεγχο των εσωτερικών και εξωτερικών ορίων της καπηγορίας «αγρότες» σε σχέση με τη μισθωτή καπιταλιστική εργασία.

64. Ομιλία του Κ. Σημίτη στην Ειδική Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ στις 22-2-1997.

65. Ελεφάντης, Α. (1991), Στον Αστερισμό του Λαϊκισμού, Πολίτης, Αθήνα, σελ. 271.

66. Πουλαντζάς, Ν. (1975), Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις, Θεμέλιο, β' έκδοση, Αθήνα, σσ. 304, 308.

7

8

9

10